

Pokus o recenzi poslední práce Ericha Fromma *The Heart of Man* vedl recenzentku k zamyšlení nad celou jeho téměř čtyřicetiletou činností, nad jejím historickým kontextem i její vnitřní logikou. Toto zamyšlení mění samu recenzi, ochuzuje ji o bohatší materiálové vybavení a soustřeďuje se na ty aspekty posuzované práce, které se zdají základní v přístupu celkovém. Zatím nemáme v literatuře možnost opřít se o jakékoliv souhrnnější zpracování problému, a proto také náš pokus nemůže nahradit monografickou studií o Frommově díle a osobnosti.

Výběr otázek naší úvahy je ovlivněn snahou o vyzvednutí problému dominujícího ve Frommově díle, které je velmi rozsáhlé a zahrnuje širokou oblast otázek filosofické antropologie i otázek jednotlivých vědních oblastí. Jde o disciplíny, které se určitým způsobem dotýkají Frommem zkoumané možnosti vytvoření analytické sociální psychologie, jež by byla v soulase s historickým materialismem a byla jeho pomocnou disciplínou. — Výběr otázek naší úvahy je však též ovlivněn situací, v níž se u nás o jeho práci začíná zajímat odborná a širší veřejnost; je vydán výbor z některých základních děl,² připravuje se vydání celých prací, a v tisku proběhla již první diskuse o Frommově myšlenkovém vývoji³ a hodnocení jeho pokrokové orientace. Právě tato diskuse ukazuje úskali interpretace základní koncepce určitého autora na základě jedné jeho práce. Jde-li — a to v tomto případě jde — o práci explicitně politickou,⁴ lze konstatovat chvalitebnou pokrokovost autora, obračejícího se ve své nyní vrcholící

etapě k Marxovu dílu, což v naší publicistice učinil V. Müller. Lze ovšem též naopak poukázat na regresivní tendenci této práce vzhledem k pokrokovému zaměření počáteční Frommovy činnosti, jak to učinil J. Pacht.⁵

V obou případech je však přesunut zájem do oblastí, které, jakkoliv významné, jsou jen dílčí a zprostředkovanou částí celkové problematiky.

Proto již v úvodu uvádíme dvě skutečnosti:

Frommova práce se realizuje ve dvou odlišných kulturně společenských celcích: v Německu — do doby jeho emigrace po vítězství fašismu —, kde Fromm patří k marxisticky orientovanému levicovému intelektuálnímu proudu, k „německé levici“, a později v USA, — kde je Fromm dnes aktivním činitelem mírového a levicově politického hnutí. V obou případech tedy nejde o příslušnost ke komunistickému hnutí, ale k marxisticky orientované levici, jejíž obsah i dosah, teoretický i politický, je v obou historických souvislostech zcela odlišný. Pravdivé historické zhodnocení takto orientované inteligence — která v případě německé levice má již svou diferencovanost a určitý „tvar“, zatímco v USA ještě není její postavení v současné vnitřní dynamice vývoje sociální struktury vyhraněné — není zatím vypracované. Nelze je nahražovat zjednodušeným srovnáváním s apriorně určenými, kritice nepřístupnými, a v tomto smyslu pomyslnými normami. — Fromm vždycky patřil k marxisticky orientované nekomunistické inteligenci a jako takový sdílel s ní řadu společných

¹ *The Heart of Man*, New York 1964. (Stať byla psána před rokem.)

² *Antologie textů soudobé západní filosofie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1965

³ V. Müller, *Socialistický manifest Ericha Fromma*, Dějiny a současnost 8 64; *Některé myšlenky Ericha Fromma*, Literární noviny, 3. 10. 1964; J. Pacht: *K myšlenkovému vývoji Ericha Fromma*, Dějiny a současnost 1/65.

⁴ Program socialistické strany USA, *Let Man Prevail* (New York 1960).

⁵ Pachtův článek zachycuje historickou pravdu v tom, že zdůrazňuje Frommovu orientaci na Marxe již v jeho raných pracích. Stejně chyby jako Müller se dopouští publicistika polská (viz Sešlty Argumentův 48 63, stať s. Rainka: *Evoluce Ericha Fromma*), hledající Frommův příklon k marxismu v 50. letech.

rysů, hodnot i omylů. Sem je nutno řadit též jeho kritiku komunistického hnutí, která zahrnuje i nesmiřitelnou kritiku kapitalistického řádu a dostává se pak do těžko vysvětlitelných „rozporností“ s údajnou normou politické pokrokovosti.

Druhou skutečností, jež ve Frommovi vidí nejen příslušníka sociální skupiny či hnutí, ale specifikum jeho osobních pracovních a společenských hodnot, je forma jeho „političnosti“. Máme zde na mysli onu političnost, která je inherentní v teoretické práci, političnost, která stojí u zrodu zájmu o určitou věc a věnuje jí celoživotní síly. Fromm sám nebyl aktivně politicky činný až do posledních let. Jeho zaujetí, oddanost určité společenské ideji a víra v její budoucnost je vtělena do jeho teoretické práce. Teprve hrozba atomové války a možná alternativa zániku člověka jej vedou k pocitu osobní odpovědnosti za tento vývoj a k aktivní činnosti politické. — Ale i zde je třeba dodat, že světový problém, základní problém epochy, alternativu socialistické světové revoluce a rozvoje lidstva či jeho atomového vyhubení, řeší Fromm právě v USA. Technika, která v nové kvalitě znásobuje dehumanizaci kapitalistické společnosti, vede samotné politické představitele této společnosti k obavám z důsledků, které místo nebezpečí bída a přeměny lidí v otroky přináší nebezpečí přeměny lidí v roboty (Adlai Stevenson). Způsob, jakým je zde obecně pocíťován „rozpor epochy“ ve své konkrétně se vyjevující podobě, formy, jimiž americká teorie provádí analýzu vlastní civilizace, to vše ovlivňuje Fromma a staví do popředí právě určité aspekty v poměru k ranému přístupu k téže problematice.

Naše úvaha chápe tedy Frommovu společenskou a politickou činnost jako výsledek jeho celoživotní práce a v této souvislosti se jí budeme zabývat.

Erich Fromm se narodil 23. 3. 1900 ve Frankfurtu n. Mohanem. Studoval psychiatrii, sociologii a filosofii na univerzitách ve Frankfurtu n. M., v Heidelbergu a v Mnichově. Doktorát filosofie získal na heidelbergské universitě. Speciální psychoanalytickou přípravu prodělal v berlínském Ústavu psychoanalýzy, jehož diplom získal v r. 1931. Do r. 1932 pracoval ve Frankfurtu n. M. v Ústavu psychoanalýzy, v Ústavu pro sociální výzkum a na frankfurtské universitě. Jeho první práce vycházejí v Německu ve třicá-

tých letech. Po vítězství hitlerovského fašismu odchází do emigrace. V letech 1934 až 1939 pracuje v Mezinárodním ústavu sociálního výzkumu v New Yorku. Později přednáší na Kolumbijské a Yaleské universitě, na Nové škole sociálního výzkumu, je členem Ústavu psychiatrie, psychoanalýzy a psychologie W. A. Whita, členem Americké psychologické asociace, profesorem Michiganské státní university, profesorem psychologie Newyorské university a od r. 1955 vedoucím oddělení psychoanalýzy na lékařské universitě Národní university v Mexiku, kde působí dodnes (při současné činnosti v USA).

Knižní publikace Ericha Fromma:

Escape from Freedom (New York 1941), *Man for Himself* (New York 1947), *Psychoanalysis and Religion* (Yale University Press 1950), *The Forgotten Language* (New York 1952), *The Sane Society* (New York 1955), *The Art of Loving* (New York 1956), *Sigmund Freud's Mission* (New York 1959), *Zen Buddhism and Psychoanalysis* (New York 1960), spolu s D. T. Suzukim a R. de Martinem; *Let Man Prevail, A Socialist Manifesto and Program* (New York 1960), *Marr's Concept of Man* (New York 1961), *May Man Prevail*, (New York 1962), *Beyond the Chains of Illusion* (New York 1962), *The Dogma of Christ* (New York 1963), *The Heart of Man* (New York 1964).

I.

Životní zkušenost raného mládí formuje v nás zájem o určité problémy. Ne v každém z nás však dojde — ať již je to vlivem vnějších podmínek či vlastního vybavení — ke krystalizaci tohoto zájmu v celoživotní pracovní úsilí, které přesahuje pokus o osobní životní orientaci a přináší výsledky společensky významné. To je případ Ericha Fromma. — Rodinná situace, pocity osamělosti a citové izolace židovského chlapce v antisemitském prostředí a konečně první světová válka neustále soustřeďují jeho vnímavý, později analytický pohled k jedné otázce: proč lidé jednají tak, jak jednají? Jaké mají pro své jednání důvody? Co si sami „myslí“ o svém jednání? Jestliže toto „myšlení“, tento „rozum“ se odhalil ve světle války jako nerozum, jako závoj iluzí, zakrývajících vlastní důvody a příčiny jednání, jaké jsou tyto skryté příčiny? Jinými slovy: jaké jsou zákonitosti, určující jednání jednotlivců, skupin, tříd a národů? A jsou-li zde tyto determinanty, jaká je možnost svobodného rozhodování a jednání? Jaké jsou to psychické úkazy, které vedou ke zdůvodnění vlastního jednání ve formě „falešného vědo-

mí“, iluzi, racionalizaci a ideologii, vysmívajících se ve své „rozumnosti“ zdravému rozumu?

Snaha odhalit jevové formy lidského jednání se tak rozpadá ve dvě části: především klade otázku zákonitostí jednání jedince a společnosti, a dále otázku psychických mechanismů, umožňujících racionalizaci tohoto jednání, psychického aparátu, jímž se vytvářejí lidské iluze.

Postavení otázky určuje zájem o hlavní autory i „authority“ teoretické práce, jimiž jsou K. Marx a S. Freud. U obou nalézá Fromm shodný kritický přístup k tomu, co si lidé myslí o jevech společenského života i individuálního života, a shodnou snahu odhalit podstatu, která určuje skutečný zájem, motivující jednání. Tuto „základní skutečnost“ vidí u Marxe v sociálně ekonomické struktuře společnosti, u Freuda pak v instinktivní, libidinózní organizaci jednotlivce. — Je třeba říci, že Fromm nepovažuje obě osobnosti za srovnatelně stejného významu: Marx je proň od počátku historickou postavou významu světového, zakladatelem vědy o člověku a společnosti; Freud k rozvoji této vědy jedinečně přispěl vytvořením vědecké psychologie, odhalením nevědomých procesů v lidské psychice a dynamickým pojetím podstaty vytváření charakteru osobnosti.⁶ Marx však není osobností historicky překonanou. Jako nositel nového humanismu, anticipující řešení krizových problémů společnosti i člověka v současné době a spojující je s nehlubšími tradicemi humanistické kultury, ukazuje dnes jedinou možnost překonání krize a stává se zdrojem renesance humanismu v současném západním světě. Fromm vedle

své orientace teoretické je právě v dnešní době velkým propagátorem Marxova díla v USA.⁷

Svůj hlavní teoretický úkol, spjatý s otázkami, které si položil, vidí Fromm v syntéze díla obou myslitelů, v syntéze, jež by umožnila sjednocení studia aspektů individuálního a sociálního jednání v jednotné poznání *člověka v jeho sociální existenci*.⁸

V dějinách marxistického myšlení není tento pokus o syntézu díla Marxe a Freuda pokusem jediným. Uvnitř marxistického dělnického hnutí byla dílu Freudovu a vývoji psychoanalýzy věnována pozornost od 20. let. Vyvrcholením této teoretické činnosti byla diskuse o vztahu marxismu, resp. historického materialismu, a psychoanalýzy, vedená na stránkách mezinárodního teoretického periodika.⁹ Diskuse byla přerušena vnějšími zásahy a byl tak pohřben problém mimořádné důležitosti, jehož aktuálnost a současně možnost řešení za socialismu byla již tehdy jasně vyjádřena.

Syntetickým pokusem podobného druhu bylo vyjádření surrealistické, jehož základ a teoretické zdůvodnění nalézáme v Manifesech André Bretona.¹⁰

Daleko později přistupuje ke zhodnocení Freudova teoretického a speciálně filosofického přínosu v dějinách myšlení Herbert Marcuse.¹¹ Tři desetiletí vývoje moderní civilizace a jím odpovídající stupeň vývoje sebereflexe vedou tento syntetizující pokus za hranice neoddiskutovatelných vědeckých přínosů Freudovy práce až k samotným východiskům Freudovy teoretické koncepce přírodně společenského vývoje, k jeho pojetí bytí. Marcusova

⁶ Frommův přístup k psychoanalýze je usměrněn některými pracemi T. Reika, jeho učitele na Ústavu psychoanalýzy v Berlíně. Přes svou kritiku Freuda hodnotí jež Fromm jako zakladatele vědecké psychologie.

⁷ V r. 1961 vydává v New Yorku první anglický překlad Ekonomicko-filosofických rukopisů, nepočítáme-li anglické vydání v Moskvě z r. 1959. Knihu uvádí rozsáhlá Frommova studie *Marx's Concept of Man*, interpretující mj. Frommovo pojetí přirozenosti a podstaty lidské v poměru k *Marxovým raným pracím* i k jeho dalším dílům.

⁸ Poněvadž jde o programové přehodnocení a rozvinutí obou učení ve světle dalšího vývoje vědy (charakterizované, pokud jde o Freuda, v psychoanalytické teorii jako „revize“ jeho učení), dáváme přednost označení teorie nikoliv jako směru, tj. marxismu či psychoanalýzy, jak Fromm někdy trdila, ale jako díla K. Marxe a S. Freuda. Ony tvoří základ Frommovy koncepce a ostatní vlivy jsou v marxismu, tak ve vývoji psychoanalýzy jsou víceméně okrajové.

⁹ Unter dem Banner des Marxismus III., 5 a 6. V češtině vychází ve sborníku *Marxismus a freudismus*, (Sapír, Reich, Jurínek) v *Levé frontě* v roce 1933.

Reichův seriózní výklad vztahu psychoanalýzy a historického materialismu za kapitalismu a za socialismu trpí však dvojznačným řešením, které je pak tvrdě — byť věcně — napadáno. Na jedné straně Reich výslovně popírá možnost aplikace psychoanalýzy na společenské jevy (viz cit. německý text str. 737), na druhé straně však zahrnuje psychoanalýzu do historického materialismu. Fromm chápe Reicha v jeho odmítání psychoanalýzy pro výklad společenských jevů a sám právě v této líní bádání pokračuje.

¹⁰ A. Breton: *Manifeste du surréalisme*, Paris 1929, u nás pak nař navazuje K. Teige aj., viz např. ve *Zvěrokruhu* 1–2/1930.

Teoretikové surrealismu i surrealismus jako směr a jeho vliv na vývoj moderního umění přesahují rámec naší úvahy.

ontologická koncepce konfrontuje centrální problematiku Freudovy teorie s marxistickým pojetím a s moderním myšlením vůbec.

V tomto historickém kontextu představuje Frommova práce pokus ojedinělý. Jeho jedinečnost historická vyplývá z celoživotního zaměření a systematického rozvíjení zkoumané otázky po dobu 30 až 40 let. Jeho jedinečnost odborná vyplývá z toho, že problém, v němž se výrazně proliná rozvoj našeho vědeckého poznání s vývojem našeho sebeuvědomování, zkoumá zde v jedné osobě specialista i filosof. Dnes již není sporné, že jde o otázky společensky aktuální, až naléhavé. Fromm se však na ně zaměřil o několik desetiletí dříve, a zaměřil se na ně jako pokrokový, v socialistickém budoucnost lidstva věřící intelektuál. K ocenění nás tedy zavazuje samotný tvůrčí čin, v němž je zakotvena hodnota celoživotní práce. Ať nám ze zkoumání Frommovy práce vyplynou fakta rozporná či sporná, zůstává Frommovou zásluhou, že toto zkoumání je vůbec možné, že je zde teoretický čin, který můžeme zkoumat. Tuto základní skutečnost chceme zdůraznit, ať již výsledky Frommovy práce přijmeme či odmítneme.¹²

II.

Přístupuje Erich Fromm ke své práci jako filosof či jako vědec, a v které speciální disciplíně? Odpověď má pro naše účely prvořadý význam. Podléhá Fromm kritériím filosofické analýzy, či je nutné „rozdělit“ jeho dílo na speciální vědní obory a zde je prověřovat? Srovnajme si některá základní data k této otázce.

¹¹ *Eros and Civilization*, Boston, 1956.

¹² Stručný nástin pokusů o vyrovnání se s freudismem z marxistických pozic neznamená, že nedocenujeme přínosy a podněty Freudova učení v rozvoji vědy i jiných myšlenkových směrů.

Freudova teorie zasahuje do řady vědních disciplín, které se setkávají s problémem struktury lidské osobnosti. Psychologie, antropologie, psychiatrie aj. jsou podstatně ovlivněny poznatky, mnohde i metodou psychoanalýzy. Problém struktury lidské osobnosti se však rozšířil v obecné pojetí člověka, společnosti a přírody a přesáhl jako problém lidského bytí a jeho sebevyjádření do filosofie a umění. Moderní filosofie v pokusu o analýzu vědomého bytí přímo vyžaduje vyrovnání se s Freudovou koncepcí „nevědomí“. Lze ji přimout jako protest proti deformaci „vědomí“ v racionalitu (odpovídající tzv. filosofii života), svým obsahem však ovlivnit novou rovinu zkoumání lidské existence i moderní metodu její interpretace.

Ve Freudovi nalézá svou psychologickou interpretaci novodobá filosofická antropologie. Problém

Fromm sám je vzděláním i erudiicí filosof i odborník, který přes třicet let vykonává svou psychiatrickou praxi. Problém, který si staví, nemůže jedinec zvládnout na základě rozboru, obvyklého ve vědeckých disciplínách, a výběr pojmů, postupu i metod, kterých použije, předpokládá a vyžaduje ujasnění filosofického východiska.

Základním východiskem je pro Fromma dílo Marxovo. Právě toto dílo je jedinečným výrazem integračního, filosoficko-vědeckého pojetí. Věda zde není základem scientistického chápání světa, ale je sama lidským výtvozem, je společenským artefaktem. Filosofická integrace zde tvoří základ celkového přístupu, přístupu, který je pak prověřován kritikou jednotlivých věd. — Freud začíná experimentální vědeckou prací, dochází však prostřednictvím své další činnosti terapeutické k teoretickým závěrům svých pozdních prací; ty tvoří základ jeho filosofické antropologie. Proto Frommův určitý výběr a hodnocení Freudova díla předpokládá rovněž filosofické hodnocení. Předpokládá je tím spíše, poněvadž Fromm své hodnocení Freuda zdůvodňuje pokusem o „zbavení jeho učení mechanicko-materialistického základu“.

Tyto skutečnosti vyžadují kritické přezkoumání Frommových výchozích pojmů, i pokud je výslovně neanalyzuje. Analýza nám ukáže, zda Fromm v pozdějším období činnosti nezměnil svá stanoviska.

Časově lze Frommovu práci dělit přibližně na dvě období: evropská etapa, dovršená již v americké emigraci, trvá do poloviny let čtyřicátých. V americkém prostředí se rozšiřuje tematický okruh

„odcizení“ a jeho překonání, jenž je poprvé vyjádřen Fichtovou „ztracenou svobodou“ a pokračuje v linii německé filosofie u Schellinga, Hegela, Feuerbacha, Hesse a Marxe, konvenuje Freudovu pojetí sebeuvědomění a tím překonání odcizení.

Vidíme zde v náryse celou šíři evokované problematiky lidského bytí, lidské aktivity, její motivace, lidských potřeb atd. Domníváme se však, že právě marxismus umožňuje řešení těchto otevřených problémů. Jejich objektivní „nedořešenost“ nás vede spíše k pokusu o jasnější formulaci problému a působí jistě stylistické potíže. V širší práci by pak bylo třeba hlouběji ujasnit několik otázek, na které naráží každá konfrontace Marxe a Freuda: např. vlastní interpretace Freudova učení, analýza základních pojmů marxistického výkladu a vztah mezi vědeckou a filosofickou analýzou, které je použito aj.

Význam Freudových prací pro aktuální problémy socialistické společnosti vyzvedl u nás např. R. Kalivoda (Kulturní tvorba 17/1964); poukázal naň L. Sochor (Plamen 3/1965). Cvejkova práce nebyla autorem v době vzniku článku dostupná.

Frommova zájmu a vytváří jednotnou linii až k pracím současným.

V prvním období přijímá Fromm určité pojmy i metody jako vědecky dané a *vybírá si z nich pro zpracovávání otázky*, která ho zajímá, aniž provádí výslovně pojmovou analýzu. Zde chápe marxismus, speciálně historický materialismus, jako vědu, která se ve svém vývoji potřebuje doplnit novými vědeckými obory, zejména materialistickou psychologií (Freud). Sám pak zkoumá možnost založení nové vědecké disciplíny, *analytické sociální psychologie*, která by využila metod individuální psychologie Freudovy a stala se pomocnou disciplínou historického materialismu. Jejím jádrem by bylo ujasnění dynamiky vytváření *sociálního charakteru* jako prostředkujícího článku mezi základnou a nadstavbou dané společnosti. Fromm zde vystupuje jako představitel vědeckého oboru a v jeho rámci si klade vědecké cíle. Základními pojmy v práci jsou kategorie historického materialismu, jejich hlubšímu pochopení má pomoci Freudova metoda.

V druhém období se zamýšlí nad složkami vlastního pojetí a zkoumá již nejen *sociální* podmínky, ale specifické a základní podmínky *lidské existence* vůbec. Vytváří určitou klasifikaci *lidských potřeb*, vrací se opět k marxismu pro základní pojmy, zejména pro pojem „odcizení“. Humanistické zaměření vyúsťuje v určité normativní etické požadavky, v normativní humanismus, který je demonstrován i v politických rozbořech a závěrech a ve vlastní Frommově politické činnosti. Vidíme tedy, že se Fromm orientuje na problematiku filosofickou. Pojem „odcizení“ a možnosti jeho překonání vede k novému zkoumání Marxova a Freudova díla, jsou vyzvedávány

kategorie podstaty a přirozenosti lidské. Zaměření na filosofické otázky není však negací předchozího vývoje, je jeho doplněním a rozvinutím. Jestliže např. studium určitých charakterových rysů je založeno na struktuře podmínek sociálně ekonomických, pokračuje tato tendence v rozšíření tohoto přístupu studia charakteru na podmínky, specifické pro celek lidské individuální existence. Dílo tak tvoří určitý jednotný celek a naše rozdělení zachycuje spíše změnu — přesnější prohloubení — ve zdůvodňování vlastních názorů, než změnu těchto názorů a koncepcí.¹³

Rané práce z třicátých let mají mimořádný význam pro pochopení Frommovy koncepce i metody. Fromm se k nim hlásí též v současné době jako k jádru celé své práce.¹⁴ Již v r. 1930 vychází jeho analytická studie raného křesťanství,¹⁵ v níž se poprvé na konkrétním materiálu pokouší aplikovat psychoanalytickou metodu na historický jev. *Jádro* této aplikace se projevuje i v dalších pracích. Je významné, že sám chce překonat ryze psychologický přístup k historickým a sociálním jevům a činí to rozbořem sociálně ekonomické situace sociálních skupin, přebírajících křesťanské učení. — Nejvýstižněji vyjadřuje vlastní program ve dvou teoretických statích v Hirschfeldově *Zeitschrift für Sozialforschung*¹⁶ z r. 1932, kde analyzuje možnosti a úkoly analytické sociální psychologie.¹⁷

Možnost analytické sociální psychologie vyplývá Frommovi z jeho interpretace řešení problému zákonitosti jednání individua a společnosti, skrytých za jevovými a je racionalizujícími přístupy. Tam, kde Marx odhaluje „reálnou“ společenskou skutečnost v sociálně ekonomické struktuře, Freud pokládá za „reálný“ základ

¹³ Nepokládáme tedy za správné Pachtovo dělení. Dle něhož jde o zmírnění pokrokovosti Frommových názorů z let třicátých, kdy Fromm vychází „celkem ze správně pochopeného a aplikovaného marxismu v jeho celistvosti i dialekticko-materialistické podstatě“. — Rovněž se domníváme, že Fromm nepovažuje psychoanalýzu za „hotový a neměnný systém“, neboť kritiku vzbuzuje právě jeho programová revize psychoanalýzy, která v celé orientaci „kulturní psychoanalýzy“ redukuje strukturu osobnosti na rozpor mezi sociálně kulturním prostředím a adaptabilitou individua. U Fromma pak vyúsťuje v kritiku společnosti, která individuum nevyhovuje, která požadavkem adaptability ruší strukturu osobnosti vůbec. Tady se Fromm rozchází např. s H. S. Sullivanem i s K. Horneyovou.

¹⁴ Frommův dopis z 5. 10. 1963... „I developed

a concept of social character in these early writings Its main function was to show the concept of the social character as a link between Unterbau and Überbau. My work in later years has been a combination of this, with an attempt to revise psychoanalysis from....“

¹⁵ Znovu vydána v r. 1963 v New Yorku jako *The Dogma of Christ*.

¹⁶ Leipzig 1932, č. 1-2-3; *Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie; Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie*.

¹⁷ Informovat čtenáře o celém Frommově díle přesahuje možnosti časopisecké stati. Zaměřujeme se úmyslně na výchozí teoretickou koncepci a na základ, na němž později prohluboval význam lidského sebeuvědomění jako specificky lidské potřeby.

osobnosti její strukturu biologickou, instinktivně libidinózní.

Co přijímá Fromm z Freuda pro své koncepty? — Freud odhalil *psychické mechanismy*, umožňující pochopení libidinózního, většinou nevědomého jednání, v dynamice jeho modifikací prostředím, sociální realitou. Elasticita libidinózních potřeb jedince umožňuje jejich splnění několika směry, nejen přímým uspokojením či přímým potlačením. Vedle možnosti oddálení jejich uspokojení je možné je uspokojit symbolicky, ve fantazii (což nelze u potřeb sebezáchovných) a je možné jejich uspokojení „zaměnit“ uspokojením jiného druhu. V těchto zjištěních, ukazujících klíč k duševnímu životu normálního i duševně postiženého, neurotického jedince, je jádro psychoanalytické teorie i terapie. Zdrojem neurotických konfliktů a poruch je potlačení (represe) původních libidinózních cílů organismu. Je však možná i jiná cesta, cesta jejich ovládnutí a přeměny, jež využívá právě modifikovatelnosti libida; je to *sublimace*, usměrnění libida na jiné, v podstatě kulturní cíle.¹⁸

Fromm — analogicky k individuální psychologii — žádá, aby analytická sociální psychologie vysvětlila *libidinózní, většinou nevědomé postoje a jednání sociální skupiny z její sociálně ekonomické struktury*.¹⁹ Tato analogie s individuální psychologií nezbavuje Fromma nutnosti diferencovat a určit *předmět* zkoumání sociální psychologie. Předmětem sociální psychologie jsou *psychologické zákonitosti sociálního procesu*. Poněvadž společnost je mu souhrnem jednotlivců jako nositelů individuální psychiky, není též jiných psycho-

logických zákonitostí, které by neexistovaly a nebyly odhaleny v psychice individua. Proto lze přenést Freudovy objevy i metody (ovšem jen tu jejich část, kterou Fromm považuje za správnou) do sféry sociální psychologie a tím osvětlit ve společenském procesu onu dynamiku prostředí (společenského bytí, základny, „materiální“), myšlení i ideologie (nadvlastby, „ideální“) a tím přispět k celkové znalosti společenských zákonitostí, jak je vysvětluje historický materialismus. Sociální psychologie je tak v souladu s Freudovou individuální psychologií, tak s historickým materialismem.

Ekonomie není motivem lidského jednání, ale je podmínkou veškeré lidské činnosti. V dějinách však jednají lidé, jejichž potřeby motivují jejich jednání. Analytická sociální psychologie se pokouší spojit problém *kvality těchto potřeb* s instinktivním vybavením člověka (např. konkurenční boj je významným psychickým činitelem dané sociální struktury), porozumět procesu sociálního vývoje v psychologické sféře. Tento úkol nemohl být řešen v době vzniku historického materialismu proto, že teprve další vývoj vědy vůbec umožnil jeho vymezení. — Úkolem analytické sociální psychologie je tedy ukázat, jakým *způsobem* a jakým *mechanismem* se sociálně ekonomická situace odráží ve vědomí sociálních skupin a tříd, jakým procesem a jakými zákonitostmi se v lidské hlavě mění „materiální“ v „ideální“. Jsou-li lidé „producenty své ideologie“, je třeba osvětlit právě *prostředkující moment vztahu mezi základnou a nadvlastbou*, v němž je ukryt mechanismus jejího vzniku.²⁰

¹⁸ Není možné provést zde konfrontaci s názory Freudovými, nemluvě o rozsáhlé literatuře výkladu Freudova díla v dalším vývoji psychoanalytické teorie. Fromm se výslovně opírá o rané Freudovy práce; pokud se vůbec dotýká pozdních obecně teoretických spisů, jde spíše o kritické poznámky vůči Freudově „spekulaci“. V celé Frommově interpretaci Freuda se projevuje jisté zjednodušení, které pak usnadňuje Frommovi kritiku „mechanicko-materialistických“ východisek Freudovy teorie. Do značné míry vyplývá toto zjednodušení ze statického výkladu Freuda. U základních pojmů jako libido, agresivita, Ego, není sledován jejich *historický vývoj*, který určuje teprve jejich celkový smysl ve Freudově teorii. Řada obvinění z „biologizace“ např. lásky u Freuda pramení z určité Frommovy statické a zjednodušující interpretace, která pomíjí dnes takřka obecně uznávaný přínos Freuda právě pro historické chápání osobnosti. Freud sám překonává mechanistické chápání biologických „pudů“ a vytváří sféru psychologických pojmů, které vyjadřují onu specifikou psychické tenze, psychického napětí, jako dominujících tendencí lidského jednání a lidských potřeb. — Proto je nutné Frommovy názory chápat se zřetelem k tomuto zjednodušenému výkladu, který pak vede

k přehlížení podstaty Freudova přínosu, ačkoliv ho uznává jako zakladatele vědecké psychologie! Frommovu interpretaci a zjednodušení Freudovy teorie kritizuje v uvedeně práci H. Marcuse a v tomto aspektu považujeme jeho kritiku za správnou.

¹⁹ Cit. práce str. 34, 35

²⁰ Styčným bodem mezi individuální psychologií a tvorbou ideologií nalézá Fromm ve známém výroku Engelsové v dopise F. Mehringovi ze 14. července 1893: „Všichni jsme totiž kladli a musili kladt hlavní váhu především na vyvození politických, právních a jiných ideologických představ a jimi podmíněného jednání z ekonomických skutečností, které jsou jejich základem. Přitom jsme pro stránku obsahovou zanedbali stránku formální: způsob, jakým se tyto představy vytvářejí atd.“. Marx – Engels: *Vybrané dopisy*, Praha 1952, str. 413–14.

Tato „formální stránka“ je pak u Fromma spojována s přínosem dynamické individuální psychologie Freudovy. Tím však v pokuse o syntézu obou učení obcházejí Fromm již na počátku vnitřní sepětí obou teorií, jak se o ně později pokouší Marcuse. — Domníváme se, že i takto pojaté bádání přineslo cenné výsledky; jeho nárok na celistvost syntézy je však tímto přístupem od počátku sporný.

Fromm zařazuje instinktivní aparát mezi přírodní podmínky, které působí na rozdíl od podmínek prostředí *uvnitř* člověka jako jeho vybavení. Možnost změny přírodních podmínek má i v tomto případě své meze, své „existenční minimum“, jehož splnění je nutné i při velké modifikovatelnosti formy jejich uspokojování. Vlastní struktura těchto instinktivních, „přirozených“ podmínek v určité společnosti je již projevem jejich modifikace určitými podmínkami sociálními a je různá v různých typech společnosti. Je součástí celku společenské struktury a jejich rozporů a ovlivňuje tak stabilitu společnosti (např. jejich „zaměnitelnost“ je použitelná ve prospěch určité vládnoucí skupiny tím, že je usměrněna proti jiné skupině atd.). Tak se instinktivní struktura stává prostředníkem, jehož pomocí ekonomicko-sociální situace působí na lidské duševní jevy, stává se prostředníkem mezi základnou a nadstavbou. Instinktivní struktura společnosti je relativně stabilní, dává též impulsy ke změně společenské situace a je při této změně měněna. Její uspokojování i změna jsou však závislé na ekonomických vztazích a tudíž tyto ekonomické vztahy jsou v poslední instanci *rozhodující* pro celou společenskou strukturu.

Instinktivní vybavení, instinktivní aparát, tvořící určitou instinktivní společenskou strukturu, sehrává u Fromma v podstatě funkci *aktivního i pasivního přizpůsobení sociálně ekonomickým podmínkám společnosti*. V tomto procesu pak vzniká řada společensky relevantních postojů, na kterých Fromm rozvíjí svou *sociální charakterologii*. Stejně jako v psychologii individuální chápe charakterové rysy jako společensky „přepřacované“ instinktivně libidinózní podněty. Převedení energie a aktivity na jiný úsek společenských projevů představuje tedy rovněž formu *společenského přizpůsobení*. Charakterové ry-

sy mají svůj instinktivní základ, jsou však již usměrněny společensky užitečným způsobem. Zde sehrávají společensky dynamickou funkci a umožňují, aby členové společnosti zaujímali postoje a jednali v zájmu fungování dané společnosti. Toto jednání nemusí být vědomé; rozhodující je ona společenská přizpůsobenost celku psychiky, tj. i jejich libidinózních, nevědomých složek; výsledkem je vlastní *přání* jednat jako *uspokojení*, které mu toto společenské jednání — současně se splněním vlastního přání — přinese.

Při stanovení sociálního charakteru jde o určení *typických* rysů, jádra charakterové struktury, již sdílí většina členů téže kulturní skupiny. Jeho *funkcí* tedy je *usměrnění lidské energie* uvnitř určité společnosti k účelům jí požadovaným a nutným pro její další existenci.

Pojmem sociálního charakteru vrcholí Frommův pokus o syntézu Freuda a Marxe pokud se týče postižení zákonitosti lidského jednání a iluzivních mechanismů, které je překrývají. Než se Fromm soustředí na rozšířené zkoumání zákonitosti a podmínek lidské existence v dalším období své práce, provádí konkrétně historickou analýzu mechanismu charakterových rysů a orientací v rámci kapitalistického systému. Jde zejména o práci *Escape from Freedom* — v níž využívá ve velké míře práce M. Webera —, která je v podstatě studií autoritativního charakteru²¹ ještě z evropského pracovního období, a *Man for Himself*,²² zkoumající různé charakterové orientace již v reakci na novou etapu vývoje americké civilizace, jejíž rozbor podává v práci *The Sane Society*. K pojmu sociálního charakteru vrací se Fromm ve všech dalších pracích, včetně autobiograficky zaměřené *Beyond the Chains of Illusion*. V této době nalezly již Frommovy práce ohlas světový. V USA se staly podnětem a východiskem známé

²¹ Otázkou vývoje a renesance Freudova učení se zabýval cyklus přednášek ke 100letému výročí Freudova narození v Heidelbergu a ve Frankfurtu n. M., vydaný v r. 1957 ve sborníku *Freud in der Gegenwart*. Přispěl významní představitelé filosofie i vědy, sešli se bývalí spolupracovníci kolem *Zeitschrift für Sozialforschung* — Adorno, Horkheimer, Marcuse aj. Historický pohled na vývoj problematiky třicátých let ukazuje zákonitý zájem o využití Freudova učení — včetně možnosti a úkolu analytické sociální psychologie — ke studiu společenské autority, společenského násilí a psychického potlačení jako jeho průvodního jevu. V této atmosféře

Fromm ve třicátých letech pracoval a jeho první velká práce má v sobě základní rysy všem společného přístupu k Freudovu učení.

²² K pojmu autoritativního charakteru, který je výrazem odcizené moci, vládnoucí člověku ve jménu boha, instituce a podobně, přistupuje zde — jako jeho překonání — charakter produktivní. V něm je realizováno sebezpotvrzení člověka, rozvoj jeho vlastních lidských možností a sil, které nejsou již odcizeny (alienated, str. 84 cit. práce) a nečiní z člověka prostředek k dosažení mimo něho ležících účelů.

studie Davida Riesmana *The Lonely Crowd* a celé řady dalších pokusů o analýzu nových rysů amerického vývoje i kritického zkoumání krize americké společnosti.²³

Jestliže právo odborného posouzení Frommova pokusu ponecháváme příslušným disciplinám — zde jde spíše o nutnost interdisciplinárního přehodnocení —, soustředíme svou pozornost na výchozí přístupy, které Fromm pro svou „syntézu Marxe a Freuda“ volí. Snaha o syntézu zavazuje k přezkoumání ústředních témat a pojmů, vybraných jako základ syntézy. Ústřední témata nelze v žádném případě obejít libovolným výměrem tematiky jimi prostředkované, aniž bychom porušili vnitřní logiku integrujícího myšlenkového pokusu.

Věnovali jsme pozornost některým formulacím, všímali jsme si dokonce i základních otázek, které Fromm podnítily k výběru vlastní tematiky. Otázka po zákonitostech lidského jednání a po iluzích je zahalujícími skrývá už sama v sobě určité nebezpečí. „Danost“ zákonitostí *společenského jednání* (sociálně ekonomická struktura společnosti — Marx), „danost“ *individuální* determinace (instinktivní biologická struktura — Freud), nemá svou vnitřní spojitost s mechanismem psychických zákonitostí, s aparátem iluzivních představ a postojů společnosti i jedince. — Není samozřejmě nutné, aby v rámci své antropologické koncepce vytvářel Fromm celostný myšlenkový systém, aby se v této — dnes otevřené — relaci vyrovnával s Marxovým pojmem „vědomého bytí“. Autorka však pokládá za nutné, aby byla vyjasněna otázka *aktivně jednajícího člověka jako předmětné bytosti*.

Východiskem marxismu je tvůrčí čin člověka. Lidská práce jako specifikum lidské reprodukce prolamuje fatální „danost“ podmínek i vybavení člověka a otevírá mnohostrannou sféru specificky lidské skutečnosti, tj. skutečnosti lidmi vytvářené. Bez ní ztrácíme právě vnitřní spojení a prolnutí „faktorů“, „podmínek“, „prostředí“ (tj. daných struktur) a psychiky jako *jednotného procesu vytváření*

a vývoje „struktur“ i samotného vývoje člověka. Je-li na místě zkoumání „vrstvení“ lidské psychiky, jejich funkcí a mechanismů, nelze tuto oblast chápat jako samostatnou sféru lidské aktivity v protikladu ke „skrytým silám“ jako fatální danosti, kterou jen *odhalují*. Fromm v pokusu o lepší porozumění aparátu sociální a individuální racionalizace nerozpracovává základní problém vnitřního sepětí vědomí — i dynamiky a hlubinně chápání — a společenských a individuálních zákonitostí, které pokládá za pouze „dané“. *Dichotomie* zákonů a je odhalujícího vědomí, podmínek a pocitů má zde svůj zdroj *ve volném výběru jen určitých závěrů Marxe i Freuda*, které nejsou v jeho pokusu o syntézu kriticky analyzovány v otázce centrální, ve specifiku tvůrčí činnosti lidské, tj. v jádru jejich vlastní myšlenkové struktury.

Zde je na místě poukázat na druhé zjednodušení ve Frommově výkladu obou autorů. Fromm se programově pokouší o překonání výlučně psychologického výkladu člověka a společnosti. Protože nemá vyjasněnu ústřední otázku práce — právě jako základ oněch vrstev i složek psychiky, které zkoumá — opomíjí i sféru *objektivovaných společenských vztahů*, které jsou předpokladem a specifikem lidské reprodukce. Je-li konkrétním smyslovým „substrátem“ společnosti a společenského vědomí jedinec, je závěr o společnosti jako pouhém souhrnu jedinců předčasný, není-li po Marxovi dokázán opak. Jestliže nazveme psychologizaci možný názor, že sociologie je jen použitá psychologie, jak potom osvětlit rozpor mezi uznáním daných a objektivních sociálně ekonomických zákonů a sociální psychologií, tj. sférou společenského vědomí, která tuto objektivitu nemá a je v podstatě aplikovanou individuální psychologií? Je-li tedy objektivita společenských struktur jen *vně* společenského vědomí, jak potom překlenout propast bytí a vědomí, základny či nadstavby? Vždyť aktivita je potom dána jen vědomí, a to souhrnu individuálních vědomí, a jako taková je zkoumána v *odrazu* na vně stojící podmínky. Proto pojem psychologizace,

²³ Posouzení otázek sociální charakterologie v souvislosti s prací Riesmanovou a Frommovou přinesla mezboborová diskuse předních společensko-

vědních pracovníků, vydaná v r. 1962 v New Yorku ve sborníku *Culture and Social Character*.

jemuž se chce Fromm vyhnout, se zde reprodukuje v nové rovině.

Hledání společných rysů Marxovy a Freudovy teorie lze též chápat jako pokus o odhalení skrytých hybných sil za lidskými iluzemi, jak se o to pokouší Fromm. Není však podle našeho názoru možné zaujmout postoj jen k výkladu mechanismu těchto iluzí a kritizovat „danou skutečnost“, která je vytváří. Pohled na svět i společnost je *výsledkem* oné „humanizace“ světa, která vytváří v práci lidskou společenskou skutečnost a současně vytváří sebe sama a své sebeuvědomění, *jehož součástí právě „tvorba iluzí“* je. „Společenskost“ této humanizace je současně *společenskostí člověka*, je *specifikem celku lidské reprodukce*. Marx zkoumá tuto společenskost jako objektivní, zkoumá ji dokonce v její historické podobě společenskosti odcizené a stojící proti člověku. Klade-li otázku možnosti překonání tohoto odcizení, klade ji ve prospěch člověka, konkrétní smyslové bytosti, ale nikoliv *vně* jeho sociality, kde také polidštěný svět a svobodná osobnost nemohou vzniknout. I tento svobodný jedinec rozvíjí své „bytostné síly“, svou aktivitu, předmětnou činnost, tvůrčí práci, a zde se v nové kvalitě vytváří společenský vztah nejen mimo něho, ale také v něm. Tato socialita je inherentně v jedinci, ač jedinec není jen jejím průsečíkem, jejím odrazem. Celou dosud dějinně známou společenskou konstrukci — jako aparát násilí a represe — lze tedy poznat ze základního problému, *v jaké formě se v ní realizuje lidská předmětná činnost*.

Nejen Marx, ale i Freud je zaměřen na problém lidské aktivity. Též on se zabývá otázkou práce a to v jejím dějinném, tj. *sociálním vývoji*. Tato socialita, která je podmínkou přeměny „lidského zvířete“ — v „lidskou bytost“ — tj. v dějiny člověka —, vyjadřuje dvě skutečnosti: první z nich je změna původně nesociabilní instinktivní struktury, jejímž smyslem je *vnitřní* vybavení individua k práci, která je základem společenského vývoje i pokroku civilizace. Druhým je nutnost *individuálního* „odříkání“, nemožnost uspokojení všech instinktivních požadavků individua, ve prospěch činnosti společensky nutné a užitečné, již je právě práce. Toto odříkání se bezvýhradného uspokojení a slasti má za následek vnitřní potlačení, in-

ternalizaci vnitřní represí, známou jako svědomí či morálka. Znamená podřízení *bezprostředních* individuálních nároků na štěstí a slast *společenské* produktivitě, k jejímž specifikům patří prostředkovatnost tohoto uspokojení. Toto zprostředkování, stupňované právě civilizačním procesem, je příčinou stále ostřejšího rozporu mezi individuem a společností, jejímuž pokroku je obětována bezprostřední „slast“ jedince. Stupňující se represe individua, posvěcená zvnitřněnou společenskou morálkou, zostrňuje konflikt uvnitř jedince, je stálým zdrojem jeho utrpení a vrcholí v neurotických potížích. — Je tedy i u Freuda společenskost inherentní v jedinci, který by jinak nemohl být individuem — člověkem. I zde je produktivní společenský vývoj výsledkem *práce* jako společensky nutné formy lidské aktivity. Freud však zdůrazňuje nezrušitelnost přírodně druhových a individuálních komponent této společenskosti při analýze celkové rozpornosti vývojového procesu společnosti a individua a klade otázku po možném štěstí jedince.

Ve své podstatě je zde otázka možnosti štěstí člověka v moderní civilizaci jinou stránkou problému, zda může člověk nalézt slast a uspokojení ve zprostředkované společenské činnosti, v práci. Zde se — podle našeho názoru — vnitřně prolíná problematika marxismu a freudismu a naléhavě, po odhození všech iluzí a předsudků, se táže po perspektivách člověka v přírodně historickém procesu jeho vývoje. Tato vývojová dynamika *jako celek* se u Fromma projevuje v jeho pojetí sociálního charakteru, který je usměrněním instinktivně libidinózní energie a její přeměnou v energii společensky užitečnou postižen jen v určitém aspektu. Toto usměrnění energie není totiž věcí *apriorního* společenského příkazu či normy, kterou „daná společenská struktura“ působí na „danou instinktivní strukturu“. Vyjadřuje dialektiku vztahu podmíněk a přetváření jako jednoty *společenské práce*, tj. i vztahu „struktur“ i „vědomí“, chceme-li jej již vyjádřit v dichotomické podobě. Spojovací most mezi nimi není ve zvláštním prostředniku mimo ně ležícím, je inherentně v nich samotných, i když jej lze vydělit a zkoumat v jeho relativní autonomitě. Frommovou zásluhou je to, že specifika této autonomy vyzvedl

v době, kdy byla opomíjena, zejména v marxistických pracích. Fromm vybral skutečný problém a přinesl mnoho cenného a užitečného k jeho řešení; vydání jeho prací je v každém ohledu pro nás podnětné, je anticipací úsilí o postižení mechanismu sociální psychiky, která úzce souvisí s přínosem hlubinné psychologie. Jeho výběr však, podle našeho názoru, nepostihl onu základní dynamiku pojetí problému lidské a společenské praxe u Marxe i u Freuda, ani se na ni nezaměřil, a lze jej tedy těžko hodnotit jako syntetizující. Aktivní pohyb lidské psychiky není zkoumán ve vnitřní vazbě k totalitě specifík lidské existence a vede v pozdější práci k důsledkům, jejichž jádro jsme zkoumali v samotných Frommových východiscích.

* * *

V druhém období své činnosti zaměřuje se Fromm, souběžně s rozvojem své sociální charakterologie, k systematickému zkoumání otázek specifík lidské individuální existence. Poněvadž sociální charakter není zkoumán uvnitř společenské lidské praxe, ale jako most od něčeho k něčemu, od struktury k vědomí, jako projev sociálně relevantního vědomí a postojů, jejichž základem je individuální psychika, hledá nyní Fromm způsob, jak poměřit ony oddělené činitele, jestliže se tento sociální charakter v určité konkrétně historické situaci stává ne-lidským, protilidským, „neproduktivním“. Tento postup ho pak nutně vede k vyzvednutí specifík *individuální existence*, kterou staví *proti vně stojící objektivitě dějinně sociální*. Společnost už není jen „odcizená“ (fenomén odcizení zde svědčí o pocitu odcizení vůči vnějším podmínkám), ale je zkoumána jako patologická, nenormální, nezdravá, šílená (*The Sane Society*). Zde je na místě zdůraznit, že jak v řadě otázek rozboru lidské individuálně existenciální situace a jejich specifík, tak i v kritice západní technické průmyslové společnosti podává Fromm cenné příspěvky a analýzy, opírající se o poslední výsledky několika vědních disciplín, které jsou pro nás nesporně velmi podnětné. Ale naše úvaha směřuje k pokusu o postižení zdrojů této kritiky (západní průmyslové společnosti), která je potom ve své obecnosti aplikována na společnost vůbec. Tyto zdroje se-

trvávají v původním zaměření, dokumentují však důrazněji jeho rozpornost.

Člověk se rodí se všemi lidskými možnostmi — to je zdroj a základ Frommova humanistického pojetí, které se v této etapě práce vykládá. Jak člověk tyto možnosti rozvine? — táže se Fromm. Cítí nutnost sepětí tohoto rozvíjení s tvůrčí činností; současně je však omezen onou daností „struktur“, která se promítá do lidských možností. Dítě i lidstvo se vyvíjí za určitých kulturních a sociálních podmínek k tomu, co ve svých možnostech jsou, čím jsou na základě daného materiálu svého lidského vybavení. Odtud vychází koncepce „*fyzilogických*“ potřeb člověka, potřeb, které souvisí s člověkem v říši animality — hlad, žízeň, sex, — které musí být uspokojeny, aby neohrožily lidský život. Specifikum lidské existence, jímž člověk překračuje svou živočišnou existenci, je však „uvědomění sebe sama“, překročení harmonie jednoty s přírodou a světem. Zbaven „domova“ a jeho jistoty, je člověk postaven — jako novum svého species — před problém vlastní existence. Jeho život nemůže jít zpět k předlidské animální jednotě s přírodou, musí vést *aktivní existenci*, je postaven před nutnost jednání v otevřené situaci, v aktu svobodného rozhodnutí. Jediná cesta, která je mu otevřena, je do-tvoření oněch lidských možností, které v sobě nese, které jsou součástí jeho přirozenosti, tj. vytvoření *nové jednoty*, nové harmonie, nových lidských vazeb, v nichž se uplatňuje *produktivní lidská činnost*. Zde se otevírá Frommovi okruh potřeb *specificky lidských*, jejichž splnění je nutným úkolem každé kultury a jejichž zdroj je specifikem podmínek lidské individuální existence. Nesplněním těchto specificky lidských potřeb, zachycujících potřebu produktivní vazby mezi lidmi, jejímž vyvrcholením je láska, stává se společnost i kultura zdrojem utrpení a neurotických poruch individua, které i za předpokladu uspokojení potřeb „*fyzilogických*“ nemůže dosáhnout štěstí.

Jestliže se zde Fromm pokouší překlenout ryze animální (fyzilogické) determinace lidskou produktivní vazbou společenskou, zdá se nám sporné pojetí obou složek. — „Fyzilogické“ potřeby, v nichž je přímo i nepřímo biologický základ, jsou přece již odlišné od prosté animality,

jsou též specificky lidské. „Specificky lidské“ potřeby jsou pak pro Fromma v podstatě potřebami kulturními v úzkém slova smyslu, zbavené vnitřní souvislosti, vnitřního specifika celku lidských potřeb. Z celku praktické činnosti je vyňat právě jen proces sebeuvědomění, ve kterém Fromm podnětně ukazuje jeho vědomé i nevědomé složky v jejich rozvrstvení.²⁴ Míží zde též možnost zkoumání potřeb relativně stálých a potřeb, které v souhlase s prvními se mohou modifikovat, měnit, zanikat a vznikat, jak na to upozornil již Marx.²⁵

Rozdíl potřeb je zde uměle konstruován ve dvě sféry, animální a existenciální, fyziologickou a psychologickou, mezi nimiž chybí právě vnitřní pojítka specifika celku lidského reprodukčního procesu a jeho aktivně předmětných vazeb. Vydělení oné kulturní oblasti specifík individuálního sebeuvědomění zastírá právě celek *praktické činnosti lidské včetně forem, jimiž ji lidé prožívají a jimiž si ji uvědomují*. Tím tedy nejsme právi oblasti „kultury“, která je součástí dějinné společenské objektivace, ale ani oblasti „přírody“ vně i uvnitř člověka, která zde stojí — což je paradoxní při výkladu Freuda — vně specifík lidské existence.²⁶

Zde též vrcholí Frommova kritika kapitalismu, který není schopen uspokojovat specificky lidské potřeby a vyžaduje lidské „přizpůsobení“. Fromm považuje za humánní pouze společnost socialistickou, kde jde o postup opačný, tj. o přizpůsobení společenských podmínek lidským potřebám, jak je Fromm normativně vykládá. Vysoký étos tohoto požadavku nelze v současné situaci podcenit, nicméně není zde podložen adekvátním rozbořením těchto potřeb, jehož řešení je teprve před námi.

Oba typy potřeb postrádají právě specifikum *společenskosti* člověka, který tvoří základní specifikum lidského vývoje a lidské reprodukce. U Fromma vyúsťuje ona specificky lidská potřeba produktivní vazby v požadavek produktivních vztahů *interindividuálních*, které analyzuje zejména v práci *The Art of Loving*. I když předpokladem této produktivní *lidské* vazby je produktivní *sociální* charakter, pro který současná průmyslově technická společnost nevytváří vhodné podmínky, pokouší se Fromm o analýzu obsahu těchto vztahů v teorii i praktické činnosti. Přitom ovšem ponechává stranou sepětí interindividuálních a společenských vztahů, pro něž současná vědeckotechnická revoluce vytváří *dějinně* novou objektivitu z hlediska možnosti jejich řešení. Výčet předpokladů nových lidských vztahů, jejichž základem je láska (např. trpělivost, soustředěnost atd.), se stává spíše výrazem normativně proklamativním.²⁷

Není náhodné, že se dějinně sociální vývoj lidstva uskutečňoval v určitých násilných, mocenských podobách. V zájmu rozvoje materiální produktivity a existenčního zabezpečení bylo nutné potlačení individua jak v procesu společenské produkce a společenských vztahů, tak prostřednictvím jejich internalizace, zvniternění vůči určitým relativně neměnným složkám „lidské přirozenosti“ v samotném individuu. Jedině prostřednictvím tohoto potlačení se jedinec rozvinul do oné podoby, kdy otázka specifika „svobodného“ aktu volby se stala z utopického přání či etické normy otázkou samotné společenské praxe, která je „otevřená“. Vědeckotechnická revoluce ukazuje, v souhlase s přeměnou společenských vztahů, nejen ztoto-

²⁴ V novém vydání *The Dogma of Christ* např. Fromm koriguje v předmluvě své původní jednostranné zaměření na sociální funkci náboženství poukazem na jeho význam v procesu lidského sebeuvědomění, na jeho význam „v duchovním vývoji lidstva“ (cit. práce viii). V řadě prací zkoumá mytické a náboženské formy sebeuvědomění, a to jak ve vztahu k psychoanalýze, tak v možném synkretismu orientálních a západních forem sebeuvědomění (*Psychoanalysis and Religion, Zen Buddhism and Psychoanalysis* aj.).

²⁵ Typ této modifikace a vytváření analyzoval Marx v „odcizení“ potřeb, které je v základech určité společnosti a demonstruje se dnes markantně právě v masové spotřební společnosti. Rozvoj určitého typu „odcizených“ potřeb je stupňovaným zdrojem pocitu odcizení, neboť pouze zdůrazňuje neosobní a nepřátelskou moc kapitálu, který je jeho neustálé se reprodukcí tvůrcem i smyslem.

²⁶ Racionálním jádrem tohoto zvýraznění „nebiologických“ potřeb je uznání jejich významu

pro život člověka, i když se způsobem svého uspokojení liší od bezpodmínečného uspokojování potřeb sebezáchovných. — Ambivalence Frommova pojetí sexu, který zahrnuje do „fyziologických“ potřeb (ač jeho uspokojení není bezpodmínečně nutné) a který hraje současně značnou roli v psychické potřebě souvztáznosti lásky, zahrnuté do potřeb „specificky lidských“, ukazuje slabiny Frommova pojetí Freuda, redukci jeho pojmu libida a slasti na ryze biologickou, pudovou tendenci, proti níž je pak zasluně stavěna sféra specifík lidské existence v potřebách psychických.

²⁷ Marcuse v cit. práci právem vytýká Frommovi nedůslednost jeho kritiky kapitalismu („odcizení“, tržní orientace). Překonání odcizení — „odcizení“ Fromm chápe jen v jeho negativní podobě — je uskutečňováno ve sféře „ideálních hodnot“, které jsou proň doménou celostně lidské osobnosti a jejich specificky lidských potřeb. Tyto „ideální hodnoty“ jsou však samy produktem celospolečenského pohybu a nesou v sobě svou „ideologizaci“.

čení člověka, ale i míru jeho osvobození od určité existenciální determinace, jejíž tlak přece jen ve vývoji lidstva hrál jinou roli než roli podřadného „fyziologického“ uspokojování. Je-li tedy dnes stavěna otázka odstranění represe ve struktuře společnosti i ve struktuře individua, není to jen *výsledkem* celostné dynamiky procesu lidské reprodukce, není to jen vyjevením a odhalením jeho rozpornosti. Jen v této *vnitřní* rozpornosti je dána i *možnost* otevřených forem řešení, onoho „svobodného“ aktu volby. Do jaké míry bude využita tato možnost, a v jaké formě, to jsou další problémy, které nemohou zastříti základní fakt „rozporu epochy“, totiž že specifikum individuálně existenciálního řešení vnitřně souvisí s celkem řešení dějinně společenského.

Na základě existenciálních specifík a potřeb vytváří pak Fromm — v kritice současné průmyslové a totalitní společnosti — svůj *normativní humanismus*. Poměřuje společenskou strukturu, do jaké míry je s to uspokojovat specificky lidské potřeby, které vyvodil z podmínek individuální lidské existence. Pojem normativního humanismu (viz rozbor v *The Sane Society*) nepokládáme v kontextu celého výkladu za totožný s pojetím humanismu jako normy, s pojetím dějinně vypracovaným a potvrzeným. Domníváme se, že normativní humanismus u Fromma je v podstatě kategorií etickou, která v dichotomickém chápání vědomí a podmínek lidské existence zabraňuje překlenutí pouhého poměřování „praxe“ a přeměně v samu objektivitu společenského dění, tj. vytváření „podmínek“. Marxismus jako „absolutní humanismus“ (Gramsci) v sobě zahrnuje historicky vytvořenou abstrakci hodnot a norem (jejíž historická i společenská funkce je nepopíratelná) a dialekticky ji překonává právě oním — historicky podmíněným — pojetím totality myšlení a jednání, jimiž se humanizuje lidské bytí. Proto ve Frommově humanistické normativní koncepci nalézáme rysy utopismu, promítajícího se pak i do jeho společenských představ a činnosti. Na tomto místě si musíme znovu postavit otázku vlivu americké civilizace na Frommův teoretický i společenský vývoj.

Specifika vývoje americké společnosti určila některé zvláštnosti celku společenského vývoje i jeho sebereflexe.

Sociální systém jako takový se tvořil v USA jakoby „mimochodem“ ve velkém procesu osídlování, v němž poprvé v dějinách přistupoval svobodný člověk, tj. člověk zbavený evropských pout stavovské, státní i národní hierarchizace, k pokusu o realizaci své představy, svého „snu“, sebe sama. Krutost deziluze, která souvisí s poznáním sociální objektivitě vlády určitého systému nad lidmi až v nanejvýš odosobněném, státně monopolistickém systému, postihuje celý život jednotlivce, veškeré hodnoty, pro které tento systém skutečně sám vytvářel. Lze tedy přijmout její označení jako „krizi hodnot“, krizi celku společenského systému i forem sebeanalýzy této krize.

Krize, až na výjimečné situace, se cele neuskutečňuje jako sociální pohyb ve smyslu revoluční aktivity tříd, tendujících k překonání krize v její podstatě. Je realizována v individuální životní situaci (včetně interindividuálních vazeb), a jejím důsledkem je *psychické* podlomení „organizovaného“, „mechanického“, „automatizovaného“ člověka, který místo životního štěstí a aktivní seberealizace je zřejmou hříčkou cizích, nepřátelských sil. Tyto skutečnosti jsou jen podnětem v tradiční linii teoretického zaměření, které směřuje k individualismu a psychologizaci zkoumání sociálních otázek, jež odpovídá fenoménům specifík amerického vývoje.

Jakým jazykem, jakou „řečí“ je prováděna analýza této krize i protest proti ní? Co je jejich obsahem? — Po ztroskotání pragmatického pojetí, po pokusu třicátých let — souvisícím s vlnou třídních bojů — o marxistickou analýzu, dochází k velké syntetizaci s evropským myšlením za druhé světové války a zejména v poválečném období. *Společnost a člověk* jsou hlavními tématy, předmětem oné krize, pro které se hledá nový teoretický výraz. Jmenujme jen některé základní autory, které americká teorie přijímá: M. Webera, E. Durkheima pro analýzu společenského jednání, S. Freuda pro analýzu individuálního jednání; v poslední době prohloubení filosofické problematiky člověka podněcuje zájem o S. Kierkegaarda a existencialistickou filosofii. Tito autoři pomáhají v pojmové sféře nalézt prostředky pro vlastní sebereanalýzu. Nemůžeme však podcenit, i při uznání vlivu evropského myšlení, amerického „protihračce“,

jímž je sama americká skutečnost, která teprve naplní formy syntetizujícího myšlení. Pohled na americkou skutečnost našel své celostné vyjádření v americké kultuře; vzpomeňme jen literatury 19. století, pesimisticky anticipující in nuce krizi americké civilizace, onu dnes obecně pocíťovanou „krizi hodnot“. V současné teorii osciluje tato krize do pojmu „odcizení“. Ať je tohoto pojmu používáno v dichotomickém pojetí jednotlivých vědeckých disciplín (pocit odcizení člověka vůči vědou zkoumaným objektivním podmínkám), či ve vyjádření existenciálním, odpovídá toto vyjádření tradičnímu pojetí „iluze“ — i současné deziluze.

Určité společenské měřítko hodnocení postavení člověka vzhledem k společenskému systému lze — při jistém zjednodušení — hledat v základním řešení této kontrapozice. Část teoretiků jde cestou hledání adaptace daným podmínkám, část zaujímá k těmto podmínkám kritický postoj. Zařadíme-li dílo Ericha Fromma do tohoto kontextu vývoje americké teorie, můžeme zde posoudit individuální společenské i teoretické přístupy, event. přínosy. Frommovo pojetí odpovídá tradici individualistického a psychologizujícího pojetí „člověka a společnosti“, podmínek a vědomí dnešní člověku nepřátelské, odosobněné byrokracie a jeho pocitu odcizení. Fromm však jednoznačně protestuje proti „odcizené“, „nezdravé“ společnosti ve jménu možnosti produktivního rozvoje každého jedince. Kritikou postihuje i celá vědní odvětví (zejména sociální psychologii a psychoanalýzu), která se zpronevěřují vlastnímu vědeckému poslání a místo kritiky zkoumaných podmínek využívají znalostí mechanismu, psychiky individua i sociální skupiny k jejímu zdůvodnění, racionalizaci, k prohloubení ideologického myšlení.

Protest proti nezdravé společnosti neznamená však pouhou *společenskou* — v úzkém slova smyslu — pokrokovost Frommovy práce. Významné je i jeho stanovisko *teoretické*, a to ve dvou aspektech, máme-li na mysli vnitřní situaci amerického systému.

Frommovo celostné chápání Marxe, jako

jediná možnost renesance humanistického myšlení západní civilizace, jako jediné možné řešení současné „krize hodnot“, má mimořádný význam pro americkou sociální vědu a teorii. Marx je zde totiž v linii sociologizujících tendencí „rozškatulkován“ a roztržěn tak, že uniká sám historický i teoretický smysl jeho práce. Frommovo celostné pojetí, i v souhlase s existenciální problematikou, otevírá zde možnosti nových analýz jako jednu z cest teoretického vývoje.

Druhým významným teoretickým činem Ericha Fromma, speciálně v amerických podmínkách, je právě soustředění na „falešné vědomí“, na onen pocit desiluze, který hledá svou „skutečnost“. Americká společnost, reprezentující v sociálním pohybu „třídy o sobě“, stojí před možnou diferenciací, před možným vývojem v „třídy pro sebe“. V tomto procesu, v jeho vnitřní dynamice, má otázka rozbití iluze prvořadý význam. Domníváme se proto, že Frommova teoretická práce, jeho osobnost a osobní společenská činnost přispívají v tomto celku pokrokovému vývoji.

III.

Poslední Frommovu práci, *The Heart of Man* z r. 1964, zde podrobně neanalyzujeme, zařazujeme ji jen do celkového kontextu, kde přináší nový pohled na otázku humanismu, z níž ve své práci vždycky vycházel. Podle něho se člověk rodí se všemi lidskými možnostmi, každý v sobě má všechny předpoklady pro možný lidský rozvoj. V dřívějších pracích zkoumá Fromm vliv společenských podmínek na tento vývoj. V *The Heart of Man* relativizuje jednoznačnost humanity v každém člověku. Obrací se k pozdním pracím Freudovým, aby si doplnil otázku, kterou v kritice rozporů člověka a moderní civilizace vznesl Freud: Není v těchto vnitřních možnostech též jejich negace, smrtící síla agresivity a destrukce, pro niž člověk marně usiluje o realizaci svých životních sil?²⁸ Produktivní seberealizace člověka, která u Fromma ústí v rozboru interindividuálních vztahů jako vztahů lásky v nejširším smyslu, podržuje stálou

²⁸ I zde však není Frommova interpretace Freuda úplná; pojem agresivity prošel třemi podstatně odlišnými vývojovými změnami a řada škol roz-

vinula v odborné problematice odlišné aspekty tohoto pojmu v různých etapách vývoje Freudovy teorie (totéž se týká i jiných Freudových pojmů).

možnost zvratu ve svůj protiklad, který je vítězstvím „zla“, smrti, regresivních tendencí v samotném člověku.

Fromm analyzuje tři hlavní formy tohoto „zla v člověku“, tj. nekrofilii, individuální a sociální narcisismus a incestní, regresivní vazby člověka, vedoucí jej místo k progresivnímu vývoji k pokusu o návrat a tím k sebezničení. Zde navazuje opět na rané pojetí problému u Freuda a chápe zlo v člověku jako reakci na nemožnost realizace jeho životních produktivních sil, tedy reakci na frustraci individua. Produktivita a život jsou primární možnosti lidské, zlo a smrt možností sekundární, které již patří do psychopatologie.

Zde se opět otevírá možnost vnitřního sepětí člověka a jeho celkového vybavení s podmínkami, které v rozporuplném přírodně historickém procesu sám vytváří. Ve vytváření podmínek i samotného člověka, v procesu společenské praxe, není však jen pravda „dobrá“, a iluze, jež zakrývá „zlo“. Pravda „zla“ je též ve věci samotné a Fromm se návratem do ar. nomicnosti světa zákonů a podmínek (pravdy) a světa zdání (iluzí) zbavuje možnosti jeho analýzy. — Znovu se táže jen po *vnějších* podmínkách, jež jsou mu synonymem lidské sociality, které jsou pak jako „společenské faktory“ odpovědné za rozvoj *vnitřních* možností každého člověka (str. 50—51, 123 cit. díla) a klade své normativní požadavky, jaké by tyto podmínky „měly být“. — Požadavky, které Fromm klade, jsou jistě významnými závěry psychologa a psychiatra, zůstávají však v toku dějinné skutečnosti, lidmi realizované, jen etickým voláním po jistotě, spravedlnosti a svobodě. Fromm vždy znovu zdůrazňuje nutnost uvědomit si pravdu, protrhnout závoj — „pouta“ iluzí —, což činí člověka schopným (za vhodných podmínek) svobodné volby. To

pak otevírá cestu jeho produktivní, šťastné budoucnosti a potlačuje patologickou tendenci destrukce a smrti. Tragický pokus o „útěk ze sebe sama“ (*Escape from Freedom*), z břemene vlastní humanity, realizuje potom „zlo“ jako specifický lidský jev, který provází regresivní vývoj od lidského k ne-lidskému.

V závěru práce však Fromm přece jen projevuje jisté pochybnosti, i když je nevyvozuje právě z oné dynamiky regresivních životních vazeb člověka, jak je chápali v pojetí lidské společenské praxe Marx i Freud ve své rovině.

Je možné, že v dalším vývoji se Fromm pokusí — poslední práce ukazuje právě ony základní pochybnosti, kolem nichž myšlenkový vývoj osciluje —²⁹ o celkové přehodnocení, o obnovení otázky o lidském konání, otázky, jejíž morální étos stoupá úměrně k hloubce krize, kterou lidstvo prožívá.

Frommova cesta k pravdě, jež směřuje k rozbití představ „falešného vědomí“, je motivována úsilím o specifikaci vyjádření možnosti lidské seberealizace, je voláním po totalitě rozvoje lidských možností, bytostných sil člověka. Síla zvěcněných falešných představ, iluzí, racionalizací, ideologií brání člověku proniknout ke skutečnosti i k sobě samému. Mechanismus jejich zrodu, jejich vývoje, modifikací i vlastní funkce — to jsou silné stránky Frommovy práce, které jsou teoretickým činem a jako takový jej budeme hodnotit. Jejich vnitřní spojení s hledáním oné „pravdy“, pravdy skutečnosti, která se za nimi skrývá a je určuje, je — podle názoru autorky — právě slabou stránkou jeho díla. Rozbití falešné představy jako etická norma je jen zjednodušeným výrazem dialektiky skutečného procesu rozporné lidské společenské praxe, která je pak jediným projevem humanizace člověka.

²⁹ Frommovo pojetí zla jako vlastní možnosti rozvoje vnitřních sil člověka je odlišné od řešení této otázky jinými představiteli kulturní psychoanalýzy.

V první části článku byly popsány dvě varianty průzkumu veřejného mínění, které byly u nás po druhé světové válce známy. Mezi pracovníky Čs. ústavu pro výzkum veřejného mínění (ÚVVM) i mezi vedoucími pracovníky ministerstva informací převládal názor, že je nejen přípustné, ale nutné obě varianty studovat, prakticky vyzkoušet, převzít z nich vše, co je účelné a v podmínkách lidové demokracie použitelné.

Pracovníci ÚVVM nechtěli ukvapeně vytvářet „velkou teorii“ veřejného mínění anebo původní systém jeho průzkumu. Museli ovšem od počátku vycházet z některých teoretických předpokladů a pracovních hypotéz o povaze a průzkumu veřejného mínění v lidové demokracii. Pokusíme se je v několika odstavcích rekonstruovat.¹

Mínění je projev postoje, obvykle slovní projev. O veřejném mínění mluvíme tehdy, jestliže členové zpravidla rozsáhlých skupin obyvatelstva se vyjadřují anebo jsou s to vyslovit se o důležitých problémech, jevech, událostech nebo osobnostech. V širším slova smyslu lze považovat za veřejné mínění projevy mající povahu přání, tužeb, odhodlání, očekávání, obav, zálib, zkušeností, a vůbec projevy o životě, práci a prostředí. U veřejného mínění lze zkoumat různé stupně homogenosti, intenzity a stálosti. Složitost tohoto jevu je dána rozmanitostí života, zájmů, zkušeností a znalostí u jednotlivců i skupin, mnohostí vlivů, s nimiž se veřejné mínění nachází v interakci.

Pracovníci, kteří plní úkoly zahrnující různé druhy spolupráce s rozsáhlými skupinami obyvatelstva, např. volení zástupci lidu, novináři, osvětoví pracovníci, propagandisté, zkoumatelé poptávky po zboží aj., si vytvářejí představy o veřejném mínění a tyto představy ovlivňují jejich

rozhodování, zejména chtějí-li se při své činnosti a ve svém rozhodování veřejnému mínění přizpůsobit anebo je změnit. Protože veřejné mínění je složitý a měnící se jev, podstupují riziko, že si vytvoří nepřesné nebo mylné obrazy o stavu a vývoji veřejného mínění. Jestliže však připojí k tradičním prostředkům poznávání veřejného mínění (osobní zkušenost ze styku s lidmi, rozbor dopisů, rozbor zápisů v knihách přání a stížností apod.) aktuální a kvantifikované informace o stavu veřejného mínění, informace získané systematickým a ověřitelným postupem a přístupné rozboru rozdělením na sociální a jiné skupiny, sníží se pravděpodobnost mylných rozhodnutí a subjektivních spekulací.

V denním životě projevují lidé své mínění činností, řečí, rozhovorem. Kladení otázek a odpovídání na otázky je zcela běžné zjišťování mínění, znalostí, zkušeností atp., a to při zkouškách, lékařských prohlídkách a v mnoha jiných situacích. Zdá se být přirozené použít otázek a odpovědí při zjišťování mínění. Klást otázky všem členům rozsáhlé společenské skupiny je nepraktické a nepoužitelné, mimo vcelku řídké případy lidového hlasování. Je však snazší klást otázky malé skupině, která má podobnou strukturu jako rozsáhlý základní soubor obyvatelstva, jež považujeme v daném případě za veřejnost. Použití výběrové metody se osvědčuje v mnoha oblastech studia hromadných jevů. Lze usuzovat, že také o stavu a změnách veřejného mínění — jestliže je pojímáme jako hromadný společenský jev — lze získávat užitečné ukazatele metodou statistického výběrového zjišťování. Jestliže chceme klást na výsledky studia průzkumu měřítko přesnosti a vědeckosti, neobejdeme se bez ukazatelů poskytovaných statistickou výběrovou me-

¹ Autor zdůrazňuje, že se snaží postihnout stanovisko pracovníků ÚVVM v době trvání ústavu.

todou ani tehdy, budeme-li veřejné mínění definovat jinak, než je nahoře uvedeno.

Vytváření obrazů o veřejném mínění cestou osobních rozhovorů a při aplikaci výběrového zjišťování je spojeno s obtížemi. Jsou situace, kdy lidé nejsou s to formulovat své mínění, například proto, že si je dosud nevytvořili. Někdy mají niterné mínění o daném problému, ale pro různé zábrany, jako například pro předsudky, obavy z následků nebo snahu zachovat si nebo zvýšit společenskou vážnost, je vědomě deformují. Je však nespolečenské tyto překážky zobecňovat na všechny oblasti, kde se veřejné mínění vytváří, na většinu nebo všechny příslušníky společenských skupin, a považovat tyto překážky za trvalé a nepřekonatelné. Promyšlenou metodikou průzkumu a výchovou obyvatelstva ve smyslu spolupráce s orgány průzkumu lze mnohé překážky obejít a překonat bez odkladů, u jiných lze očekávat, že budou v procesu vzestupu kultury a prohlubování lidové demokracie ustupovat.

Perspektivy socialistické společnosti vytvářejí příznivé podmínky pro průzkum veřejného mínění i pro uplatnění výsledků v praxi. Učení marxistické filosofie o úloze lidu v dějinách, o zpětném vlivu idejí na ekonomický základ a na společenský život a o poznatelnosti světa včetně společenského vědomí poskytuje příznivé východisko k průzkumu veřejného mínění.

Je třeba odmítnout názory, že veřejné mínění v lidové demokracii a v socialismu neexistuje anebo že není třeba k němu přihlížet; že je iracionální a nemá praktický smysl se o ně starat; že pro metodické obtíže je nelze poznávat, nebo jen intuitivně.

Žádná z variant průzkumu nepředstavuje konečné řešení a nepřináší definitivní odpovědi na otázky, jak vědecky veřejné mínění postihnout. Jejich aplikací však byly získány rozsáhlé zkušenosti, z nichž některých — a snad mnohých — bude možno použít v podmínkách lidové demokracie, a to při dosahování cílů lidové výchovy, propagace, plánování, řízení. Je třeba odmítnout názor, že obě varianty průzkumu je nutno zavrhnout *a priori* proto, že vznikly anebo že se jich používá v prostředí kapitalistických zemí.

Jev veřejného mínění je třeba podrobit diskusi, rozboru, a tato diskuse bude účelně probíhat souběžně s ověřováním empirických postupů. K diskusi na dostatečně vysoké úrovni bude musit přispět filosof, sociolog, psycholog, osvětový pracovník, statistik a jiní.

Veřejné mínění je složitý jev. Podaří se jej zobrazit přesněji a podrobněji, jestliže při jeho studiu bude použito různých metod, technických postupů, ukazatelů. Nadějně perspektivy studia veřejného mínění poskytují možnosti konfrontace výsledků průzkumu veřejného mínění s výsledky studia vlivů, které na veřejné mínění působí dlouhodobě a krátkodobě, např. mínění spotřebitelů na jedné straně — poptávka a spotřeba na druhé straně. Cenným přínosem mohou být opakované průzkumy téže problematiky. Při hlubokém rozboru stavu a vývoje veřejného mínění bude historická metoda nepostradatelná. Při hlubokém rozboru bude třeba hledat souvislosti mezi tímto jevem a ostatním společenským děním.

Průzkum veřejného mínění je odpovědná a kvalifikovaná činnost. Bude výhodné, jestliže bude svěřena specializovanému pracovišti. Průzkum otázek veřejného mínění určitého tematického okruhu je třeba provádět v úzké součinnosti s odborníky dané problematiky, zejména ve stadiu plánování průzkumu a rozboru výsledků.

* * *

První průzkumy po válce se uskutečnily, jak již uvedeno, v sekci pro výzkum veřejného mínění při spolku *Sociologický kruh*. ÚVVM vykonával po určitou dobu nad některými těmito průzkumy patronát. Podrobná dokumentace o průzkumech konaných v sekci Kruhu a v ÚVVM již bohužel neexistuje, takže jsme z větší části odkázáni na publikované články.

Sociologický kruh

„Sociologický kruh posluchačů vysokých škol pražských“ se formálně ustavil 7. ledna 1946. Cílem Kruhu bylo poskytnout studentům možnost výměny názorů na otázky sociologie, diskutovat o společenských problémech. Kruh měl v programu popularizovat sociologii ve veřejnosti, pořádat kurzy, udržovat styk se zahraničními vědeckými institucemi. Kruh chtěl

působit k tomu, aby se v řízení a organizaci společnosti uplatňovaly zásady a metody získané a ověřené vědeckou cestou. Spolek vydával časopis *Kruh — Týdeník pro poznání soudobé společnosti*.² Kruh se rozešel v roce 1948.

Členové sekce sledovali v průzkumech cíl vycvičit se v technice osobního dotazování, popřípadě v jiných postupech. Cílem také bylo přesvědčit se, jak lidé reagují v situaci osobního rozhovoru, jestliže se na ně obrátí s průzkumnými otázkami neznámý člověk. Koncepci, postup a pak výsledky společně prodiskutovali.

V dalším uvedeme stručné výtahy ze zpráv o třech cvičných průzkumech.

PRAŽANÉ O MĚNOVÉ REFORMĚ.

Ve dnech od 30. října do 5. listopadu 1945 poslouchali členové sekce, co hovoří Pražané o měnové reformě v tramvajích, ve frontách před poštovními úřady, v obchodech a na jiných veřejných místech. Uvádíme výtah zprávy o průzkumu uveřejněné v časopisu *Nová Svoboda*, roč. XXII, č. 14 (7. 12. 1945), 220—221; č. 15 (14. 12. 1945), 234—235 (*Poslouchali jsme Pražany*).

V první části průzkumu nebyly lidem kladeny otázky, byly zachycovány jen spontánní výroky. Členové sekce zaznamenávali výroky do připraveného formuláře při nejbližší příležitosti po zaslechnutí. Dohodli se, že zaznamenají jen výroky, které vyjadřovaly nějakou stránku hodnocení. Zaznamenali též, zda výrok pronesl muž nebo žena, přibližný věk a pravděpodobné povolání.

Ve dnech 6. až 12. listopadu 1945 byl pokus pozměněn. Členové sekce pokračovali v zaznamenávání zaslechnutých výroků, ale současně se ptali lidí ve svém okolí v přirozených hovorových situacích, bez zvláštních výběrových zřetelů, co soudí o úpravě měny. Odpověď zaznamenávali podle týchž zásad jako zaslechnuté rozhovory. Dotázané osoby si nebyly vědomy, že otázka je jim kladena v souvislosti s průzkumem.

Průzkum probíhal ve dnech, kdy otázky měnové reformy dostávaly velkou

publicitu v tisku a rozhlasu. O reformě se hovořilo v rodinách, mezi přáteli i příležitostnými známými. Lidé předvíдали, jak se jich reforma dotkne, jaké změny nastanou v domácnostním hospodaření. Srovnávali svou situaci se situací souseda nebo známých na pracovišti.

Značná část zachycených výroků vyjadřovala souhlas, že došlo na zbohatlíky a šmelináře. Několik příkladů:

Asi 25letá žena, dělnice: „Nic lepšího nemohli udělat, než že těm kefasům vezmou ty našmelené peníze. Přece je na světě spravedlnost.“

Asi 55letý nekvalifikovaný dělník: „Jak nabyt, tak pozbyt“ (o šmelinářích).

Podrobnější analýza výroků ukázala, že část mínění Pražanů byla namířena proti zbohatlým zemědělcům (proti „selskejm vydrďuchům“), část byla motivována vzpomínkami na válku („V rajchu jsem si říkala, jen když to přežiju, a teď si budu lámat hlavu pro pár korun“).

Některé zachycené výroky svědčily o tom, že se měnová reforma nepříjemně dotýká podnikatelů.

Asi 45letý uzenář k zákazníkům: „Tohle neměli dělat, člověk se namáhá a nic z toho, to vám řekne každý.“

Asi 50letá obchodnice: „Všichni lidé říkají, že už nebudou šetřit. Kdyby si zas něco našetřili, tak jim to zas vezmou. A je to pravda.“

Mnoho Pražanů projevovalo snahu, a odráželo se to i v zaznamenaných výrociích, zaplatit kde co ve staré měně, uspišit nákupy, zpomalit dodávky. Student chce vystavit legitimaci ČSM a zaplatit ve staré měně („V nový ti to platit nebudu“). Host v restauraci, kde nemají pivo, poznamenává: „Čekají až po nový měně.“

Ve výrociích se odrážejí poplašné zprávy, dohady, šeptané zprávy: „V prodejně ... prodali za den za 35 tisíc podprsenek“. — „Kdo měl nějakého známého Rusa, tak moh' všechny peníze vyměnit.“ — „Bůhví, co ještě přijde.“

Některí lidé vyslovují osobní obavy. Asi 24letý výtvarník: „Jestli nám neuvolní nějaký prachy, tak se živím kořínkami. Přeci za těch 500 Kčs nic nekoupím. A já sháním štetce.“

² Časopis *Kruh* přinesl několik článků o otázkách průzkumu veřejného mínění. Ministr informací Václav Kopecký poskytl redaktoru tohoto časopisu interview, který byl uveřejněn ve dvou číslech

(č. 31 a 32/1946). V. Kopecký vysvětlil význam průzkumu a řekl mimo jiné: „Náš ústav pro výzkum veřejného mínění měl dosud uspokojivé výsledky.“

Výroky byly rozříděny do dvou skupin. První (I) obsahovala výroky vyjadřující různé odstíny souhlasu s reformou a prvky optimismu. Druhá (II) obsahovala různé stupně nesouhlasu a pesimismu. Podle rozboru se zdálo, že ženy kritizovaly měnovou reformu méně často než muži. Tento výsledek bylo také možno očekávat: příslušníci podnikatelských vrstev byli ve skupině II zastoupeni vyšším procentem než v první.

NOUZOVÁ KOLONIE

Další z průzkumů se uskutečnil v jedné pražské nouzové kolonii, která vznikla s pomocí za války. Některé domky byly primitivní, jiné upravené, měly zahrádku s květinami, dvorek s drůbeží. V kolonii byl zaveden vodovod, elektrické vedení, hřiště i koupaliště pro děti. Velká většina obyvatelů byli dělníci. Bezpečnostní orgány ani sociální péče tu neměly mimořádné úkoly. Učitel z blízké školy byl s dětmi z kolonie spokojen.

V přípravě průzkumu byl pořízen plánek sídliště a podle zásad oblastního výběru byly stanoveny ostrůvky, kde se pak uskutečnily návštěvy v rodinách a rozhovory s dospělými obyvateli. Studenti navštívili vybrané domky, představili se, vysvětlili účel své návštěvy svým studijním zájmem, kladli otázky a odpovědi zaznamenávali. Otázky se týkaly životní úrovně, zestátnění průmyslu, zásobování potravinami, plánů do budoucnosti.

V dalším uvedeme výtah ze zprávy o průzkumu publikované v časopisu *Nová Svoboda*, roč. XXIII, č. 4, 25. 1. 1946 (*Za hlasem lidu*).

Jedna otázka položená obyvatelům kolonie zněla: „Domníváte se, že se budete mít za nové republiky osobně lépe, hůře nebo stejně jako za první republiky?“ Ze všech dotázaných 79 % očekávalo budoucnost optimisticky, 3 % pesimisticky, 18 % dalo odpověď neurčitou, vyhýbavou, nebo prohlásili, že o věci nepřemýšleli. Často považovali otázku za pobídku k rozvinutí svého názoru, a jejich odpovědi byly zaznamenány doslova nebo ve výstižné zkratce.

Tesařský mistr, 51 let: „Rozhodně to bude lepší. Jsme přece samostatný, nejsme svá-

zaný. Počátek je vždycky těžký, to nejde jen tak přes koleno.“

Doručovatel, 41 let: „Musí to být lepší, nesmíme pochybovat. Proletariát musí vyhrát.“

Někteří dotázaní byli sice optimističtí, ale vyjadřovali rozmanité podmínky a výhrady a jejich slova odrážela denní starosti a nesnáze.

Trhovec, 46 let: „Těšil jsem se, že se budeme mít lépe. Teď se obávám, že nás čekají i nepříjemné věci. Ale překonáme to.“

Zedník, 42 let: „Hůře se mít nebudu, ale jako zedník spokojen nejsem. Ceny jsou teď vysoký a přídavky nestačí.“

Sofér, 33 let: „Rádi děláme, aby bylo lépe. Budou-li se však opakovat staré chyby, vezmeme klacky a vymlátime to.“

Výrazné projevy pesimismu byly zaznamenány u 78leté poloslepé stařeny, která churavěla a žila, podle jejího prohlášení, z 20 Kčs denního příjmu; též u ženy, jejíž muž zahynul na barikádách.

Jedna z dalších otázek zněla: „Co podle vašeho názoru nejvíc brání zdárnému rozvoji republiky?“ Jen 16 % odpovědělo, že neví, anebo v podobném smyslu. Odpovědi byly většinou pohotové a mnozí uváděli i několik myšlenek. Nejčastěji tvrdili, že hlavní překážkou je reakce a zbytky fašismu. Na druhém místě v řadě jmenovaných překážek příznivého rozvoje dotázaní uváděli, že všichni nepracují tak, jak by mohli. Stejně často si stěžovali na nesvornost a uváděli, že jsme sami vinni, že věci nejdou tak, jak by měly. Dotázaní hovořili o zásobování a dopravě; o otázkách měny, cen a mezd; hovořili o Němcích a byrokracii. Ojedinelé se vyskytly zmínky o mezinárodních poměrech, o špatné vůli sedláků, o vládě a národních výběrech, o neodbornících na odpovědných místech aj. Příklady:

Nekvalifikovaný dělník, 55 let: „Měli by pořídit soupisy lidí. Kdo je schopný, ať dělá.“

Dělník nebo řemeslník: „Reakce. Proč cpou zbytečně staré majitele do podniků. Tím se podrývá chuť k práci.“

Z dalších výsledků: Většina (61 %) očekávala blahodárné účinky zestátnění průmyslu. Zřetelně více obyvatel kolonie se dívalo pesimisticky na vývoj spolupráce politických stran (49 %) než optimisticky (18 %).

Zjednodušeného Thurstonova³ postupu použila sekce k průzkumu postojů k Anglii a k Angličanům. Členové sekce zapísali po rozhovorech v okruhu svých známých a přátel na 150 hodnotících výroků. Postupem, který bývá popsán v učebnicích sociologie, bylo vybráno 11 výroků, jež pak byly seřazeny do stupnice a označeny číslicí I až XI. Výrok I představoval nejvyšší stupeň sympatií, výrok XI nejvyšší stupeň antipatií. Dotázanému byl předložen seznam výroků s žádostí, aby označil výroky, které odpovídají jeho názoru. Byla mu položena dále otázka: „Co jinak soudíte o Anglii?“

Průzkum se konal ve dvou odlišných skupinách. První jeho část se uskutečnila v holešovickém přístavu mezi nakladači, plavčíky, jeřábíky a jinými přístavními dělníky. Druhá část se uskutečnila ve vilové čtvrti, kde skupinu dotázaných tvořili vyšší úředníci, lékaři, redaktori, podnikatelé. V obou skupinách bylo 90 osob. Tabulka 1 ukazuje jednak znění výroků, jednak procenta hlasů pro jednotlivé vý-

roky. Procenta jsou vypočtena z počtu všech hlasů.

Výrazným rysem tabulky je obraz negativních postojů ve skupině přístavních dělníků; na výroky IX—XI se tam soustředilo 58 % všech hlasů, kdežto odpovídající procento ve vilové čtvrti činilo jen 10,5 %. Naproti tomu úhrn hlasů pro výroky I—III, které představují extrémy kladného postoje, činil 50 % všech hlasů ve vilové čtvrti, kdežto 21 % v přístavu.

Odpovědi na otevřenou otázku dokreslily obraz. V přístavu byly zaznamenány většinou výroky jako: Ať vydá Prchalu. — Anglie pro mne neexistuje. — Proč nevyžene fašisty. — Vede protislovanskou politiku. — Zotročuje čtvrtinu lidstva.

Typické výroky zaznamenané ve vilové čtvrti: Není dobře myslet pořád na Mnichov. — Vzpomínám na ni ráda. — Musíme ji mít stále v patrnosti. — Věřím, že se vyrovná fair se socialismem.

Podrobná zpráva o tomto průzkumu byla uveřejněna v časopisu Kruh, I, č. 14, 26. 4. 1946, str. 7—9. Redakce časopisu The Czechoslovak Weekly, uveřejňované-

Tabulka 1

Výrok	Vilová čtvrt %	Přístav %
I. Měli bychom být vděční Anglii, že vyzbrojila naši zahraniční armádu a že poskytla pohostinství naší vládě.	21,0	13,5
II. Když bylo nejhůře, Angličané našli sami sebe a hrdinně odolali nebezpečí nacismu.	17,0	6,5
III. Anglie je mi sympatická, protože dovede spojit rozumný pokrok s rozumným konzervativismem.	12,0	1,5
IV. „Usnivejte se“ je životní zásada Angličanů; vidím v tom cestu ke spokojenosti a ke štěstí.	9,5	1,0
V. Všichni spojenci se zasloužili stejným dílem o vítězství, tedy i Anglie.	18,0	9,0
VI. Ačkoliv mocenský vzestup Anglie patří minulosti, očekávám, že tato země bude ještě hrát důležitou úlohu.	4,5	4,5
VII. Pro Angličana není na světě nic dokonalejšího nad jeho tradice a instituce.	6,0	5,0
VIII. Angličané jsou příliš chladní a uzavření, nedovedou se pro nic nadchnout.	1,5	1,0
IX. Angličan je kavalír, pokud nejde o jeho vlastní.	4,5	19,0
X. Anglie obětuje raději deset středoevropských národů než jednu kolonii.	4,5	19,0
XI. Anglie nás zradila již jednou; až k něčemu dojde, zradí zas.	1,5	20,0
	100,0	100,0

³ Thurstonova metoda je nepochybně pozoruhodná. Byla však kritizována pro některé stinné stránky, např. pro značnou pracnost a zdoluhavost přípravy. Též proto, že se dotázaní zřejmě vyslo-

vují k obsahu jednotlivých výroků, jejichž řada nepředstavuje jedno kontinuum. O tom svědčí i relativní četnost u výroku V, dosti nápadně vystupující z postupnosti. (Viz tab. 1.)

ho v Praze pro anglicky mluvící čtenáře, zpracovala výsledky průzkumu v článku (Vol. 1, No. 21, 26. 5. 1946, 333).

— —

Zkušenosti získané v sekci Kruhu ukázaly, že naši lidé v průzkumné situaci reaguji v převážné většině kooperativně a že mnozí považují průzkumný rozhovor za podnět k rozsáhlému výkladu o svých názorech. Ukázalo se, že předvídání vyjadřované některými členy sekce v tom smyslu, že dotázání budou mít strach a že vůbec průzkum osobními rozhovory neodpovídá české národní psychologii, bylo ukvapené. Jistá zdrženlivost se projevila u nepříliš výrazné menšiny dotázaných.

Získané zkušenosti dovolily formulovat pravidla a návod k průzkumnému dotazování. Některé poznatky získané v sekci byly vtěleny do pokynů pro tazatele ÚVVM. Ústav pozorně sledoval projevy obav a strachu u dotázaných a formuloval pro tazatele doporučení, jak nepříznivým reakcím ze strany dotázaných předcházet a jak jim čelit.

Čs. ústav pro výzkum veřejného mínění

V činnosti sekce Kruhu se projevila svým vlivem metodika Mass-Observation, s výjimkou použití postojové stupnice, kteréžto techniky M-O nepoužívala. ÚVVM používal techniky M-O zejména v předběžných průzkumech, které předcházely každému rozsáhlému průzkumu. Předběžný průzkum zahrnoval nejen studium dokumentace, ale hlavně rozhovory s odborníky, s náhodně vybranými občany, s přáteli, naslouchání rozhovorům, pozorování aj. V předběžném průzkumu převládaly neformální rozhovory o dané problematice a zkušební dotazy podle prozatímně formulovaného záznamového formuláře (dotazníku). Cílem předběžného průzkumu bylo zjistit ochotu občanů hovořit na dané téma, odhadovat jejich zábrany, hledat možnosti jak zábránám čelit, přesvědčit se o správné volbě otázek, o jejich formulaci, o jejich pořadí. Předběžný průzkum poskytoval podklady pro pokyny tazatelům k danému průzkumu. Předběžný průzkum se nejednou opakoval, jestliže došlo k podstatným změnám v původní koncepci. Konali jej pracovníci ÚVVM a

podle výsledků předběžných průzkumů vždy upravili koncepci vlastního průzkumu. Materiál z předběžného průzkumu přinášel podklady, které napomáhaly později při rozboru konečných výsledků široce založeného průzkumu. Vyskytly se i případy, že po předběžném průzkumu bylo upuštěno od široce založeného průzkumu, protože bylo možno předvídat zkrácené výsledky. Předběžný průzkum poskytl i možnosti pro přibližný odhad četností různých typů mínění, které pak vyplynuly z definitivního průzkumu. Jedna ze zkušeností ÚVVM by mohla být formulována takto: Předběžný průzkum je nezbytnou součástí průzkumu veřejného mínění; předběžný průzkum omezuje rozsah subjektivního rozhodování o postupu, jehož má být použito.

Většina široce založených průzkumů, které provedl ÚVVM, byla ovlivněna Gallupovou variantou. Její aplikace předpokládala pohotově fungující síť spolupracovníků.

SÍŤ TAZATELŮ

Vytvoření sítě tazatelů považoval ÚVVM za vážný a odpovědný úkol. Mají to být řadoví občané nebo občané s vyšším školním vzděláním? Jak mají být vybráni? Jak mají být instruováni? To byly příklady otázek zcela praktického významu, které bylo třeba řešit. Byly sice informace o postupu v zahraničí, avšak pracovníci ústavu nepovažovali žádný za zcela vhodný pro naše poměry. Nepovažovali například za žádoucí vytvářet mezi tazatelem a ústavem vztah mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem. Rozhodli se vytvořit síť z řad dobrovolníků, kteří se sami na veřejnou výzvu přihlásí. Považovali zájem o spolupráci na průzkumu veřejného mínění za jeden z předpokladů pro uspokojivou práci. ÚVVM uveřejnil výzvy, zpravidla v rozhlase, v nichž byla krátce popsána činnost tazatele. Takto získal ústav již na počátku na 800 dobrovolníků, kteří pak dostali další podrobnější informace a byli požádáni o sdělení osobních dat. Požadovali jsme zejména přísežné prohlášení o postupu ve smyslu pokynů a o beztrestnosti. Zajímala nás veřejná činnost, ale neptali jsme se nikdy, zda je tazatel organizován v některé politické straně. Zejména v malých obcích

jsme si raději vybrali tazatele, který nebyl veřejně činný. Po prvních podrobnějších informacích se stalo, že někteří nabídku spolupráce odvolali. Další odpadli po prvních průzkumech, do nichž byli zapojeni na zkoušku. Některé spolupracovníky ÚVVM vyřadil a poděkoval jim za ochotu, jestliže se ukázalo, že se pro spolupráci nehodí. Práce s tazateli představovala trvalý úkol a síť bylo třeba doplňovat a obnovovat. Proto byly výzvy opakovány, někdy jen v některých krajích. Výzvy byly někdy formulovány tak, že ústav hledá spolupracovníky zejména v té a v té části země nebo v té či oné velikostní kategorii obcí. Všeobecně formulované výzvy zpravidla nevyvolaly dostatečný příliv dobrovolníků z malých obcí.

Ústav si již na počátku vytvořil dvě sítě, které měly v různých obdobích 100 až 150 tazatelů. Tyto dvě sítě byly „zasazovány“ do průzkumu střídavě tak, aby mezi jednotlivými průzkumy nebyly dlouhé přestávky. Ukázalo se, že se ani příliš časté zasazování sítě neosvědčuje. Někdy byly obě sítě, které byly srovnatelné, spojeny. Část způsobilých a instruovaných tazatelů byla zařazena mezi náhradníky, z nichž se pak doplňovaly mezery v síti.

Lidé, kteří se hlásili, byli muži i ženy nejrůznějšího povolání a věku. Pracovníci ÚVVM považovali za vhodné, že i skupina tazatelů je velmi rozmanitá. Během trvání ústavu byly vyzkoušeny i jiné způsoby náboru. Vcelku možno říci, že se přesvědčování osob, aby se staly tazateli, například prostřednictvím jedné společenské organizace, neosvědčilo.

Velkou péči věnovali ÚVVM výcviku a vytvoření „tazatelské morálky“. Tazatelé byli vycvičeni na dálku pomocí tří tištěných brožurek. Kromě toho dostávali občas rozmnožené zprávy v podobě aktualit, které seznamovaly tazatele podrobněji s jejich prací a se zkušenostmi, které byly získány při terénním průzkumu na různých místech. V těchto aktualitách byli seznamováni též se způsobem použití výsledků z průzkumů, na nichž spolupracovali. Tazatelé dostávali bezplatně časopis Veřejné mínění. Jednotliví tazatelé byli upozorňováni na chyby, jichž se dopustili při výběru dotázaných, v kladení otázek a v záznamu odpovědí apod. Byli povzbuzováni, aby navštívili ústav při návštěvě

Prahy. S tazateli z Prahy a okolí byl osobní kontakt ovšem častější než s mimopražskými. Konference tazatelů se uskutečnila dvakrát v Praze a jednou v Brně.

Tazatelům byla příslibena prémiová odměna. Dostávali prémii Kčs 10 (staré měny) za jeden dotazník. Odměna však byla odstupňována podle obtížnosti úkolu, podle požadované lhůty a podle kvality práce. Odměna byla zasílána jednou za čtvrtletí. Koncem roku dostávali tazatelé darem zábavnou knihu.

Cílem styku s tazateli bylo vytvořit u nich vědomí, že jejich práce má smysl, že jsou odpovědní za kvalitu dotazování, že se jejich práce kontroluje a hodnotí. Skutečnost, že ústav vystupoval zcela otevřeně ve styku s tazateli, že nic neskrýval a nezastíral, měla na ně dobrý účinek. Nejednou pozorovali pracovníci ÚVVM, že se u tazatelů vytváří vědomí účasti na užitečné práci.

Jě třeba se zmínit o kontrole tazatelů. Tento úkol je všeobecně nesnadný a nelze prověřit každý záznam o rozhovoru. Ovšem bylo by nesprávné tvrdit, že práce tazatelů je nekontrolovatelná či neovlivnitelná. Důležitým předpokladem uspokojivé práce, jak již řečeno, je způsob výběru tazatelů, zejména s ohledem na jejich vztah k průzkumu a na výsledky jejich práce při zkušebních průzkumech, cílevědomá a soustavná péče o jejich morálku. Vlastní kontrolu konal ÚVVM souběžně několika způsoby. Protože zveřejnění podrobností by mohlo znemožnit obdobný postup současným organizátorům terénních průzkumů, omezíme se zde jen na rámcové informace. V systému kontroly má místo logická kontrola záznamů o rozhovorech a dodatečné dotázání osob, s nimiž se průzkumný rozhovor uskutečnil, což je možné v případech neanonymního dotazování. Výsledkem souboru kontrolních opatření je získání ukazatelů o stupni poctivosti tazatelů. Tazatele, u nichž byla jen pravděpodobnost nesprávného postupu, ústav vyřadil.

Vcelku možno říci, že zvolený způsob náboru, výcviku a kontroly tazatelů se osvědčil. Pro běžný průzkum veřejného mínění se totiž na tazateli vyžaduje dobrá, ale ne výjimečná inteligence, ochota k navazování styku s neznámými osobami (pro četné tazatele se průzkum stává vítaným koníčkem), pochopení pokynů a smysl pro

účinnosti. Pokud by to nebylo dnes již doložit, zdá se, že mezi tazateli bývaly úspěšnější ženy než muži; mladé ženy mívaly nižší procento případů odmítnutí ze strany dotázaných.

Během činnosti ústavu se stávalo, že byl odhalen nepoctivý tazatel. Bylo sice možno podniknout proti němu právní kroky, avšak ústav od toho vždy upustil.

KVÓTNÍ VÝBĚR

ÚVVM používal několika způsobů výběru. Nekontrolovaného nahodilého výběru bylo použito zřídka, například při anketě uspořádané mezi návštěvníky Mezinárodního festivalu mládeže. Záměrného kvótního výběru používal nejčastěji, zejména když šlo o výběr z celé populace dospělého obyvatelstva českých zemí. Pravděpodobnostního výběru bylo použito tehdy, jestliže byly k dispozici seznamy členů základního souboru; těchto případů bylo málo.

Kvótní výběr spočíval na těchto zásadách: Tazatelé jsou instruováni rámcovými pokyny, na koho se mají obracet s žádostí o rozhovor. Jejich síť je reprezentativní z dvojího hlediska. Jsou vybráni tak, aby v každé oblasti jich byl zasazen takový počet, který je úměrný počtu obyvatelstva staršího 18 let. Tazatelé jsou rozmístěni tak, aby v každé velikostní kategorii obcí jich byl přiměřený relativní počet. Dostanou pokyn, aby se dotazovali ve svém bydlišti. Tím je zajištěna i reprezentativnost dotázaných z regionálního hlediska a z hlediska velikosti obce.

Každý tazatel se zpravidla měl dotázat ve svém bydlišti desíti lidí. Měl si je vybrat „náhodně“, avšak měl při tom evidovat jejich pohlaví, sociální skupinu a věkovou skupinu. Jeho úkolem bylo dotázat se pěti mužů a pěti žen, určitého počtu dělníků, úředníků, zřízců, zemědělců a „ostatních“ samostatně výdělečně činných; určitého počtu příslušníků věkových skupin: 18–29, 30–49, 50 a starších. Kvóty byly stanoveny reprezentativně pro dané bydliště, sice jen zhruba, avšak jejich souhrn v jednotlivých oblastech a pak v celém výběru pro české země byl kontrolován. Z výkladu je zřejmé, že nebyla učiněna zvláštní opatření, aby jednotlivá strata výběru byla reprezentativní, nýbrž celkový výběr. Tak na-

říklad nebyla učiněna záměrná opatření, aby skupina mužů měla předepsanou strukturu podle věkových skupin atd. Teprve před strojovým statistickým zpracováním se pracovníci ÚVVM přesvědčovali o struktuře hlavních částí výběru. Ukazovalo se, že struktura dílčích výběrů je poměrně stálá od průzkumu k průzkumu, i když v tomto směru nebyla učiněna zvláštní opatření ve smyslu přímých pokynů tazatelům.

Praxe ukázala, že není výhodné, jestliže pokyny týkající se výběru jsou příliš podrobné. Dále, že ani není výhodné z praktických psychologických důvodů trvat velmi přísně na přesném zachovávání kvót a že toho většinou není zapotřebí. Přísné a podrobné pokyny a výtky při malé odchylce od předepsaných kvót způsobují jistou demoralizaci tazatelů.

Při výpočtu kvót se vycházelo z odhadů o struktuře obyvatelstva. Při zahájení práce měl ÚVVM k dispozici staré statistické podklady, a proto použití odhadů bylo nevyhnutelné. Ústav zde použil expertizy dr. J. Goldmana z ÚV KSČ. Relativní četnost dělníků byla odhadnuta na 50 %, úředníků a zřízců na 20 %, samostatně výdělečně činných na 30 %. Předpokládalo se, že počet úředníků se má k počtu zřízců jako 1 : 1, že počet zemědělců k počtu ostatních samostatně výdělečně činných se má jako 2 : 1. Protože nebyly vytvořeny v tehdejší době kraje, byly za základ pro konstrukci výběru stanoveny tzv. Kordákovy přirozené provincie, z nichž byla vyňata města: Praha, Plzeň, Brno a Ostrava. Tato byla považována za samostatné oblasti. Celkem bylo oblastí 11.

Pokud jde o sociální skupiny, bylo použito definicí vytvořených československou statistikou. Pokud jde o věk, bylo ve většině případů ponecháno tazatelům, aby věkovou skupinu odhadli.

Konkrétní pokyny, týkající se výběru dotázaných, byly zvány „Dotazovým úkolem“. Forma tohoto dotazového úkolu se během času měnila a přizpůsobovala zkušenostem i novým informacím o struktuře obyvatelstva. Sledovat počet odmítnutí, aspoň periodicky, považovali pracovníci ústavu za důležité pro posouzení postoje obyvatelstva k průzkumu. Příliš mnoho případů odmítnutí považovali za poškození reprezentativnosti. Počet případů od-

mítnutí se měnil od případu k případu, byl různý v různých obdobích trvání ústavu i při různých problémech podrobených průzkumu. Zpravidla však byl nižší než 10 %.

Tazatel se dotazoval na mínění osobním rozhovorem. Dotázanému se představil a uvedl, že je spolupracovníkem ÚVVM. Krátce vysvětlil smysl a účel průzkumu, bylo-li toho třeba. Snažil se vytvořit již od počátku přátelské ovzduší a získat důvěru dotázaného. Vystupoval zdvořile, neúředně, otevřeně, bez přetvářky. Jen některé pokyny tazatelům měly povahu příkazu, například povinnost zachovat o výpovědi dotázaného mlčenlivost. Jiné pokyny měly povahu doporučení a upozornění na dobré i špatné zkušenosti získané při dotazování.

Tazatelé otázky předčítali, vyčkávali na odpověď a tuto pak zaznamenali. Otázky četli pomalu, zřetelně. Nesměli dotázaného jakkoliv ovlivňovat, ani vysvětlováním smyslu otázky vlastními slovy. Jestliže dotázaný neporozuměl smyslu otázky po prvním přečtení, tazatel ji opakoval. Odpověď zapsal tazatel ihned v přítomnosti dotázaného. Jestliže dotázaný projevil zájem, tazatel mu vyplněný formulář ukázal. Pravidlem bylo nezaznamenávat jméno dotázaného. (Jméno a adresu dotázaného zaznamenával tazatel jen výjimečně, jestliže to povaha zkoumaného problému dovozovala.)

Snahou ÚVVM bylo vyzbrojit tazatele podrobnými informacemi o průzkumu veřejného mínění a předem ho upozornit na rozmanitě situace, v nichž se může při dotazování ocitnout. To bylo smyslem rubrik v pokynech: *Jste dobrým tazate-*

lem? — Odpovídáme. — Spolupracovníci nám píší. — Hlasy tisku o nás.

PROCES PRŮZKUMU

Snahou pracovníků ÚVVM bylo průzkumy plánovat, což zde znamená rozdělit proces průzkumu na fáze a předvídat skončení jednotlivých fází v určité lhůtě. Tím se umožnilo konat souběžně dva průzkumy, z nichž jeden byl v některé fázi interního zpracování, jiný ve fázi dotazování nebo strojového zpracování.

Poměrná výkonnost pracoviště byla umožněna nejen snahou průzkumy plánovat, ale i využíváním externích služeb (dotazování, mechanizované zpracování materiálů, tisk formulářů, často i výpočet ukazatelů). Při tvorbě koncepce průzkumu a při rozboru výsledků spolupracoval ústav vždy s institucí, z níž vyšel podnět k průzkumu. (Některé průzkumy konal ÚVVM z vlastní iniciativy.)

V tabulce 2 uvádíme typické fáze průzkumu a u každé fáze pro orientaci i odhad jejího trvání.

Během trvání ÚVVM došlo několikrát k přizpůsobení tohoto rozdělení průzkumného procesu na fáze.

Ve fázích 5, 6 a 8 pokračovalo studium problematiky a získávání podkladů pro závěrečnou zprávu. Někdy se pokračovalo na interní fázi jiného souběžně probíhajícího průzkumu. Při fázi 7 byly vyhotoveny některé podklady a přílohy pro závěrečnou zprávu. Při použití Mark-Sensingu (viz dále) odpadla fáze 5 a zkrátila se fáze 8. Některé fáze se prolínaly, zejména první až čtvrtá.

Tabulka 2

Fáze	Dni	Fáze	Dni
1. Pracovní porady	2	7. Ruční zpracování	4
2. Studium dokumentace	2	8. Mechanizované zpracování	6
3. Předběžný průzkum	2	9. Výpočet ukazatelů	3
4. Koncepce průzkumu	2	10. Rozbor, zpráva	6
5. Tisk formulářů	6	11. Závěrečná porada	1
6. Dotazování	8		
		Celkem	42

FÁZE PRŮZKUMU:		1	15	16	17
1	PRACOVNÍ PORADY				
2	STUDIUM DOKUMENTACE				
8	STROJOVÉ ZPRACOVÁNÍ				
9	VÝPOČET UKAZATELŮ				

PRŮZKUM		A	B
PLÁN			
SPLENĚNÍ			

K plánování průzkumného procesu používal ÚVVM jednoduché plánovací tabule. Výsek je zde znázorněn. Značky pro „plán“ byly zapsány v okamžiku, kdy bylo rozhodnuto průzkum konat; značky pro „splnění“ byly vyznačovány denně na konci pracovního dne. — Odraz ukazuje stav po uplynutí 16. dne v měsíci. Ve dnech pracovních porad k průzkumu A probíhalo strojové zpracování materiálu z průzkumu B. Tabule měla zařízení pro výměnu listů s políčky pro tři měsíce po sobě následující.

Postup urychlovala „malá mechanizace“ průzkumu. Některá stereotypně se opakující sdělení tazatelům byla natištěna, rovněž makety tabulek. Rozbor urychlovalo použití nomogramů pro stanovení rozsahu pravděpodobné chyby, významnosti rozdílů mezi procenty z téhož výběru a mezi procenty dvou různých výběrů; použití těchto pomůcek bylo orientační, protože výběr byl zpravidla záměrný.

Zmínky zaslouží některé postupy, jichž ÚVVM používal při vhodných příležitostech:

1. Výběr byl při mechanizovaném zpracování náhodným postupem rozdělen na deset stejně velkých dílčích výběrů. Četnost zvoleného mínění byla zjištěna v prvním dílčím výběru, pak v úhrnu prvního a druhého, pak v úhrnu prvního až třetího atd. Cílem bylo sledovat změny v relativní četnosti mínění v těchto postupně zvětšovaných výběrech a stanovit rozsah výběru, nad který se relativní

četnost neměnila. Tak bylo možno oprávněně usuzování o přesnosti výsledků nejen o nomogramy, ale i o empirické pokusy, jejichž princip byl právě naznačen. Za uspokojivě přesné jsme považovali procenta z celkového počtu dotázaných (1000 nebo více) a z dílčích výběrů o rozsahu přibližně 500. Při práci s procenty z dílčích výběrů 200–500 jsme byli opatrnější, tím spíše při práci s výběry menšího rozsahu.

2. Do průzkumu jsme zahrnovali, kdykoliv to bylo možné, otázky zjišťující ukazatele, kteří byli někdy již předem známí z jiných spolehlivějších pramenů. Do tohoto typu pokusů patřil i předvolební průzkum, o němž bude pojednáno. Srovnání mezi výsledky průzkumu a srovnatelnými ukazateli získanými ze spolehlivějších údajů poskytovala cenná vodítka pro rozbor; tyto zkoušky platnosti přispěly ke zvyšování důvěry v metodu průzkumu a k uváženému posuzování výsledků.

3. Do průzkumů byly občas zařazovány otázky téhož znění, zjišťující například rodinný stav, školní vzdělání, vlastnictví rozhlasového přijímače atd. Příslušné relativní četnosti vykazovaly až překvapivou stálost.

4. Byl-li spor o znění otázky, byly dvě formulace položeny ve dvou srovnatelných polovinách výběru a výsledky dotazování byly srovnány. Šlo-li o otázky téhož typu (např. zavřené) a podobného znění, z nichž obě prošla zkouškou předběžného průzkumu, byly zjištěny zpravidla jen statisticky nevýznamné rozdíly.

5. Příležitostně byli iniciátoři průzkumu požádáni, aby ještě před průzkumem odhadli relativní četnost mínění, které tvořilo tematické jádro průzkumu. Kvalifikování odborníci v dané problematice odhadovali výsledek často velmi odlišně; a dále, velké rozdíly mezi odhadem odborníka a výsledkem průzkumu nebyly vzácné.

Uvedenými příklady chce autor naznačit, že pracovníci ÚVVM byli trvale „nedůvěřiví“ ke zjišťovaným výsledkům a snažili se při různých příležitostech ověřovat jejich platnost a přesnost.

PŘÍKLADY PRŮZKUMŮ

Během trvání ÚVVM bylo podrobeno průzkumu množství problémů. Protože

dokumentace byla skartována, není již možno pořídit přesný seznam témat. Rozmanitost námětů však vyplýne aspoň z částečného výčtu průzkumů.

Příklady ucelených souborů otázek: Spojené národy. Košický program. Měnová reforma. Jakost výrobků. Nákupní úmysly. Černý trh. Kuchyňské nádoby. Uhlí a hornictví. Pracovní morálka. Pracovní brigády. Zaměstnání žen. Ceny zboží. Činžovní dům a rodinný domek. Národní pojištění. Populační otázky. Soudci z lidu. Vybrané právní otázky. Čtenářské návyky a zájmy. Návštěva biografu a obliba filmů. Dárci krve. Péče o kojence. Alkoholismus. Kouření. Pohlavní nemoci.

Příklady malých skupin otázek a jednotlivě kladených otázek: Západní velmocí. W. Churchill. Názory na Německo. Nebezpečí války. Projevy A. Zápotockého. Volný trh, šatenky, lístky. Obývací kuchyně, kuchyňka, kuchyňský kout. Následky sucha. Veřejné sbírky. Zimní čas. Jednání s úřady. Vstup do lesů. Názory na mládež. Inteligence a vysoké školy. Týden dětské radosti. Elementární znalosti zeměpisu. Nošení brýlí. Móda (délka ženské sukně, klobouky). Rodokaps. Způsob placení za elektřinu. Pojmenování pro členku vlády.

V nedávné době připomněl Sociologický časopis průzkum otázek religiozity, časopis Nová mysl opakované průzkumy postoje k dvouletému plánu.

Pro ilustraci uvádíme v dalším ve zkrácené formě popis tří průzkumů a příklad méně obvyklé průzkumné techniky.

Průzkum před volbami (1946)

Nehledě k delegačním volbám v říjnu 1945 konaly se u nás po druhé světové válce první volby dne 26. května 1946. Předem odhadnout procenta hlasů, která budou odevzdána jednotlivým politickým stranám, bylo nesnadné, a individuální předpovědi měly nutně větší či menší dávku spekulace. Odhad byl ztížen těmito okolnostmi: od posledních voleb uplynula dlouhá doba; voleb v roce 1946 se zúčastnil menší počet politických stran než před válkou. Po válce došlo k hlubokým změnám: k odsunu více než 2½ miliónů Němců a k přesídlení téměř 1½ miliónu českého obyvatelstva do pohraničí. Úbytek voličstva se sice vyrovnal, a to rozšířením politických práv na tři

ročníky obyvatel mezi 18 a 21 lety a na vojenské osoby, ovšem toto početní vyrovnání nesnižovalo význam zmíněných strukturálních změn.

ÚVVM se rozhodl použít voleb k pokusu, který měl povahu prověrky použité metody. Rozhodl se předložit před volbami výběru asi 1000 voličů vedle jiných otázek také tuto: „Kterou stranu budete volit?“ Předběžný průzkum ukázal, že převážná většina dotázaných na otázku odpoví.

Studium volebních předpovědí v zahraničí vzbuzovalo naději, že se zkouška podaří lépe než např. v USA, mimo jiné i proto, že se k volebním urnám u nás na rozdíl od USA dostaví prakticky všichni voliči.

Průzkum se uskutečnil za pomoci dvou sítí tazatelů. To znamená, že byly dotazány na volební úmysly dva výběry voličů přibližně téhož složení, ale pokaždé byl výběr tvořen jinými lidmi a dotazovali se jich jiní tazatelé. První průzkum se uskutečnil v posledních dnech dubna, druhý v druhém týdnu května. Při prvním činil počet dotázaných 982, při druhém 1030. Výsledky dotazování byly uloženy 24. května 1945 protokolárně u notáře a zveřejněny po volbách.

Hrubé výsledky dotazování byly podrobeny dvojí korektuře. Při obvyklé kontrole struktury výběru bylo zjištěno, že relativní četnost příslušníků jednotlivých sociálních skupin ve výběru se poněkud liší od teoretických odhadů. Protože struktura politického mínění, tj. rozhodnutí volit tu kterou stranu, byla v jednotlivých sociálních skupinách výběru značně odlišná, byly propočteny a provedeny příslušné korektury (jejich průměrný rozsah činil u prvního průzkumu 1,1 %, u druhého 1,0 %).

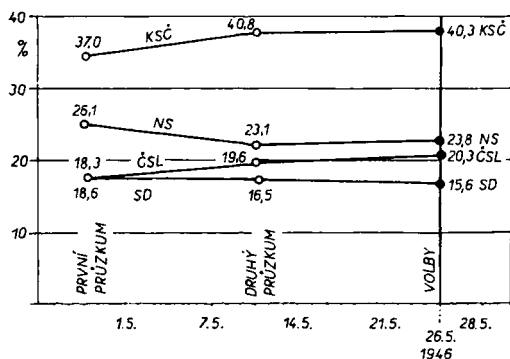
Druhá korektura se týkala eliminace odpovědí „Nevím“ (tj. počet odpovědí typu: Dosud jsem se nerozhodl apod.). Těchto případů bylo při prvním průzkumu 8,0 %, při druhém 7,0 %. Při tomto postupu se předpokládá, že mínění voličů, kteří odpověděli při průzkumu „Nevím“, se rozděluje v témže poměru jako mínění těch, kteří volební úmysl projeví. Nový propočet procent ze základu sníženého o počet odpovědí „Nevím“ přinesl výsledky, které zde srovnáváme s výsledky voleb:

1. průzkum				2. průzkum			
	Průzkum %	Volby %	Rozdíl %		Průzkum %	Volby %	Rozdíl %
KSČ	35,8	40,2	+ 4,4	KSČ	39,6	40,2	+ 0,6
ČSL	17,7	20,2	+ 2,5	ČSL	19,2	20,2	+ 1,0
SD	18,0	15,6	— 2,4	SD	16,0	15,6	— 0,4
NS	25,2	23,7	— 1,5	NS	22,5	23,7	+ 1,2
Bílý lístek	3,3	0,3	— 3,0	Bílý lístek	2,7	0,3	— 2,4
Celkem	100,0	100,0	0,0	Celkem	100,0	100,0	0,0

Tabulka druhého průzkumu je srovnatelná s předvolebním průzkumem Maďarského ústavu pro výzkum veřejného mínění (při Maďarské tiskové kanceláři), který předpověděl v r. 1945 výsledky voleb pro pět politických stran. Nejvyšší procentní odchylka u maďarské předpovědi byla 2,8 ‰ (u nás 2,4 ‰), průměrná procentní odchylka byla 1,3 ‰ (u nás 1,1 ‰).

Obr. 2:

Výsledky dvou předvolebních průzkumů a výsledky voleb

Procenta jsou zde vypočtena ze základu zmenšeného o počet bílých lístků. V této úpravě je lépe znázorněn poměr mezi procenty hlasů pro jednotlivé politické strany. (V této úpravě jsou uvedeny výsledky voleb v úřední publikaci: E. Polák, *Čísla mluví*. Praha, Ministerstvo vnitra 1947, str. 41.) V grafu jsou výsledky obou průzkumů umístěny přibližně asi do poloviny příslušného týdne, kdy se konaly. Srovnání ukazuje, že výsledky obou průzkumů se velmi blížily výsledkům voleb. Na pohyb politického mínění před volbami nemůžeme z malých rozdílů mezi procenty a s ohledem na výběrovou metodu usuzovat. Pravděpodobně nedošlo během předvolební kampaně k velkým přesunům.

Z výsledků předvolebního průzkumu mohl ÚVVM vyvodit řadu závěrů, zejména tyto: 1. Naš předvolební průzkum patří mezi nej přesnější, které byly kdy provedeny. Průzkum poskytl globální potvrzení, že zvolená metodika (odhady při konstrukci výběru atp.) je vcelku bez větších chyb. 2. Rozdíly mezi výsledky průzkumů a voleb nesvědčí o tom, že by během předvolební kampaně došlo k velkým přesunům politického mínění.

Úspěšná „předpověď“ vyvolala v tisku ohlas a přispěla ke zvýšení popularity ústavu. Skutečnost, že rozdíl mezi „předpovědí“ a volbami byl malý a že průzkum se uskutečnil pomocí výběru o rozsahu 1/5 ‰ všech voličů (5 490 696 hlasů), měla v té době povahu překvapující zprávy. Předseda vlády dr. Z. Fierlinger přijal pracovníky ústavu a dal se informovat o jeho činnosti. Tisk při té příležitosti zaznamenal, že definitivní uspořádání ústavu určí zákon, který je v připomínkovém řízení.

V únoru 1947 uveřejnil časopis Veřejné mínění rozhovor s předsedou vlády Klementem Gottwaldem, který řekl mimo jiné, že ho zaujala „velmi přesná předpověď výsledků voleb“. K. Gottwald zaujal v rozhovoru příznivé stanovisko k průzkumu veřejného mínění i k ÚVVM.

Veřejnost o Baťovi

V dubnu 1947 provedl ÚVVM průzkum o n. p. Baťa. Stalo se tak na žádost vedoucích činitelů tohoto národního podniku. Výsledky byly uveřejněny v brožuře, v jejímž závěru pracovník podniku a iniciátor průzkumu dr. M. Vetečník praví: „Způsob zjišťování důležitých hospodářských skutečností průzkumem veřejné-

ko miněni je nový, ale... (n. p. Baťa se podrobuje) kritice vycházející z nejširších vrstev zákazníků, aby mohl dosavadní nedostatky odstraňovat a budoucích se vyvarovat. (Veřejnost o Baťovi str. 30).

Průzkumný rozhovor byl zahájen otázkou, která měla obecnější závažnost: „Udělalí jsme dobře, že jsme znárodnili průmysl, nebo ne?“ Z dotázaných 65 % odpovědělo kladně, 15 % záporně, odpověď „Nevím“ dalo 20 %. Celkový obraz poskytuje tabulka 4:

Tabulka 4

	Ano %	Ne %	Nevím %
Všichni dotázaní	65	15	20
Muži	71	15	14
Ženy	59	14	27
Věková skupina 18—29	76	10	14
30—49	67	15	18
50—	56	18	26
Dělníci	73	10	17
Úředníci a zřizenci	72	14	14
Zemědělci	45	19	36
Ostatní samostatní	60	26	14

Ve výsledcích se ukazují tyto tendence: většina souhlasí se znárodněním; tato většina je nejzřetelnější ve skupině mužů, mezi mladšími lidmi, ve skupinách dělníků a úředníků.

V další otázce šlo o zjištění, zda se lidé domnívají, že podnik bude prosperovat jako národní podnik. Rozdělení odpovědí je skoro stejné jako u první otázky. Obecný charakter měla i další otázka o tom, zda se lidé domnívají, že se zaměstnancům n. p. Baťa vede nyní lépe, nebo přibližně stejně jako zaměstnancům dřívějšího soukromého podniku. Ze všech dotázaných 43 % dalo odpověď „Lépe“. Minění, že se zaměstnancům daří hůře, bylo vysloveno 8 %, „stejně“ 26 %. Odpověď „Nevím“ dalo 23 % občanů.

Další otázky měly povahu průzkumu trhu. Vyšlo najevo, že skoro všichni, až na 6 %, si kupují výhradně nebo někdy boty u Baťi. Bezmála polovinu dotázaných bylo možno považovat za stálé zákazníky tohoto podniku (43 %). Nejvíce názorů se shodlo v tom, že hlavní předností obuvi Baťa je láce (57 %), a že nej-

častější vadou je skutečnost, že nevydrží a brzy ztratí formu. Vedení n. p. Baťa nemělo námitky proti tomu, aby i nepříznivé kritiky jeho výrobků byly publikovány. Tak čteme: „Do práce je tato obuv dobrá, ale nemá líbivou formu“. — „Je levnější, ale pálí“. — „Je příliš úzká“. „Nemá kožené podešve“. — „Mizerný materiál“.

Zajímavé výsledky přinesla otázka, kolik párů obuvi mají dotázaní. Ze všech dotázaných 31 % uvedlo, že má více než pět párů, 17 % pět párů, 24 % čtyři páry atd. Dále bylo předmětem dotazování, kolik párů obuvi mají lidé od Baťi, názory na reklamu tohoto národního podniku atp.

Průzkum byl v n. p. Baťa dobře přijat a v citované publikaci píše dr. M. Vetečník: „Je to velký pokrok a kus praktické demokracie v hospodářském životě, když se výroba radí se spotřebiteli. A tu jsme v podstatě u toho, oč nám v novém hospodářském systému jde“.

Průzkum o trestu smrti

Ústavy sdružené v Gallupově síti podnikaly několikrát ročně průzkumy na totéž téma. ÚVVM jako státní instituce nepatřil do Gallupovy sítě. Požádal však G. Gallupa o souhlas položit u nás přibližně v téže době, jako se to stalo v sedmi jiných zemích, otázku o trestu smrti. Otázka zněla: „Italský parlament právě odhlasoval zrušení trestu smrti. Myslíte, že by měl být trest smrti zrušen též v této zemi?“ Průzkum se u nás konal v květnu 1947. Výsledky získané u nás bylo možno srovnat s výsledky zjištěnými v sedmi dalších zemích (viz tab. 5).

Tabulka 5

	Proti trestu smrti %	Pro trest smrti %	Nevím %
ČSR	25	54	21
Velká Británie	24	69	7
Francie	21	68	11
Holandsko	64	23	13
Švédsko:			
velezrada	44	25	31
vražda	32	32	36
USA	44	46	10
Kanada	23	68	11
Brazílie	37	28	35

Při posuzování výsledků je třeba vzít v úvahu, že v některých zemích byla formulace otázky přizpůsobena místním právním poměrům. Tak například ve Švédsku byl trest smrti zrušen již před třiceti lety. V Holandsku byl trest smrti obnoven po druhé světové válce, a to jen pro válečné zločince. A tak v Holandsku byla otázka položena takto: „Myslíte, že bychom měli uplatňovat trest smrti také pro sprosté zločiny?“

Zkušenost z tohoto mezinárodního průzkumu upozornila na některé problémy těchto průzkumů, např. že při řadě příležitostí bude třeba definovat co nejpřesněji daný problém zkoumání a v jednotlivých zemích formulovat otázky nejvhodnější pro dané prostředí. A dále, že bude třeba při posuzování výsledků pamatovat a bedlivě posuzovat znění otázek a přihlídnout i k tomu, že v různých zemích veřejné mínění krystalizuje odlišnými procesy, někdy za zcela odlišných podmínek.

ÚVVM položil shora uvedenou otázku v květnu (1947). Brzy po publikaci výsledků přišla zpráva, že trest smrti byl zrušen v Sovětském svazu. ÚVVM předpokládal změnu veřejného mínění v této otázce, neboť bylo úředně oznámeno, že se i u nás zkoumají podmínky pro zrušení trestu smrti, a položil ji výběru obyvatelstva znova. Znění otázky při druhém průzkumu bylo toto: „V Sovětském svazu byl právě zrušen trest smrti. Myslíte, že by měl být trest smrti zrušen též v této zemi?“ (Viz tab. 6.)

Tabulka 6

	Proti trestu smrti %	Pro trest smrti %	Nevím %
Při prvním průzkumu (V - 1947)	25	54	21
Při druhém průzkumu (VII - 1947)	36	44	20

Při rozboru je účelné uvážit formulaci otázky, do níž je vloženo jméno země: v prvním případě Itálie, v druhém případě Sovětský svaz. Názvy zemí mají nepochybně pro různé občany odlišnou emocionální náplň a ta mohla mít vliv na

některé odpovědi v tom či onom směru. Při popsaném způsobu si nejsme jisti, do jaké míry měla vliv na změnu výsledků formulace otázky. Nemůžeme *a priori* tvrdit, že by ke změně zjištěného rozsahu došlo, kdyby ani v prvním, ani v druhém znění nebyl uveden název země.

Jdeme-li dále v této úvaze, můžeme předpokládat, že slovo Itálie mělo odlišný vliv na výsledky v různých zemích. Bylo by bývalo výhodnější položit otázku bez uvedení pojmu „italský parlament“ ve znění otázky.

ČÁRKOVÁ TECHNIKA ZÁZNAMU ODPOVĚDI

ÚVVM používal různých typů otázek. Pokud jde o jejich četnost, převažoval typ otázky zavřený, u níž byly odpovědi předtištěny. U předtištěných odpovědí byla kódová čísla, z nichž tazatel zpravidla jedno okroužkoval. Tím se urychlila příprava pro strojové statistické zpracování dotazníků. U otevřených otázek, u nichž byla odpověď zaznamenána slovně, bylo nutno kódovat dodatečně.

Okódované dotazníky přicházely do Státního úřadu statistického, kde kódová čísla byla na děrovacím stroji přenášena na děrné štítky. A právě tuto fázi se pracovníci ÚVVM snažili překročit a urychlit zpracování. Zkrácení lhůty strojového zpracování umožnil postup zvaný „Mark-Sensing“. Jde o zařízení, které je citlivé na značky vyznačené na děrném štítku grafitovou tužkou (přídavné zařízení k reproduktoru 513 nebo 519 IBM).

Tento způsob má tyto výhody:

1. Děrný štítek je zvláštním způsobem upraven a odpovědi se zaznamenávají přímo na něj. Odpadá tedy tisk dotazníku.
2. Děrování se provádí mechanicky, čímž se ušetří čas potřebný k ručnímu děrování.

Postup se hodí jen na některé druhy průzkumu. Je třeba přihlídnout k těmto okolnostem:

- a) Je třeba zvláštního textu s otázkami. Tento text nahrazuje dotazník. Postačí ovšem tolik exemplářů textu, kolik je tazatelů. Těch bývá při osobním dotazování mnohem méně než dotazovaných osob a tak lze text otázek běž-

ným způsobem rozmnožit a služby tiskárny není zapotřebí.

b) Tento způsob se nehodí k rozsáhlým průzkumům, zejména jestliže se klade

Obr. 3:

Dva způsoby záznamu odpovědi

12. Přestálým nebo nemocným, nemají-li žádný příjem, se uvolňuje z vázaného vkladu 1400 Kčs na hlavu rodiny a 700 Kčs na každého dalšího člena rodiny. Považujete tyto částky za přiměřené, vysoké nebo nízké?	Přiměřené 1
	Vysoké 2
	Nízké 3
	Nevím 4

13. S jakým měsíčním příjmem může - podle Vašeho mínění - dnes vyslačit čtyřčlenná rodina? (Rodiče a dvě děti)	Může vyslačit s Kčs
	<i>nevím</i> 9

Ot. 12. Ot. 13.

1>1>

2>2>

3>3>

4>4>

5>5>

6>6>

7>7>

8>8>

9>9>

Dvě otázky (č. 12 a č. 13) z průzkumu konaného na počátku roku 1950 poskytují příklad pro znázornění, jak byly zaznamenávány odpovědi při běžném postupu („kroužkový“ postup) a při použití Mark-Sensingu („čárkový“ postup). — *Kroužkový postup*: Tazatel přečte otázku, vyčká na odpověď a pak okroužkuje vhodné předtištěné číslo; u ot. 12 je to trojka. U otevřené otázky (č. 13) запиše odpověď doslova (u ot. 13 to bylo „Nevím“); kódování záznamů odpovědí na otevřené otázky bylo provedeno v ÚVVM podle kódového klíče. — *Čárkový způsob* při použití Mark-Sensingu: Tazatel čte otázky z rozmnoženého dotazníku. U ot. 12 zaznamená do sloupce 12 čárku v oválu 3. U otázky č. 13 zaznamená odpověď na rub štitku; čárka do devítkového oválu se vyznačí v ústavu dodatečně podle kódového klíče. Štítek má rozměry 187×83 mm a je v něm místo pro 27 otázek (sloupců).

větší množství otevřených otázek, vyžadujících slovní záznam odpovědi.

c) Čárky musí být vyznačeny předepsaným způsobem, aby stroj byl na ně citlivý: a) Je nutno psát obyčejnou tužkou. b) Čárky musí být zřetelné a nesmějí přesahovat ovál. c) Na přední straně štítku se nesmějí vyznačovat žádné jiné značky mimo čárky psané do oválů. d) Čárky je nutno psát na tvrdé podložce, aby se zabránilo rytí do papíru. e) Děrné štítky se nesmějí poškodit.

Většinu podmínek však lze při některých typech průzkumu splnit, a proto tato technika poskytuje cennou pomůcku při některých druzích šetření, kdy jde o rychlé zpracování výsledků. K uvedeným výhodám se pojí ještě další: Je-li zapotřebí některé údaje na štítcích kvalitativně zpracovat, například analyzovat slovní znění odpovědi zapsaných na rubu štítku, je možno je mechanicky vytržít, což u normálních dotazníků vyžaduje ručního vytržení.

Výhodou mark-sensingové techniky je malý rozměr štítků, které může tazatel snadno uschovat do kapsy. ÚVVM dal pořídit pro tazatele jednoduché destičky z pevné lesklé lepenky, mezi něž byla vložena sada prázdných štítků. Dotazový úkol (pokyny o výběru dotázaných) byl vytištěn na štítku téže velikosti, jakou měly záznamové děrné štítky. Při rozhovoru (interview) vyňal tazatel štítek, položil jej na destičku a po straně jej upevnil gumičkou. Destičky sloužily rovněž za podložku. Na destičkách bylo přilepeno očko pro upevnění tužky.

Aplikovat Mark-Sensing na terénní průzkum, pokud je autoru známo, bylo u nás původní myšlenkou. V ÚVVM nebylo známo, že by této techniky bylo při průzkumu jinde použito dříve. Po zveřejnění této techniky (Podniková statistika, roč. III, č. 4, duben 1950, 53—56) byl postup kladně hodnocen.

Závěr

Pro úplnější charakteristiku činnosti ÚVVM by bylo třeba podrobněji popsat praxi ve formulaci otázek, konstrukci dotazníků, zpracování odpovědí na otevřené otázky, podat nástin rozboru výsledků, nastinit způsoby převádění výsledků do

praxe, zejména osvětové. Pozornosti by zasluhoval rozbor časopisu Veřejné mínění, zejména teoreticky zaměřených statí a článků.

Nezúčastněný posuzovatel ÚVVM by pravděpodobně v kladné souvislosti uvedl praxi bezplatně poskytovat organizacím a institucím užitečné služby, snahu přinášet výsledky v krátkých lhůtách, konfrontovat výsledky s praxí, sondovat jejich platnost a přesnost.

Na druhé straně je kritice otevřena široká škála problémů — od definice veřejného mínění až po rozbor a uplatnění výsledků. Vskutku zbývalo vykonat více, než bylo a mohlo být vykonáno.

Zaslouží zmínky, že u nás v době trvání ÚVVM nebyla uveřejněna zásadní odmítavá kritika průzkumu veřejného mínění nebo činnosti ústavu. Snad část zásluhy na tom mají klady práce ÚVVM, snad nedostatek odborného zájmu o problematiku průzkumu, možná i skutečnost, že vznik a pak činnost ústavu byly spojeny — úzce nebo okrajově — se jmény významných veřejných činitelů. Jejich kladné nebo aspoň neodmítavé stanovisko k průzkumu, ať už výslovně projevené anebo z okolností vyplývající, nepochybně přispělo k vytvoření příznivých podmínek činnosti ÚVVM.

Proč přestal vycházet časopis Veřejné mínění (1948), proč později přerušil ÚVVM činnost? Autor se nepovažuje za kompetentního k odpovědi, avšak pokusí se ji obecně formulovat. Kritika a odmítnutí sociologie, též empirické, se nepochybně vztahovaly i na průzkum veřejného mínění. V posledním období své činnosti byl ÚVVM včleněn do Masarykova lidovému výchovného ústavu (tj. dnešní Osvětový ústav), kde se průzkumy konaly po krátkou dobu na osvětová témata a v oblasti knižního trhu. Ministerstvo mělo jen přechodný úspěch ve snaze posílit Ústav o pracovníky vzdělané v marxistické filosofii, kteří by dali ústavu pevnější teoretický základ a snad i nový směr činnosti.

Únorové události vyvolaly bouřlivé změny ve společenské psychologii, změny, na něž ÚVVM nebyl metodologicky připraven. Po dočasné přestávce v činnosti byly však průzkumy širokého okruhu témat obnoveny.

Pokračovatelé v práci ÚVVM budou muset ovládnout pokroky v metodě prů-

zkumu, k nimž došlo ve světě v posledních asi patnácti letech, včetně zkušeností Komsomolské pravdy a jiných pracovišť v SSSR. Z novější sociologické literatury vyplývá, že se kvótní výběr s některými obměnami stále udržuje, i když se v průzkumu prosazují i postupy pravděpodobnostního výběru. Je tu však řada nových prvků, které bude třeba prověřit a popřípadě aplikovat. (K diskusi o výhodách a nevýhodách kvótního výběru, nepřímých postupů při zjišťování mínění, motivace atd. zde není bohužel místa.)

Metoda průzkumu poskytuje rozsáhlé možnosti zdokonalení, zejména v oblasti zjišťování základních údajů, v rozboru a uplatnění výsledků, v kombinaci průzkumu popsaného typu s hlubokým sociologickým výzkumem v malých skupinách, v opakovaných průzkumech atd. Je třeba mít v dobré patrnosti vážné kritické hlasy vztahující se ke studiu veřejného mínění. Autor by zde jen připomněl zkušenost, že někdy i vynikající autoři dovádějí své filosofické úvahy dále než své poznatky o metodice empirického průzkumu. Patří sem i citovaný A. K. Uledov.

Avšak právě s naposledy jmenovaným je autor tohoto sdělení přesvědčen, že průzkum veřejného mínění má v socialismu významnou úlohu a že každý odklad v jeho provádění je na škodu, zejména v době zavádění nového způsobu řízení národního hospodářství; že průzkum může nabýt forem a významu, kdy se stane důležitou složkou demokratického centralismu; a že z těchto důvodů by neměl být považován za okrajovou záležitost.

Literatura:

- Adamec Č.: *Minění skupiny — mínění celku*. VM, č. 1, 1946, 4—6.
Adamec Č.: *Psychóza strachu jako překážka výzkumu*. VM, č. 2, 1946, 4—6.
Adamec Č.: *Poslouchali jsme Pražany*. Nová Svoboda, XXII, č. 14 (7. 12. 1945), 220—221; č. 15 (14. 12. 1945), 234—235.
Adamec Č.: *Za hlasem lidu*. Nová Svoboda, XXIII, č. 4 (25. 1. 1946), 56—59.
Adamec Č.: *Veřejné mínění o Anglii*. Kruh, I, č. 14 (26. 4. 1946), 7—9.
Adamec Č.: *Rok práce Čs. ústavu pro výzkum veřejného mínění*. Kruh, I, č. 43 (15. 11. 1946), 7—8.
Adamec Č.: *Předpovídání voleb a výzkum veřejného mínění*. Sociologická revue, XV, sv. 1—3, 1949, 8—16.
Adamec Č.: *Předpověď výsledků voleb do*

- Ústavodárného národního shromáždění.* Rkp. 11 stran. 1947.
- Adamec Č.: *Dotazník. Dva způsoby záznamu odpovědi.* Podniková statistika. III, č. 4, 1950, 53–56.
- Adamec Č., Pospíšil B., Tesař M.: *Veřejnost o Baťovi.* Praha, Orbis 1947.
- Chalupný E.: *Předpověď výsledků voleb r. 1946 a 1948 v Československu a r. 1948 v USA.* Sociologická revue, XIV, sv. 4, 286 až 293, 1948.
- Pospíšil B.: *Co jest veřejné mínění.* VM č. 2, 1946, 3–4.
- Polák E.: *Čísla mluví o voličích a národních výborech.* Ministerstvo vnitra, Praha 1947.
- Předpověděli jsme výsledek voleb.* VM č. 1, 1946, 7, 10–11.
- Rozhovor s předsedou vlády (K. Gottwaldem).* VM, č. 7, 1947, 2.
- U ministra informací.* Kruh, I, č. 31 a 32, 1946.
- Results of Hungarian Public Opinion Research.* Budapest 1947.
- Trest smrti.* VM č. 11–12, 1947, 21–22.
- Slejška D.: *Proč výzkum veřejného mínění?* Nová Mysl, č. 6, 1964, 756–762.
- Uledov A. K.: *Obščestvennoje mněnie sovetskogo obščestva.* Moskva 1963.
- (Poznámka: V seznamu zkratka VM značí časopis Veřejné mínění.)

Veřejné mínění bývá nejednou chápáno jako záležitost společensky pouze makrostrukturální povahy. Názory a hodnocení, které nebyly projevovány před širší veřejností, byly z něho vylučovány. Příznačná je pro tento přístup dichotomická koncepce veřejného a soukromého mínění.¹ Podle ní to, co člověk říká pouze členům své rodiny a přátelům, je záležitostí soukromého mínění a netýká se mínění veřejného. Charakter veřejných je přiznáván jen těm míněním, která jsou společná makrosociálním skupinám osob se stejnými zájmy a postoji.

V určitých hranicích má toto odlišení hodně pravdy. Kdyby však bylo absolutizováno, fakticky by veřejné mínění bylo ztotožněno s míněním vyjadřovaným prostředky masové komunikace (tiskem, rozhlasem atd.), anebo by mohlo být zaměňováno dokonce s míněním oficiálním.

Kategorie veřejného mínění, stejně jako kategorie veřejnosti vůbec, bude adekvátněji charakterizována pouze tehdy, bude-li pojata ve své relativitě.

Vysloveně soukromý, naprosto neveřejný charakter se zdá mít to mínění, které si jednotlivec ponechává jen pro sebe, nesdílí je, ani je nesdílí s žádným jiným jednotlivcem. Ale za prvé, z hlediska percepce a působení na daného jednotlivce je i takové mínění dilem veřejnosti. Toto mínění nebo jeho prvky mu byly komunikovány, jím v té či jiné míře transformovány, aniž z jeho strany aktivně komunikace pokračovala. Za druhé, v naší moderní společnosti je pravděpodobně velmi málo takových případů, aby jednotlivec žádným způsobem nenaznačoval své

mínění ani svým nejbližším (členům rodiny, důvěrným přátelům, milenci).

A to mínění, které sdílí malá skupina, anebo které je v malé skupině komunikováno a stane se třeba předmětem vnitřních sporů, není již vůbec v plném slova smyslu míněním soukromým. Týká se multiindividuální situace a jako takové je složkou veřejného mínění rodiny, přátelského kruhu, pracovní skupiny atd..² přičemž si může zachovávat charakter soukromé záležitosti, neveřejnosti v relaci k širším společenským strukturám nebo mezostrukturám i k souborům malých skupin (obci, osazenstvu závodu, dílně).

Podobně na vyšším stupni lze hovořit o tom, že mínění, které sdílejí nebo vnitřně komunikují širší společenské skupiny, se stává složkou veřejného mínění obce, závodu atd. Pokud není šířeno dále, může si zachovávat omezeně charakter neveřejnosti v relaci ke globálnímu společenskému systému, k makrostrukturálnímu veřejnému mínění společnosti.

Existuje tedy celá stupnice přechodů od soukromého k veřejnému mínění. Každá společenská skupina utváří své veřejné mínění.³

Jsou to vztahy dynamické, protože vývojově dochází ke složitému vzájemnému působení mezi veřejnými míněními malých i větších skupin, mikrostrukturálních, mezostrukturálních a makrostrukturálních článků společenského systému. Uzavřenost komunikačních vztahů menších článků bývá dříve nebo později narušována a názorové, postojové i hodnotící podněty z malých skupin pronikají do širších struktur, korigují oficiálně

¹ O ní psal T. Harrison. (Veřejné mínění 1946, č. 4, str. 4.)

² F. Allport ve shodě s tím uvádí: „Pojem »veřejné mínění« dostává svůj význam ve vztahu k multiindividuální situaci, v níž jednotlivci se vyjadřují nebo se na nich žádá, aby se vyjádřili, zda souhlasí nebo podporují (po případě nesouhlasí či zavrhnou) nějakou určitou podmínku, osobu nebo návrh velkého významu, a to v takovém poměru počtu, intenzity a stálosti, aby bylo oprávněné

očekávat, že to bude mít vliv na akci přímo nebo nepřímo, vzhledem k dotčenému předmětu“. (Citováno dle Gallupova *Průvodce po výzkumu veřejného mínění*, Praha 1948, str. 89.)

³ Dle I. A. Bláhy „existují veřejná mínění partikulární, částečná, vládnoucí jen v určitém specializovaném okruhu skupiny, ale i veřejná mínění celková, totální, reprezentativní“ (Veřejné mínění, 1946, č. 3, str. 2)

uznané prvky veřejného mínění makro-sociologických rozměrů.

Vzniká tedy otázka, jak problémy tvorby veřejného mínění souvisejí s otázkami utváření vztahů v malých společenských skupinách.

Někdy působí až překvapivě, jak rychle se určitá zpráva nebo stanovisko rozšíří ve veřejnosti, ač nebyly komunikovány tiskem ani rozhlasem. Působí zde prostředky neformální komunikace, a to především ústního podání.

K vysvětlení této skutečnosti je třeba vysondovat, jakým způsobem se mikrostruktura včleňuje do makrostruktury. Realizují se zhruba dva způsoby integrace malých skupin do velké společenské soustavy:

Za prvé to je integrace, která probíhá horizontálně neformálním způsobem. Máme na mysli skupinový pluralismus, který se projevuje řetězovým navazováním malých skupin prostřednictvím toho, že mají společné členy a v souvislosti s tím i určité společné zájmy. Tak na sebe navazují pracovní skupina, rodiny jejích členů, zájmové kroužky nebo skupiny přátel členů rodin, skupiny sousedících rodin. Každý občan je členem řady takových malých skupin, navazujících na sebe právě prostřednictvím jeho členství.

V západní sociologii bývá problém společného členství ve dvou nebo více skupinách studován zejména z hlediska konfliktnosti, kterou to přináší jednotlivým členům. Ti ve svých činnostech vzhledem k zájmovým rozdílům různých skupin, jejichž jsou členy, někdy stojí před problémem, zájmu které skupiny mají dát přednost. Tento problém vystupuje přirozeně i v našich poměrech (viz např. časté stížnosti manželek, že jejich muži, silně angažovaní v činnostech brigád socialistické práce, zanedbávají rodinu). Ale na druhé straně existence takové konfliktnosti nemůže zastírat fakt, že společné členství ustavuje zároveň organickou návaznost skupin a určité přechody mezi jejich zájmy, možnost jejich sladování.

Integrace malých skupin probíhá, za druhé, cestou vertikální tvorby vyšších organizačních složek, které jsou zakotveny institucionálně a právně a v tomto smyslu nabývají formálního rázu. Je-li brigáda nejbezprostřednější prvotní skupinou ve výrobě, několik brigád tvoří dílnu, něko-

lik dílen provoz, několik provozů závod, potom následuje podnik, obor a celé hospodářské odvětví. Tak se struktura hierarchizuje do vyšších organizačních složek, které shrnují stále větší počet kolektivů, integrují je nejen organizačně, ale i zájmově. Tyto vyšší útvary mohou však za určitých podmínek i těžit z rozpornosti zájmů jednotlivých v nich integrovaných kolektivů a substituuovat je zájmem vyšší složky, která si potom, třeba někdy neprávem, osobuje právo mluvit jménem všech podřízených kolektivů.

Průběh dvojího způsobu integrace malých mikrostrukturálních skupin do velké společenské soustavy má své důsledky v celé řadě společenských sfér, mj. i v oblasti tvorby veřejného mínění. I veřejné mínění má svou tönniesovskou dichotomii: na jedné straně veřejné mínění v striktním slova smyslu, tj. to, které je šířeno prostředky masové komunikace, veřejnými vystupováními všeho druhu atd. — „veřejně veřejné“ mínění. Na druhé straně působí neformálně veřejné mínění, které bychom paradoxálně mohli nazvat „neveřejně veřejným“ míněním. Rozšiřuje se právě zejména těmi komunikacemi, jež ustavují řetězovitě spjaté malé skupiny. Má velikou působivost. Díky tomu se může stát, že zpráva třeba o nějakém železničním neštěstí, byť z nějakých důvodů zveřejněná v tisku a rozhlasem později, večer téhož dne, kdy se událost stala, je známa již v celém státě. Tak se neformálně šíří zprávy, a to nejen zprávy vážné, ale i různé zkresleniny, anekdoty, pomluvy atd.

Malý výpočet pomůže ozřejmit geometrickou řadou stoupající extenzitu těchto procesů. Vycházíme-li z přibližného odhadu, že průměrný občan má kolem 300—500 známých, tedy z toho plyne, že počet lidí, s nimiž má společné známé, jde do desítek a set tisíc. Počet těch lidí, s jejichž některým známým má společné známé, může jít do desítek milionů. A v dalším stupni by již do okruhu těchto zprostředkovaných kontaktů bylo zahrnuto všechno lidstvo, ovšem s odhlédnutím od bariér vytvářených hranicemi a jinak. V každém případě je jasné, že neformálně pospolitostní kontakty hrají při rozšiřování vážných i méně vážných informací, postojů a názorů daleko vyšší úlohu než by se zdálo na první pohled.

A tyto neformální kontakty probíhají především na základě vztahů malých skupin bezprostředního styku, jako jsou skupiny spolupracovníků, rodina a širší příbuzenstvo, sousedské skupiny, přátelské kroužky, zájmová seskupení atd.

S rozšiřováním „neveřejně veřejného“ mínění cestou neformálního řetězení společenské mikrostruktury by mělo „veřejně veřejné“ mínění daleko více počítat než činilo doposud, a to nakonec i v zájmu vlastní autority. V tomto ohledu jsou výzkumy veřejného mínění funkčně nenahraditelné.

Sledujeme-li publikace o veřejném mínění, vycházející v západních zemích, zjišťujeme, že během posledních dvou desetiletí dochází ke stálému sblížování tří významných oblastí sociologických výzkumů; výzkumů veřejného mínění, výzkumů masových komunikací a výzkumů vnitro-kolektivních vztahů. Skutečně to velmi těsně souvisí. Význam skupinových vztahů pro utváření veřejného mínění prokázala celá řada sociologických výzkumů, provedených v těchto zemích.

Jedním z nich byl výzkum mínění studentů o tzv. přísaze loajality (tj. o tom, že nejsou komunisty a nemají žádné styky s komunisty) a o politice zaměstnávání komunistů jako vyučujících na universitě. Výzkum byl proveden pod vedením S. M. Lipseta na Kalifornské universitě u reprezentačního vzorku 480 studentů, a to v době kritické situace, na vrcholu „studené války“ v r. 1951, kdy vedení university vyžadovalo uведенou přísahu, což vyvolávalo ostrý vnitřní konflikt. Většina dotázaných byla ostře proti přísaze a téměř polovina z nich se vyslovila pro zaměstnávání komunistů.

Odpovědi byly pak analyzovány podle různých hledisek. Jedno z nich se týkalo sociálně ekonomického postavení, které bylo zjišťováno podle toho, zda si student musí na své studium vydělávat, zda studuje na základě dluhopisu (jejž bude muset po příchodu do zaměstnání splácet), je-li vydržován na studiích rodinou nebo kombinuje-li nějak tyto finanční zdroje. Byly vytvořeny dvě skupiny: vyšší třída (upper class) a žijící ze mzdy (wage earners). V první skupině přirozeně podíly těch, kteří byli proti přísaze a pro zaměstnávání komunistů, byly značně nižší než u méně zámožných studentů. Za-

jímavé výsledky však vyšly najevo, když třídní kategorie byly kombinovány s údaji o tom, zda studenti žijí se svou rodinou anebo mezi svými spolužáky (v koleji, v podnájmu apod.).

Výsledky uvádíme v tabulce č. 1.

Tabulka č. 1

	Upper Class žijí		Wage Earners žijí	
	s rodinou (122)	se spolu- žáky (188)	s rodinou (64)	se spolu- žáky (64)
<i>Komunisté smějí vyučovat</i>				
ano	37 %	57 %	55 %	55 %
ne	59 %	41 %	36 %	40 %
nevím	4 %	2 %	9 %	5 %
<i>Přísahu schvaluji</i>	34 %	22 %	22 %	23 %
neschvaluji	60 %	67 %	64 %	65 %
nevědí	6 %	11 %	14 %	12 %

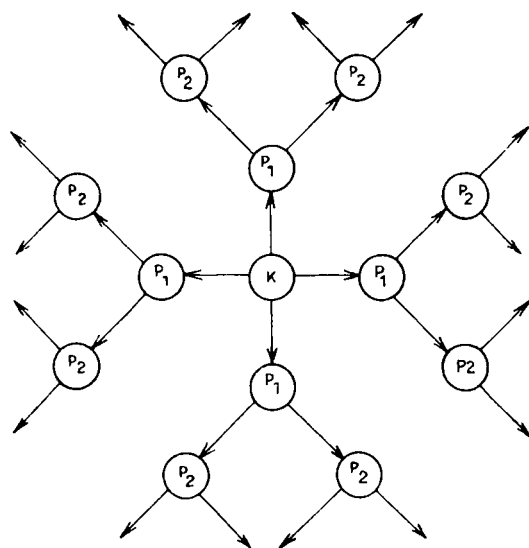
Tato tabulka ukazuje, že na stanovisko méně zámožných studentů málo působila okolnost, zda žili s rodinou nebo se spolužáky. Svědčí to o konvergentnosti zájmově hodnotových referencí u mikrostruktur obou typů v dané makrostrukturální skupině. Zcela jinak tomu bylo u studentů zámožnějších. Vyšší podíl souhlasů s přísahou a nadpoloviční nesouhlas s tím, aby komunisté vyučovali, projevují jen ti z nich, kteří žijí se svou rodinou. Ti, kteří žijí se spolužáky, vykazují postoje téměř identické s postoji méně zámožných studentů. To znamená, že zde na utváření veřejného mínění studentů výrazně působily vlivy kolektivu, ve kterém po delší období žijí. U zámožných studentů vliv menší skupiny, tj. společenské mikrostruktury, ve značné míře převážil makrostrukturální vliv jejich třídně společenského postavení. Může to být sice přechodné, ale v dané chvíli to byl činitel rozhodující. Uvedené údaje Lipset z tohoto hlediska nijak teoreticky neanalyzuje, daný jejich význam je však nasnadě.⁴

Jiný příklad představuje výzkum předvolebních postojů, který byl proveden pod vedením Lazarsfelda, Berelsona a Gaudeta v r. 1940 v okrese Erie. Zde byl během sedmi předvolebních měsíců sedmkrát dotázán tentýž panel voličů, zda jsou již rozhodnutí, koho budou volit, a v kladném případě, pro koho se rozhodli. Tento výzkum zjistil, že postupem rozhodování docházelo k homogenizaci postojů v ma-

lých skupinách a naopak k polarizaci v širších společenských strukturách. Ukázalo se, že čím blíže k odpovědnému rozhodnutí, tím větší jednoty dosahuje mínění členů v rámci malých skupin.⁵

Ve shodě s výsledky těchto a dalších výzkumů docházelo v americké sociologii ke změnám teoretického pojetí způsobů šíření veřejného mínění. Rozdíl bude moci být názorně vystižen srovnáním dvou schémat. Dříve se vycházelo implicitně z pojetí znázorněného zjednodušeně komunikačním schématem č. 1.

Schéma č. 1

Toto schéma vyjadřuje jednosměrné lineární a zcela individualizované pojetí procesu šíření veřejného mínění. Soustřeďuje se na pohyb zprávy od komunikátora k příjemci, na reakci příjemce a další pohyb k novým příjemcům. Příjemci jsou traktováni jako masa nespojitých individuí, která mají vztah ke komunikačním prostředkům, avšak nikoli mezi sebou navzájem.⁶

Proto je staré pojetí nahrazeno novým, které respektuje jak zpětnou vazbu od příjemce ke komunikátorovi, tak i sku-

tečnost, že příjemci nejsou navzájem odděleni. Nýbrž žijí v tak či onak utvářených skupinách a širších sociálních strukturách. Nové pojetí lze vyjádřit zhruba tak, jak uvádí schéma č. 2.⁷

Schéma č. 2

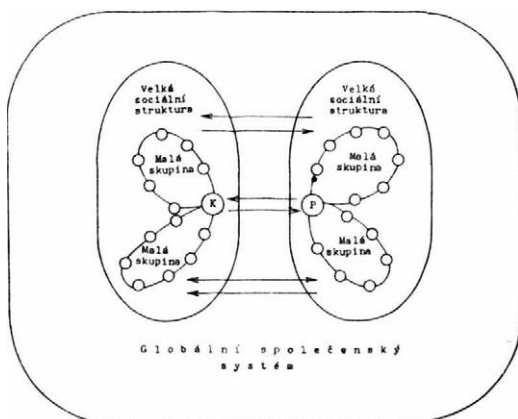

Schéma ukazuje, že ve skutečnosti jde jednak o dvoustranný vzájemný vztah mezi komunikátorem a příjemcem, předpokládající zpětnou vazbu, a jednak o složité vzájemné působení mezi skupinami a sociálními strukturami, ve kterých žijí. Příjemce nemusí recipovat zprávu v bezprostřední přítomnosti členů své skupiny. Rozhodující však je, že ji interpretuje tak a z ní si vybírá to, co a jak v té či jiné míře odpovídá hodnotám uznávaným v jeho skupině.⁸ Přitom samozřejmě jednotlivec náleží současně k mnoha skupinám. Tak dochází ke křížujícím se tlakům a konfliktům hodnot. Tím vším nabývá pro výzkum veřejného mínění zvláštního významu kategorie referenční skupiny.

Zde americká sociologie narazila na reálný a přímo klíčový problém sociálních vztahů. Rozvíjejí se výzkumy, které mají osvětlit problémy skupinového konsensu, názorové homogenity nebo konfliktů v malých skupinách, problém interpretace obsahu zpráv komunikačních prostředků

⁵ Lipsetův článek je uveřejněn v knize P. F. Lazarsfeld, M. Rosenberg; *The Language of Social Research*. Glencoe 1957, str. 125–140.

⁶ Viz P. F. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet: *The People's Choice*, Columbia University Press 1948.

⁷ Toto pojetí kritizuje Dodd v *American Sociological Review* 1955 a E. Katz v *Public Opinion Quarterly* 21, 1957.

⁸ Uvedené schéma poněkud upravuje schéma obsažené v článku J. W. Riley – M. W. Riley v knize *Sociology Today* (ed. H. K. Merton, L. Broom, L. S. Cofrell, New York 1960, str. 577).

⁹ „Jedním z důsledků individuálních tendencí přijímat skupinu za zdroj vedení a orientace je rozvoj značného stupně postojové a hodnotové homogenity mezi členy skupiny“ (J. W. Riley – M. W. Riley, tamtéž, str. 551).

i problém vedoucích činitelů skupiny jakožto rozhodujících pro vytváření jejího mínění (opinion leaders). Stále jasněji se ukazuje, že procesům tvorby veřejného mínění nikdy neporozumíme, budeme-li k nim přistupovat pouze na podkladě zkoumání a statistického zpracování názorů a hodnocení izolovaných jednotlivců, kteří na základě reprezentativního výběru byli vlastně vytrženi ze svého společenského prostředí. Veřejné mínění je kolektivní a jako takové představuje ne součet, ale syntézu převážně skupinově strukturovaných individuálních mínění na vyšší úrovni.⁹ Tato skutečnost by měla ovlivnit metody výzkumu veřejného mínění.

Kapitalismus je třídní společností, ve které jsou kolektivně skupinové vztahy podřízeny třídním vztahům. Přesto je pozoruhodné, že americká sociologie poměrně hluboko proniká do těch skupinových vztahů, ve kterých se utváří a rozšiřuje veřejné mínění. A jak je tomu ve společnosti, v níž jsou třídní vztahy postupně překonávány? Jsou zárodky nových, netřídních společenských vztahů nějak skupinově strukturovány nebo nejsou?

Předpokládáme, že na místo dřívějších třídních vztahů postupně mnohem více do popředí vystupují kolektivistické vztahy mezi lidmi, které budou v dalším představovat základ společenské struktury ve své zcela bezprostřední podobě, neboť jejich vztah k makrostruktuře nebude zprostředkován třídně. Velmi výrazně ukázalo klíčový charakter těchto vztahů hnutí brigád socialistické práce v období svého postupu. Proto je nasnadě, že spojení výzkumu veřejného mínění s výzkumem vnitrokolektivních vztahů musí být

za našich podmínek ještě daleko naléhavějším úkolem nežli tomu je v USA. Pro provádění výzkumů z toho plynou některé závěry.

Jistě, že i v našich podmínkách budou na místě výzkumy, jejichž vzorky se budou opírat o jednotlivce a nebudou brát zřetel na konkrétní skupinově společenskou podmíněnost jejich života. Je jistě absurdní, že dosud není jejich provádění zajištěno. Přesto již nyní třeba zdůraznit, že vedle toho bude nutno zaměřit se i na výzkum způsobu utváření a šíření veřejného mínění v kompaktních kolektivech, jako v rodině, malé pracovní skupině, závodě, družstvu, obci nebo skupině přátel. Je nutno co možná exaktně vystihovat váhu veřejných mínění těchto skupin při utváření života jejich členů i váhu těchto skupin při utváření makrosociálního veřejného mínění.

Pro tvorbu i šíření veřejného mínění mají tedy velký význam pospolitostně neformální svazky lidí. Příbuzenské, přátelské a podobné vztahy tvoří podhoubí veřejného mínění. Malá skupina je jakousi pramennou buňkou tvorby veřejného mínění. Proto nemůžeme veřejné mínění vědecky poznávat, aniž bychom se seznamovali s objektivními předpoklady i specifickými podmínkami jeho utváření v kolektivech různého typu. Proto bude třeba vedle individualizovaných vzorků zkoumat též vzorky malých i větších kompaktních společenských skupin, tedy extenzivně reprezentativní výzkumy veřejného mínění, které jsou v jiných zemích již dávno běžnou samozřejmostí, doplňovat a kombinovat intenzivně monografickými výzkumy veřejného mínění v určitých společenských prostředích.

⁹ B. Pospíšil považoval veřejné mínění právě za matematický součet všech mínění individuálních a také zásadně vylučoval možnost obracet se při výzkumu na celou skupinu lidí (Veřejné mínění, 1946, č. 2, str. 4. a č. 3, str. 4). Správněji již tehdy vystihl F. Dědek, že „veřejné mínění má účast na

mínění individuálním. Není však s ním totožno a není nijakým prostým součtem mínění individuálních... Pochopíme je teprve, až pronikneme k jejich skupinovému podmínění“ (tamtéž, 1947, č. 8, str. 4-5)

Struktura obyvatelstva v městech a na vesnici v ČSSR

VLADIMÍR SRB — MILAN KUČERA
Ústřední komise lidové kontroly a statistiky

1. Odvětvová struktura obyvatelstva

Ačkoli je obecně známo, že v Československu je sídelní struktura z hlediska odvětvového složení obyvatelstva mnohem homogennější než v jiných zemích (což souvisí se značnou industrializací většiny našich okresů), přece jen můžeme pozorovat nejen některé rozdíly ve skladbě obyvatelstva bydlícího ve městech a obyvatelstva bydlícího ve vesnicích, ale i rozdíly v jeho přirozené i sociální reprodukci. V předchozí studii¹ jsme objasnili, jak u nás dochází k procesu poměšřování obyvatelstva, odkud pochází nové obyvatelstvo měst atd. V tomto článku se chceme zabývat hlavními ekonomickými charakteristikami, sociálními rozdíly a reprodukčním režimem obyvatelstva našich měst a vesnic. Použijeme k tomu dat posledního československého sčítání lidu z 1. března 1961, zpracovaných tak podrobně, že jimi mohou být ukázány příslušné rozdíly strukturální i reprodukční.

Nejdůležitější charakteristiky pro sledování ekonomických (odvětvových) rozdílů obyvatelstva v městech a obyvatelstva na venkově získáme použitím mezinárodní klasifikace podle tří hlavních ekonomických sektorů,² představujících skupiny ekonomicky aktivních a na nich závislých osob podle hlavních činností v národním hospodářství. Obce budeme považovat za městské nebo venkovské podle jediného kritéria pro klasifikaci obcí, totiž podle *typů* (v minulém článku byla kritériem velikost obcí), ale využijeme přitom dřívějších výsledků třídění a analytického zpracování. To nám umožní zjistit ještě další rozdíly, které jsou např.

mezi obcemi městského typu s počtem 1 000—1 999 obyvatel a stejně lidnatými obcemi venkovského typu, mezi městskými obcemi o 2—5 tis. obyvatelích a venkovskými obcemi téže velikosti, apod.

Základní data pro toto srovnání jsme zpracovali v tab. 1. V ní jsou uvedena nejprve data všech obcí podle jejich velikosti, měřené počtem bydlícího obyvatelstva, bez rozdílu typu. Sledujeme-li v nich zastoupení prvního sektoru (zemědělství, lesnictví a rybářství), vidíme, jak se v úhrnu obyvatelstva plynule zmenšuje, úměrně s rostoucí velikostí obcí. Již zběžný pohled ukazuje vysoký stupeň deagrizace našich zemí: zemědělství, resp. prvý sektor má absolutní převahu jen v obcích do 200 obyvatel, relativní převahu má ještě v obcích do 500 obyvatel, avšak od této hranice má v celostátním měřítku převahu již druhý sektor, průmysl. Pouze na Slovensku začíná převaha druhého sektoru nad prvním až v obcích nad 1 000 obyvatel (bez rozdílu typu).

Ubývání zemědělského obyvatelstva s rostoucí velikostí a tím i urbanizací obce není však v přímočaré závislosti na přibývání průmyslové populace. Zastoupení druhého sektoru odpovídá zastoupení prvního sektoru totiž jen částečně: roste, avšak pomaleji než ubývá zastoupení prvního sektoru. Růst relativní četnosti zastoupení průmyslového obyvatelstva je plynulý jen k hranici pod 10 000 obyvatel, pak nastává kolísání souvisící s růstem třetího sektoru (služeb) a rychlým poklesem zastoupení zemědělců. Struktura obyvatelstva podle jmenovaných tří sektorů je v celostátním měřítku dána v podstatě strukturou sektorů v českých krajích. Spe-

¹ *Stěhování a poměšřování obyvatelstva*, Sociologický časopis č. 3, 1965, str. 250—262.

² Pojem *ekonomický sektor* se podle této klasifikace liší od pojmu sektor u nás běžně používaného: 1. sektor v sobě zahrnuje osoby činné, resp. osoby na nich závislé v zemědělství, v lesnic-

ké a rybářské prvovýrobě, 2. sektor zahrnuje osoby závislé na průmyslu, stavebnictví a dalších výrobních nebo zpracovatelských odvětvích, 3. sektor zahrnuje osoby závislé na službách; pro naše účely je doprava pojata mezi službami. Osoby s vlastním příjmem, nezávislé na kterémkoli sektoru (hlavně důchodci), jsou tříděny odděleně.

Tab. 1. Obyvatelstvo podle příslušnosti k odvětvím národního hospodářství*, podle typů a velikostních skupin obcí (1. 3. 1961) v %

Typ obcí	Velikostní skupina obcí podle počtu obyvatel	Československo				České kraje				Slovenské kraje			
		1. sektor	2. sektor	3. sektor	Ne-akt. 1	1. sektor	2. sektor	3. sektor	Ne-akt. 1	1. sektor	2. sektor	3. sektor	Ne-akt. 1
Všechny obce	— 200	53,2	23,3	9,8	13,7	53,0	23,5	9,6	13,9	55,4	21,8	11,7	11,1
	200 —	42,6	30,5	13,2	13,7	41,8	30,9	12,9	14,4	45,3	29,1	14,2	11,4
	500 —	33,0	37,5	15,5	14,0	29,9	39,5	15,5	15,1	38,6	33,9	15,5	12,0
	1 000 —	26,4	41,4	17,8	14,4	20,9	45,8	17,7	15,6	33,3	35,8	18,0	12,9
	2 000 —	18,5	46,1	21,0	14,4	11,9	51,1	21,4	15,6	27,8	38,9	20,5	12,8
	5 000 —	9,8	51,1	24,9	14,2	6,3	53,9	24,7	15,1	17,2	45,3	25,3	12,2
	10 000 —	5,8	47,3	31,9	15,0	4,3	48,3	31,7	15,7	9,3	45,0	32,4	13,3
	20 000 —	3,5	52,2	30,9	13,4	2,7	55,0	28,5	13,8	5,7	43,5	38,5	12,3
	50 000 —	2,2	49,0	36,5	12,3	2,1	50,7	35,2	12,0	2,5	38,7	44,8	14,0
	100 000 +	1,4	43,7	38,1	16,8	1,1	44,5	36,9	17,5	3,3	38,2	47,0	11,5
	Celkem	19,3	42,7	23,5	14,5	15,9	44,9	23,9	15,3	27,0	37,7	22,9	12,4
Městské obce	1 000 —	7,7	50,6	27,3	14,4	7,9	52,3	25,1	14,7	2,6	13,6	75,3	8,5
	2 000 —	9,1	50,9	24,0	15,4	8,3	52,5	23,5	15,7	13,3	42,9	30,0	13,8
	5 000 —	8,5	51,7	25,5	14,3	6,3	53,7	24,9	15,1	13,8	46,6	27,4	12,2
	10 000 —	5,3	47,6	32,1	15,0	4,3	48,3	31,7	15,7	7,7	45,7	33,2	13,4
	20 000 —	3,5	52,2	30,9	13,4	2,7	55,0	28,5	13,8	5,7	43,5	38,5	12,3
	50 000 —	2,2	49,0	36,5	12,3	2,1	50,7	35,2	12,0	2,5	38,7	44,8	14,0
	100 000 +	1,4	43,7	38,1	16,8	1,1	44,5	36,9	17,5	3,3	38,2	47,0	11,5
	Celkem	4,7	48,4	31,9	15,0	3,8	49,7	30,9	15,6	8,3	43,3	35,8	12,6
Venkovské obce	— 200	53,2	23,3	9,8	13,7	53,0	23,5	9,6	13,9	55,4	21,8	11,7	11,1
	200 —	42,6	30,5	13,2	13,7	41,8	30,9	12,9	14,4	45,3	29,1	14,2	11,4
	500 —	33,0	37,5	15,5	14,0	29,9	39,5	15,5	15,1	38,6	33,9	15,5	12,0
	1 000 —	26,8	41,2	17,6	14,4	21,4	45,6	17,4	15,6	33,4	35,8	17,9	12,9
	2 000 —	25,1	42,6	18,5	13,8	17,2	49,0	18,3	15,5	30,6	38,2	18,7	12,5
	5 000 —	30,9	41,2	15,1	12,8	2,6	66,8	9,5	21,1	33,2	39,2	15,5	12,1
	10 000 +	51,0	25,1	10,9	13,0	—	—	—	—	51,0	25,1	10,9	13,0
	Celkem	32,6	37,5	15,9	14,0	30,6	39,1	15,3	15,0	35,6	35,1	16,9	12,4
Typy obcí	Hl. m. Praha	0,9	38,7	43,0	17,4	0,9	38,7	43,0	17,4	—	—	—	—
	Krajská města	2,0	47,7	34,8	15,5	1,6	51,5	30,1	16,8	3,1	38,2	49,7	12,0
	Okresní města	4,5	49,1	32,8	13,6	3,4	50,8	31,8	14,0	7,7	43,8	35,9	12,6
	Ostatní města	5,8	52,6	27,4	14,2	5,3	53,0	27,2	14,5	8,3	50,5	28,4	12,8
	Ost. měst. obce	11,0	49,6	24,5	14,9	9,2	52,2	23,1	15,5	15,5	43,1	28,0	13,4
	Aglomer. obce	5,3	57,9	20,8	16,0	4,9	58,6	20,1	16,4	9,6	50,5	27,8	12,1
	Venkovské obce	32,6	37,5	15,9	14,0	30,6	39,1	15,3	15,0	35,6	35,1	16,9	12,4
	Celkem	19,3	42,7	23,5	14,5	15,9	44,9	23,9	15,3	27,0	37,7	22,9	12,4

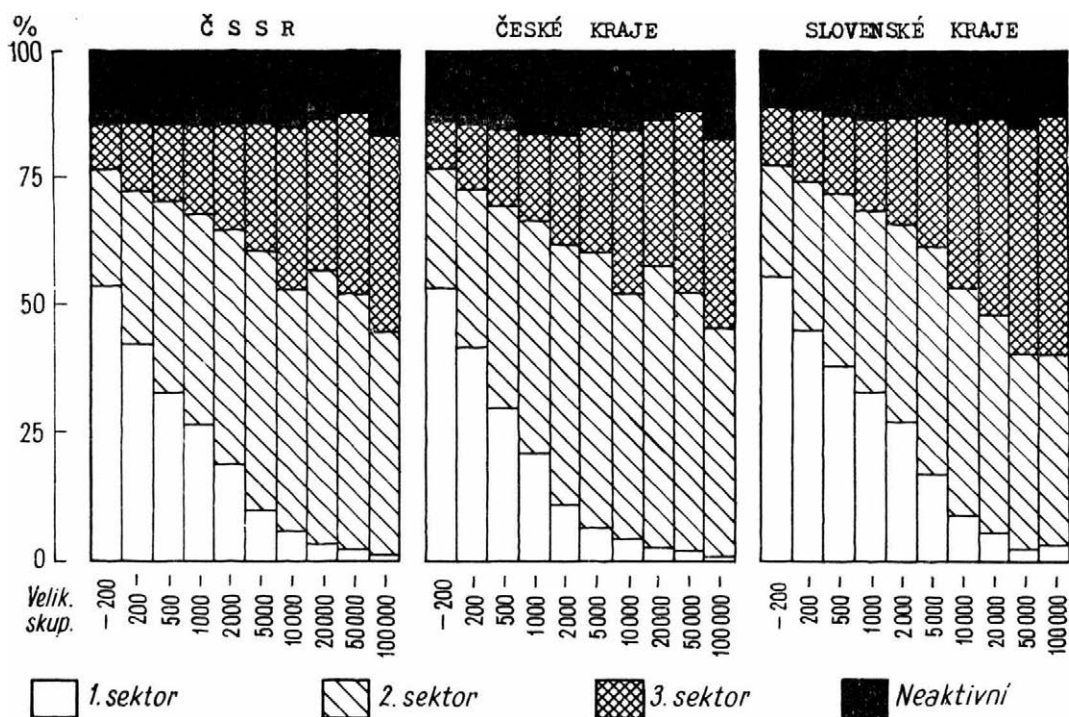
* 1. sektor = zemědělství, lesnictví a rybářství, 2. sektor = průmysl a stavebnictví, 3. sektor = ostatní odvětví, především služby. — 1 Neaktivní s vlastním zdrojem obživy (především důchodci).

cičnost struktury na Slovensku je v tom, že plynulost přechodů je mnohem větší než v českých zemích: s výjimkou Bratislavy jako jediného stotisícového města pozorujeme (viz především grafické vyjádření), jak symetrický postupuje ubývání kvóty obyvatelstva prvního sektoru v plynulé závislosti na přibývání sektoru druhého a třetího, a to bez ohledu na četnost obyvatelstva označeného pro naše účely jako obyvatelstvo neaktivní (tzv. samostatní neaktivní s vlastním zdrojem obživy).

Přistoupíme-li nyní k datům (tj. v druhé a třetí části tab. 1.) sledujícím ekonomickou strukturu obyvatelstva v městech a na venkově, můžeme si především ověřit, zda klasifikace obcí na městské a venkovské z roku 1961, jejíž kritéria jsme popsali ve svém prvním článku, byla správná a zda dostatečně odlišila obce městské od venkovských. Je to ovšem možné te-

prve u obcí s počtem obyvatel od 1 000 výše, protože žádná z menších obcí nebyla klasifikována jako obec městského typu. V obcích o 1 000—1 999 obyvatelích, které byly klasifikovány jako venkovské, bylo zastoupení zemědělského obyvatelstva víc než trojnásobné oproti stejné velikým obcím klasifikovaným jako městské (26,8 % proti 7,7 % v ČSSR). Přitom se však městské obce této velikosti strukturálně naprosto odlišují od všech větších obcí, dokonce již od obcí s 2 000 až 4 999 obyvateli. Má to asi tento důvod: K tomu, aby obec s méně než 2 000 obyvateli mohla být zařazena do skupiny městských obcí, bylo třeba splnit dosti tvrdé podmínky: menší velikost z hlediska počtu obyvatel, která byla jedním z kritérií pro zařazení obce mezi městské nebo venkovské, musila být u těchto malých městských obcí vyvážena nejen potřebnou strukturální skladbou odvětvovou

Obr. 1. Struktura obyvatelstva ČSSR 1. 3. 1961 podle sektorů a velikosti skupin obcí

i sociálně třídní, ale i vysokou mírou urbanizace, občanského vybavení atd. Ostatně v celé republice bylo mezi obce městského typu zařazeno jen 26 obcí s počtem obyvatel od 1 000 do 1 999 (z nich bylo 25 v českých zemích a 1 na Slovensku).

V úhrnu *městských obcí* v českých krajích patřilo v roce 1961 k prvnímu sektoru pouze 3,8 % obyvatelstva. Na Slovensku bylo zastoupení vyšší, avšak i zde to bylo pouze 8,3 % obyvatel; vyšší zastoupení zemědělského obyvatelstva v úhrnu obcí městského typu bylo zde způsobeno vyšším podílem zemědělců v městských obcích se 2 000—9 999 obyvateli. Druhý sektor, tedy v podstatě průmyslové obyvatelstvo, který v českých obcích městského typu představoval 49,7 % populace, byl v slovenských městech zastoupen sice o něco méně, avšak z mezinárodního hlediska rovněž značně vysoko: 43,3 %. Velmi zajímavý je poměr, resp. zastoupení obyvatelstva pracujících ve službách: v českých městech bylo menší (30,9 %) než v městech slovenských (35,8 %). Částečný vliv na to má větší počet pracujících v dopravě: na Slovensku představují výdělečně činní a rodinní příslušníci

osob zaměstnaných v dopravě 7,2 % všech obyvatel, kdežto v českých zemích jen 5,7 %. Tyto rozdíly se promítají také v relativním zastoupení v obcích městského typu. Např. v tzv. aglomerovaných obcích bylo na Slovensku 10,2 % obyvatel příslušejících k dopravě, kdežto v českých obcích tohoto typu jich bylo pouze 4,8 %. Mnohem větší vliv na vyšší zastoupení třetího sektoru v obcích městského typu na Slovensku než v českých zemích má však skutečnost, že na Slovensku je sice méně obcí městského typu, avšak více z nich má výrazné městské funkce, a tedy silnější zastoupení služeb a správy (z městských obcí na Slovensku je sídlem ONV každá čtvrtá, v českých krajích až každá sedmá). Navíc jde většinou o menší města, která plní městské funkce pro lidnaté okresy, takže je tím relativní váha třetího sektoru silnější než v českých krajích (viz dolní část tabulky). Určitou roli zde hraje i dosud nižší zastoupení průmyslového obyvatelstva.

Rozdíly vytváří i obyvatelstvo označované jako nezávislé, s vlastním zdrojem obživy, především důchodci. Je to způsobeno hlavně odlišnou věkovou skladbou

obyvatelstva v českých krajích a na Slovensku. Pozorujeme proto ve všech případech, že české obce mají vyšší zastoupení důchodců a na nich závislých osob, než je tomu v obcích na Slovensku. Výjimkou jsou pouze Košice, jako jediné město s 50—100 tis. obyvateli, a to vzhledem k poměrně nepříznivému věkovému složení, zvláště žen.

Významné rozdíly existují i v městech s různou politickou funkcí (viz spodní část tabulky). V českých městech, ať okresních, krajských nebo ostatních, zůstává přitom nejstabilnější zastoupení průmyslového obyvatelstva, ale ani obyvatelstvo třetího sektoru se v nich svým zastoupením valně neliší. Homogenita obyvatelstva většiny českých měst je tedy zřejmá. Na Slovensku je tomu jinak: tam je vidět, jak funkce těchto měst se odráží především v zastoupení třetího sektoru a nikoli sektoru druhého. To svědčí o tom,

že města v českých zemích vznikala, resp. se formovala v úzkém vztahu se svou průmyslovou ekonomikou, kdežto na Slovensku jsou dnešní města především nositeli politické funkce a teprve v menší míře (i když váha druhého sektoru zde činí 43,3 % obyvatelstva) průmyslovosti těchto obcí.

2. Sociální struktura obyvatelstva

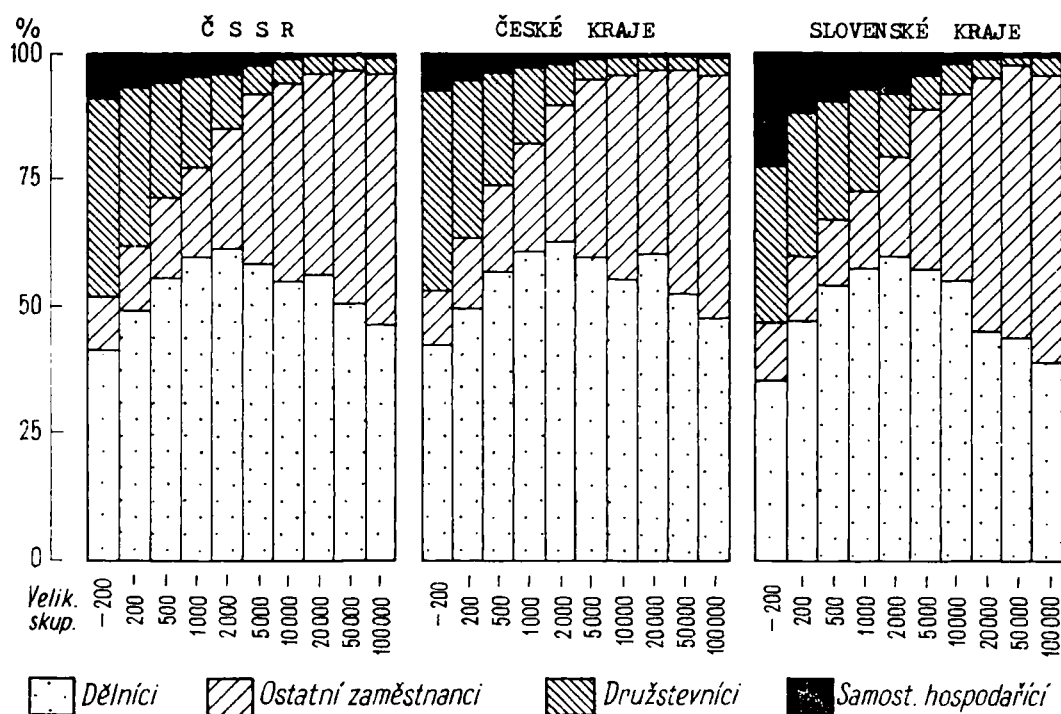
Důsledkem rozdílné ekonomiky, charakterizující městské, resp. venkovské obce, je odlišná i sociálně třídní charakteristika jejich obyvatelstva. V celostátním měřítku příslušelo k dělnické třídě v roce 1961 55,0 % obyvatel, v současné době kolem 58,0 % obyvatel. Převaha dělnického obyvatelstva nad ostatními skupinami je dnes skoro stejná v českých i ve slovenských krajích: v roce 1961 bylo 55,3 % dělníků v českých a 54,1 % ve sloven-

Tab. 2. Obyvatelstvo podle sociálních skupin, podle typů a velikostních skupin obcí (1. 3. 1961) v % *

Typ obcí	Velikostní skupina obcí	Československo				České kraje				Slovenské kraje			
		Dělníci	Ostat. za-měst.	Družstev.	Samostat. hosp.	Dělníci	Ostat. za-měst.	Družstev.	Samostat. hosp.	Dělníci	Ostat. za-měst.	Družstev.	Samostat. hosp.
Všechny obce	— 200	41,5	10,5	37,0	8,7	42,2	10,5	37,9	7,1	35,1	10,7	28,9	22,6
	200 —	49,4	12,7	28,7	6,7	50,1	13,2	29,3	5,1	47,0	11,1	26,8	11,9
	500 —	55,8	15,2	20,6	5,9	56,9	16,7	20,3	3,9	53,7	12,4	21,2	9,4
	1 000 —	59,4	17,8	15,2	4,9	60,7	20,6	13,5	3,1	57,6	14,3	17,5	7,2
	2 000 —	61,4	23,4	8,5	4,4	62,6	26,9	6,5	2,2	59,6	18,4	11,5	7,6
	5 000 —	58,5	33,1	4,2	2,3	59,2	34,8	3,2	1,2	57,2	29,4	6,3	4,6
	10 000 —	55,0	38,8	3,0	1,2	55,5	39,6	2,3	0,8	54,0	36,7	4,8	1,9
	20 000 —	56,1	39,2	2,1	0,6	59,7	36,1	1,8	0,5	45,4	48,3	3,0	1,0
	50 000 —	50,7	45,4	1,7	0,6	51,9	44,4	1,8	0,6	43,4	51,4	1,4	0,6
	100 000 +	46,7	48,3	2,4	0,8	47,5	47,7	2,3	0,8	40,8	52,8	3,5	0,7
	Celkem	55,0	27,4	11,7	3,7	55,3	29,5	10,8	2,5	54,1	22,5	13,7	6,7
Městské obce	1 000 —	64,7	28,6	4,1	1,1	65,1	28,0	4,3	1,1	53,3	42,4	0,1	0,7
	2 000 —	61,9	30,6	4,3	1,3	62,9	30,1	4,1	1,1	56,7	33,2	4,9	2,4
	5 000 —	58,1	34,3	3,9	1,8	59,0	34,9	3,2	1,2	55,8	32,8	5,6	3,4
	10 000 —	55,1	39,1	2,7	1,1	55,5	39,6	2,3	0,8	54,1	37,8	3,7	1,8
	20 000 —	56,1	39,2	2,1	0,6	59,7	36,1	1,8	0,5	45,4	48,3	3,0	1,0
	50 000 —	50,7	45,4	1,7	0,6	51,9	44,4	1,8	0,6	43,4	51,4	1,4	0,6
	100 000 +	46,7	48,3	2,4	0,8	47,5	47,7	2,3	0,8	40,8	52,8	3,5	0,7
	Celkem	53,9	40,3	2,9	1,1	54,9	33,9	2,6	0,9	50,1	41,6	4,0	1,8
Venkovské obce	— 200	41,5	10,5	37,0	8,7	42,2	10,5	37,9	7,1	35,1	10,7	28,9	22,6
	200 —	49,4	12,7	28,7	6,7	50,1	13,2	29,3	5,1	47,0	11,1	26,8	11,9
	500 —	55,8	15,2	20,6	5,9	56,9	16,7	20,3	3,9	53,7	12,4	21,2	9,4
	1 000 —	59,2	17,6	15,4	5,0	60,5	20,3	13,8	3,2	57,6	14,3	17,5	7,2
	2 000 —	61,0	18,4	11,6	6,6	62,2	22,4	9,9	3,7	60,1	15,6	12,7	8,7
	5 000 —	64,8	14,2	8,6	9,7	78,0	18,3	0,2	2,5	63,8	13,8	9,2	10,3
	10 000 +	49,9	8,3	31,6	5,7	—	—	—	—	49,9	8,3	31,6	5,7
	Celkem	55,9	15,7	19,7	6,1	55,9	17,1	20,7	4,2	56,0	13,7	18,2	8,9
Typy obcí	Hl. m. Praha	43,2	51,5	2,5	0,9	43,2	51,5	2,5	0,9				
	Krajská města	49,7	45,7	2,2	0,7	53,1	42,8	2,0	0,7	41,0	53,1	2,8	0,7
	Okresní města	54,0	40,7	2,4	1,0	55,4	40,2	2,1	0,6	49,9	42,4	3,6	1,6
	Ostatní města	58,7	35,7	2,7	1,1	59,2	35,6	2,5	1,0	56,3	35,8	3,8	1,7
	Ost. měst. obce	59,7	30,9	5,2	2,1	61,3	30,7	4,7	1,5	55,8	31,6	6,3	3,7
	Aglomer. obce	66,4	28,1	3,1	0,7	66,8	28,0	2,9	0,7	62,2	29,5	5,0	1,1
	Venkov. obce	55,9	15,7	19,7	6,1	55,9	17,1	20,7	4,2	56,0	13,7	18,2	8,9
	Celkem	55,0	27,4	11,7	3,7	55,3	29,5	10,8	2,5	54,1	22,5	13,7	6,7

* V celostátním úhrnu připadlo na dělníky 55,0 % obyvatel, na ostatní zaměstnance 27,4 %, na družstevní rolníky 10,5 %, na ostatní družstevníky 1,2 %, na jednotlivé hospodařící rolníky 3,3 %, na svobodná povolání 0,1 % a na ostatní samostatně hospodařící osoby 0,3 %; neudaná sociální skupina byla u 2,2 % osob.

Obr. 2. Struktura obyvatelstva ČSSR 1. 3. 1961 podle sociální příslušnosti a velikostních skupin obcí

ských krajích, koncem roku 1964 již 57,7 % a 59,0 %. Skupina *ostatních zaměstnanců*, v nichž představují převážnou většinu úředníci, je v českých zemích značně více zastoupena než na Slovensku. *Družstevníků* však bylo už v roce 1961 více na Slovensku, což souvisí s vyšším stupněm agrárnosti slovenských krajů oproti krajům českým. Ze stejného důvodu je na Slovensku silnější i skupina *samoostatně hospodařících*. I zde představují rolníci hlavní složku této společenské skupiny. (Tabulka 2.)

Jaký profil dodávají dělníci a jejich rodinní příslušníci oběma hlavním typům obcí? V českých zemích není v průměru městských a venkovských obcí rozdílu: dělnická třída je v nich zastoupena skoro úplně stejně. Rozdíly jsou jen na Slovensku: *dělnická třída tam charakterizuje především venkovské obce*. Rozdíly sociálně třídní struktury obcí tkví hlavně v zastoupení úřednických vrstev: v českých *městech* žije průměrně víc než dvakrát tolik úřednických rodin než *na venkově*, na Slovensku dokonce víc než třikrát tolik. Ještě výrazněji však odlišuje

městské obce od venkovských zastoupení *družstevníků*, převážnou většinou *družstevních rolníků*: jejich relativní zastoupení v českých vesnicích je proti českým městům osminásobné, na Slovensku víc než čtyřnásobné. Z hlediska klasifikace obcí je důležité, že zastoupení této sociální skupiny jak ve městech, tak i na vesnicích je v českých zemích i na Slovensku velmi podobné.

Hlavní charakteristikou městských obcí v českých zemích je poměrně rovnoměrné ubývání relativního zastoupení dělnické třídy a růst zastoupení úřednické skupiny s rostoucí velikostí obce, a to až do hranice 50 000 obyvatel. Plynulost je narušena jen obcemi s 10 000–19 999 obyvateli, kde stoupá zastoupení dělníků a klesá zastoupení úřednického obyvatelstva. Na Slovensku je tato plynulost mnohem větší (s výjimkou nejmenší městské obce Tatranské Lomnice). Dělnického obyvatelstva zde ubývá sice relativně pomaleji, ale zato rovnoměrněji.

Obce venkovského typu mají nejméně dělnického obyvatelstva v obcích nejmenších. Jeho zastoupení roste se zvětšující

se velikostí obce. Platí to jak pro české země, tak pro Slovensko. Ve venkovských obcích však s velikostí obce roste — obecně řečeno — i zastoupení úřednického obyvatelstva (s menšími výjimkami rovněž celkem pravidelně). Úplně pravidelné je pak ubývání kvóty družstevního obyvatelstva. Výjimku na Slovensku tvoří desetitisícová venkovská obec Kolárovo, která porušuje plynulost naší řady.

Zhuštěným obrazem změn, k nimž dochází v sociální struktuře obcí se změnou jejich velikosti, jsou i data o relativním zastoupení hlavních sociálních skupin obyvatelstva ve městech s různou politickou funkcí. Jestliže jsme viděli, že zastoupení dělnického obyvatelstva klesá s lidnatostí obce městského typu, pak je logické, že nejméně dělnického obyvatelstva mají krajská města, o něco více okresní města a nejvíce „ostatní města“ (bez administrativně politických funkcí). To platí jak pro české země, tak pro Slovensko. V opačném směru se vyvíjí zastoupení zaměstnanců: roste s politickým významem města. Družstevníci a osoby samostatně hospodařící mají významnější zastoupení jen v těch městech, která nemají politicko-správní úlohu. *Nejvyšší zastoupení dělnického obyvatelstva mají obce aglomerující s městy: v českých obcích tohoto typu tvoří dělníci 66,8 % jejich obyvatelstva, na Slovensku 62,2 %.* Tyto příměstské obce, často označované jako nocelehárny velkoměst nebo větších měst vůbec, jsou tedy nejdělničtějšími obcemi v republice.

3. Věková struktura obyvatelstva

Znamé rozdíly ve věkovém složení obyvatelstva českých a slovenských krajů se pochopitelně promítají i do odlišného zastoupení jednotlivých věkových skupin městského a venkovského obyvatelstva obou částí státu. Nemělo by proto smysl porovnávat věkové složení českých a slovenských měst nebo venkovských obcí, víme-li předem, že v obou typech slovenských obcí žije více mladého a méně staršího obyvatelstva. Pozornosti však zaslouží srovnání podílů obyvatelstva jednotlivých skupin ve městských a venkovských obcích. (Tab. 3.)

Obecně lze říci, že ve městech vystupuje výrazně do popředí vysoké zastoupení obyvatelstva v nejproduktivějším věku od 25 do 49 let, zatímco na venkově je relativně vyšší zastoupení obyvatelstva v předprodukčním a v nejmladším produkčním věku (tato převaha je již poměrně mírná), a pak značně vysoká převaha obyvatelstva ve starších věkových skupinách, zejména po 60. roce. Uvedené zjištění platí jak pro české kraje, tak pro Slovensko. Tyto rozdíly ve věkovém složení obyvatelstva měst a venkova mají důsledky nejen ekonomické, ale také společenské a vytvářejí i rozdílné podmínky jak společenské, tak ekonomické reprodukce mezi městy a venkovem.

V obou částech státu — s výjimkou skupiny 5—9letých dětí na Slovensku — je ve venkovských obcích relativně více dětí a mládeže do 25 let než ve městech.

Tab. 3. Věkové složení obyvatelstva v městech a na venkově

Věk	Z 1000 obyvatel bylo ve věku uvedeném v 1. sloupci:								
	ČSSR			České kraje			Slovenské kraje		
	Celkem	Městské obce	Venkov. obce	Celkem	Městské obce	Venkov. obce	Celkem	Městské obce	Venkov. obce
0—4	83,5	77,5	88,9	73,1	70,2	76,5	107,4	106,7	107,7
5—9	94,7	93,3	95,9	87,4	87,4	87,3	111,4	116,7	108,9
10—14	94,4	92,5	96,1	93,5	91,7	95,6	98,5	95,6	96,9
15—19	77,3	75,1	79,3	77,3	75,8	79,1	77,3	72,2	79,7
20—24	63,7	59,3	67,7	60,8	58,1	64,0	70,4	64,0	73,3
25—29	65,0	67,4	62,9	63,0	65,6	60,9	69,8	75,2	67,3
30—34	70,8	76,8	65,3	70,1	75,7	63,3	72,3	81,2	68,2
35—39	74,9	82,9	67,6	75,2	82,7	66,2	74,0	83,6	69,7
40—44	46,3	50,7	42,4	47,1	50,8	42,7	44,5	50,2	41,9
45—49	63,8	67,3	60,7	67,1	69,6	64,0	56,5	57,9	55,8
50—54	68,4	69,6	67,3	72,8	73,4	72,1	58,2	54,6	59,9
55—59	60,1	59,0	61,1	64,4	62,4	66,9	50,2	45,6	52,2
60—69	85,0	81,6	88,1	91,5	86,5	97,6	70,1	62,3	73,7
70—79	40,7	37,1	43,9	44,4	39,8	50,1	32,0	26,4	34,6
80 a více	11,4	9,9	12,8	12,3	10,4	14,6	9,4	7,8	10,2
Celkem	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0

Je to především důsledek příznivější populační reprodukce venkovského obyvatelstva; existuje dále jistý počet dětí a mladých lidí narozených na venkově, kteří při sčítání již bydleli ve městech. Počínaje věkovou skupinou 25—29letých, přesunuje se relativní převaha obyvatelstva do měst; především ve věku 30—39 let je tato převaha velmi silná, ve vyšším věku (české kraje ve skupině 50—54letých, na Slovensku 45—49letých) se rozdíl postupně snižují, vyrovnávají, a ve věku nad touto hranicí se těžiště relativně přesunuje opět do venkovských obcí. Pak platí závislost, že čím vyššího věku je věková skupina, tím silnější je její relativní převaha na venkově. Je zřejmé, že tyto rozdíly ve věkové struktuře obyvatelstva městských a venkovských obcí nemohly být způsobeny přirozenou reprodukcí, nýbrž že jsou v převážné míře ovlivněny silnou migrací obyvatel z venkova do měst, a to zvláště v nejproduktivnějším věku nad 20 let. Venkovské obyvatelstvo zajišťuje svou příznivou populační reprodukci (viz zastoupení ve skupinách do 20 let) i růst městského obyvatelstva, na druhé straně však se nedá říci, že by se ve vyšším věku vracelo městské obyvatelstvo zpět na venkov. Vyšší podíl staršího obyvatelstva ve venkovských obcích je způsobem tím, že dříve neprobíhala migrace z venkova do měst tak rychlým tempem jako v poválečných letech, takže na venkově zůstávalo více obyvatel než dnes. Ke zvýraznění rozdílů v zastoupení jednotlivých věkových skupin přispíval v dřívějších letech populační přetlak na venkově a zhruba po roce 1950 socializace zemědělství, která uvolnila desetitisíce pracovníků sil a s nimi i jejich rodiny, čímž umožnila jejich odchod do průmyslu ve městech.

Přes vyšší podíl dětí, spíše vlivem nižšího zastoupení obyvatelstva v produkčním věku a naopak vyššího podílu staršího obyvatelstva, je průměrný věk venkovského obyvatelstva vyšší než věk obyvatelstva žijícího ve městech. V českých krajích činí rozdíl 0,5 roků (města 34,8 roků, venkov 35,3 roků), na Slovensku 0,9 roků (města 30,4 roků, venkovské obce 31,3 roků). Při průměrném věku obyvatelstva ČSSR 33,8 roků byl průměrný věk obyvatel žijících ve městech 33,9 roků a ve venkovských obcích 33,7 roků.

Vidíme, jak pouhý „průměrný věk“ zakrývá významné strukturální rozdíly obcí.

Pokud jde o rozdíl mezi práce schopným a závislým obyvatelstvem (z hlediska věku), jsou mezi městy a venkovskými obcemi ze shora uvedených důvodů rovněž značné rozdíly, neboť na 100 osob v produkčním věku připadá v českých městech 72 *závislých* osob, na venkově 84 osob: na Slovensku 78 osob a 84 osob. Rozdílná je především *struktura* tohoto závislého obyvatelstva podle věku: zatímco ve městských obcích českých krajů je to 43 dětí a 29 starších obyvatel, ve venkovských obcích je jak více dětí (48), tak i více starších osob (36). Podobně je tomu na Slovensku, kde na 100 osob v produkčním věku připadá ve městech 57 dětí a 21 starších osob, kdežto na venkově 58 dětí a 26 starších osob. Tyto relace jsou velmi důležité, a to *více společensky než ekonomicky*, nejsou však neměnné. Zatímco lze předpokládat, že ještě delší dobu zůstane zachována příznivější reprodukce venkovského obyvatelstva a tím příznivější zastoupení dětí, relativní převaha obyvatelstva v produkčním věku ve městech se bude posunovat do vyšších věkových skupin, až pak jednou, během 30—40 let, bude žít i ve městech relativně více staršího obyvatelstva. V městech s nízkým přistěhovalectvím je tomu tak již dnes.

Velmi důležitá data poskytuje tab. 4. Členění se v ní venkovské i městské obce ještě podle velikostních skupin a první pohled na data ukazuje, že čím menší venkovská obec, tím je v ní věkové složení méně příznivé. Platí to opět nejen pro české, ale i pro slovenské venkovské obce. Je ostatně zajímavé, jak rychle se demografické i sociální charakteristiky obyvatelstva obou částí republiky — i přes dosavadní rozdíly v celkovém ekonomickém profilu Slovenska oproti českým zemím — stále více navzájem připodobňují. Urychlování tohoto procesu možno konstatovat zvláště v posledních deseti letech. (Tab. 4.)

Pokud jde o obce městského typu, konstatujeme, že v českých městech roste např. dětská složka populace se zvětšující se velikostí měst od aglomerovaných obcí až po hranice jejich velikosti dané zhruba deseti tisíci obyvatel, ale pak její zastoupení klesá. Na Slovensku jsou určité

Tab. 4. Věkové složení obyvatelstva městských a venkovských obcí podle velikostních skupin obcí

Věk	Z 1000 obyvatel bylo ve věku uvedeném v 1. sloupci:									
	Venkovské obce				Městské obce					
	– 500	500 až 999	1000 až 1999	2000 +	Aglo- mero- vané obce	Malá města		Města		
						– 5000	5000 +	– 10 000	10 000 až 49 999	50 000 +
obyvatel				obyvatel						
České kraje										
0 – 14	255,2	258,9	262,2	265,8	248,6	266,7	271,2	275,0	267,7	224,7
15 – 19	78,3	79,3	79,3	80,0	77,3	76,0	74,6	74,4	75,1	76,4
20 – 24	63,1	63,9	64,7	65,3	63,2	61,6	64,1	60,6	60,3	53,9
25 – 29	57,7	59,8	61,9	62,2	65,6	67,4	68,9	70,6	68,4	61,5
30 – 34	60,0	62,7	65,8	68,1	73,6	72,3	76,4	76,8	78,2	74,9
35 – 39	63,5	65,7	67,7	71,1	76,4	74,3	76,5	78,9	84,6	86,0
40 – 49	105,9	106,4	107,3	107,6	114,6	109,7	108,9	111,7	117,8	129,1
50 – 59	143,5	140,0	135,8	132,5	143,2	126,8	122,6	120,8	123,0	149,9
60 – 69	103,9	98,1	93,5	88,9	89,7	87,8	84,7	80,2	77,9	93,1
70 a více	68,9	65,2	61,8	58,5	47,8	57,4	52,1	51,0	47,0	50,5
Celkem	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0
Slovenské kraje										
0 – 14	297,8	312,4	315,1	319,5	336,1	329,2	327,0	342,2	322,1	293,2
15 – 19	80,1	79,4	79,0	80,3	72,6	74,0	74,9	72,1	71,7	71,0
20 – 24	73,1	73,3	73,0	73,6	68,7	68,9	67,2	66,9	64,5	57,9
25 – 29	65,0	67,1	67,2	68,4	81,1	74,5	73,5	80,6	77,1	70,2
30 – 34	65,6	67,2	68,7	69,7	81,4	75,5	73,8	80,5	82,4	84,7
35 – 39	69,6	70,2	69,5	69,4	71,5	77,8	77,7	78,3	81,6	96,0
40 – 49	100,0	98,1	97,4	96,8	96,6	100,8	100,0	95,9	106,5	124,4
50 – 59	119,7	113,0	111,1	109,3	95,6	98,3	100,3	92,9	98,9	107,3
60 – 69	80,0	74,2	73,9	70,6	60,3	64,2	65,9	56,6	61,5	64,1
70 a více	49,1	45,1	45,1	42,4	36,1	36,8	39,7	34,0	33,7	31,2
Celkem	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0

rozdíly: aglomerované obce mají vyšší fertilitu a při lepším zastoupení reprodukčního věku i více dětí než malá města, avšak rozdíly v zastoupení dětské složky nejsou veliké. V tomto směru jsou si tedy slovenské obce městského typu vzájemně mnohem blíží než v českých zemích.

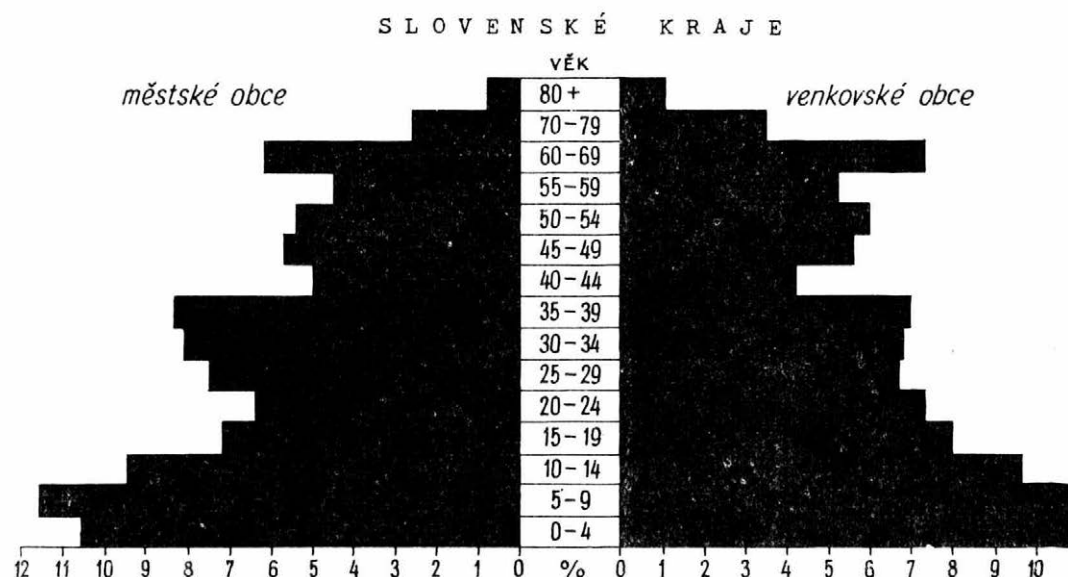
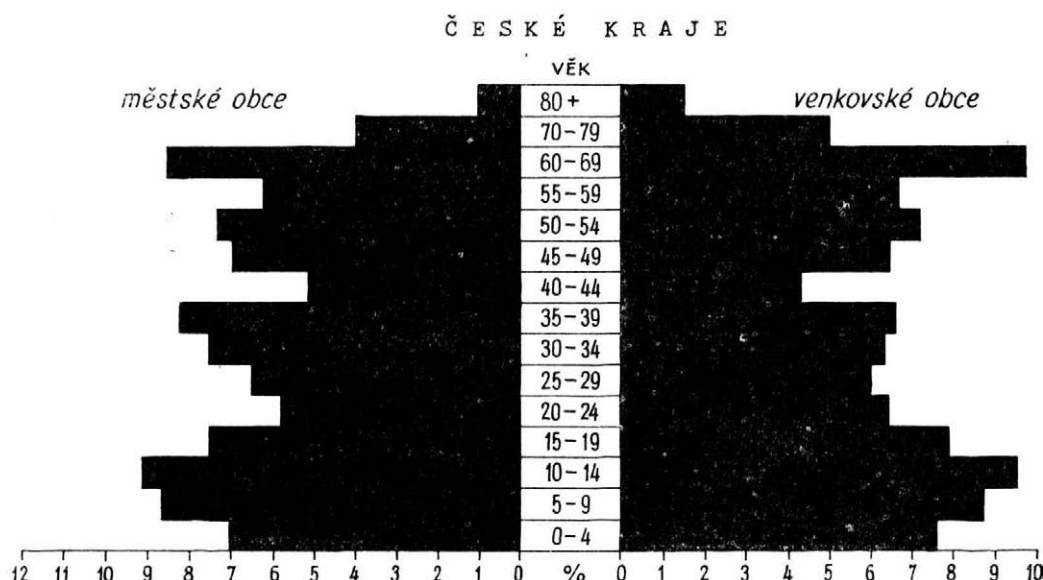
Společenskou problematiku přináší hlavně zastoupení *staršího obyvatelstva*: relativně nejvíce ho mají venkovské obce,

a to podle pravidla, že čím menší obec, tím je relativní činnost starších obyvatel (např. od 60 let) větší. V českých městech je takových obyvatel 12–14 %, ve venkovských obcích 15–17 %, kdežto na Slovensku jen 9–10 % a 11–13 %. Mezi českými a slovenskými obcemi jsou zde pochopitelně značné rozdíly. Nejvíce staršího obyvatelstva v městských obcích českých zemí je v malých venkovských městech do 5000 obyvatel (14,5 %) a ve

Tab. 5. Poměr pohlaví podle věku v městech a na venkově

	Na 1000 žen připadlo mužů								
	ČSSR			České kraje			Slovenské kraje		
	Celkem	Městské obce	Venkov. obce	Celkem	Městské obce	Venkov. obce	Celkem	Městské obce	Venkov. obce
0–4	1048	1048	1047	1049	1050	1047	1046	1043	1047
5–9	1046	1048	1043	1049	1050	1048	1040	1044	1038
10–14	1040	1042	1039	1042	1041	1043	1037	1046	1033
15–19	1029	1020	1037	1031	1023	1039	1026	1007	1034
20–24	1023	927	1107	1022	950	1107	1025	849	1105
25–29	1006	927	1089	1010	943	1106	997	872	1068
30–34	979	948	1015	977	952	1015	984	931	1014
35–39	951	938	965	941	931	957	975	970	977
40–44	945	943	949	938	927	955	964	1012	939
45–49	948	940	955	938	926	953	975	1011	958
50–54	949	932	966	940	928	954	978	956	988
55–59	911	876	943	901	875	932	941	883	966
60–69	772	741	800	753	734	774	833	780	854
70–79	656	600	702	642	595	689	702	627	730
80 a více	601	506	674	580	497	658	668	557	711
Celkem	952	928	975	941	923	963	978	948	992

Obr. 3. Věkové složení obyvatelstva v obcích městského a venkovského typu 1. 3. 1961

městech nad 50 tis. obyvatel (14,4 %), na Slovensku v malých městech nad 5 tis. obyvatel (10,6 %), atd.

Rozdíly věkové skladby v obcích různého typu s různým počtem obyvatel musí být respektovány nejen ekonomicky, ale i investičně; v neposlední řadě mají vliv i na život jednotlivých typů obcí. Je v nich různá společenská spotřeba nejen materiální, ale i kulturní, duchovní atd.,

a proto v žádném sociologickém výzkumu nesmí věkové kritérium chybět.

4. Struktura obyvatelstva podle pohlaví

Vedle věku má pro sociology veliký význam i sledování poměru pohlaví obyvatelstva, resp. daných souborů. Data, která jsme pro tuto kapitolu vypočetli, jsou nepochybně překvapující: při celkově zná-

mém vývoji početního poměru pohlaví s měnícím se věkem (muži převažují v obyvatelstvu až do stáří 28—29 let) vidíme, jaké jsou markantní rozdíly v zastoupení v městech a na venkově. (Tab. 5.)

Maskulinita, tj. počet mužů připadajících na 1000 žen, byla v roce 1961 v celostátním měřítku 952, v městech 928, na venkově 975. Globální ukazatel zakrývá významné rozdíly tohoto vztahu podle věku: v městských obcích končí převaha mužů kolem 20 let věku, ve venkovských obcích však mají muži převahu až skoro do 35 let. Tato změna v poměru pohlaví souvisí s časnou migrací venkovských dívek do měst, jak jsme ukázali ve své vpředu citované studii. Převaha mužské složky městského obyvatelstva se mění v převahu ženské složky kolem 20 let věku nejen v českých, ale i ve slovenských městech. Data ukazují dokonce na rychlejší poměšřovací proces dívek na Slovensku a na určitou retardaci v českých zemích. Pokud jde o venkovské obce, je hranice věku 35 let, kdy končí početní převaha mužů nad ženami, stejná na zá-

padě i na východě republiky. Zvláštnosti formování maskulinity na Slovensku je vracející se převaha mužů ve věku 40 až 49 let ve městech. Považujeme ji za dočasnou a předpokládáme postupující připodobnění maskulinitě v tomto věku v českých zemích, jakmile pominou důsledky přistěhovalectví do měst s rozvíjejícím se průmyslem, který sem v minulých letech přitahoval především muže. S rostoucím věkem se převaha žen stupňuje, a to zvláště ve městech. (Tab. 6.)

Sociologicky významné jsou rozdíly v maskulinitě jednotlivých velikostních skupin obcí. Nejmenší převaha žen nad muži je v nejmenších obcích, a to jak v českých zemích, tak na Slovensku. Na venkově největší převaha mužů nad ženami je ve věkové skupině 20—29 let. Tato data demonstrují demografické příčiny závěrů některých průzkumů z poslední doby (Státní populační komise, Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, časopis Vlasta apod.), že totiž mladí muži nenacházejí na venkově dostatek žen, ať už k uzavření sňatku, nebo vůbec k plnějšímu společenskému životu. Tento ne-

Tab. 6. Poměr pohlaví podle věku v městských a venkovských obcích podle velikostních skupin obcí

Věk	Na 1000 žen připadalo mužů									
	Venkovské obce				Městské obce					
	— 500	500 až 999	1000 až 1999	2000 +	Aglo- mero- vané obce	Malá města		Města		
						— 5000	5000 +	— 10 000	10 000 až 49 999	50 000 +
obyvatelů				obyvatelů						
České kraje										
0 — 14	1044	1050	1042	1045	1057	1052	1042	1043	1043	1048
15 — 19	1043	1033	1043	1036	1048	1016	1005	1006	1016	1031
20 — 24	1166	1098	1067	1075	1066	955	973	891	928	960
25 — 29	1176	1104	1065	1039	1031	982	954	934	945	918
30 — 34	1044	1018	1000	974	1010	1009	998	979	956	917
35 — 39	977	953	942	949	971	940	965	947	944	909
40 — 49	971	949	949	936	935	944	958	963	961	891
50 — 59	968	942	924	925	917	917	908	904	911	893
60 — 69	793	770	754	773	784	741	747	724	727	729
70 a více	722	674	645	669	608	614	598	598	573	550
Celkem	980	961	950	954	958	938	938	929	932	905
Slovenské kraje										
0 — 14	1044	1040	1042	1036	1068	1039	1045	1046	1041	1048
15 — 19	1027	1041	1037	1028	968	1036	988	1037	1009	992
20 — 24	1155	1111	1083	1104	940	872	916	819	834	835
25 — 29	1095	1064	1062	1066	987	919	940	928	854	814
30 — 34	1021	1020	1008	1013	1009	984	979	973	955	834
35 — 39	974	976	979	978	973	955	1007	994	990	926
40 — 49	950	952	944	954	990	996	1024	1022	1014	1007
50 — 59	999	987	961	978	907	913	934	948	922	910
60 — 69	895	851	854	837	877	804	814	795	764	765
70 a více	737	739	709	728	653	670	653	620	602	565
Celkem	1002	995	987	992	980	958	968	965	947	925

gativní aspekt maskulinity na venkově má ovšem i ekonomické důsledky v nedostatku pracovních sil na venkově právě v nejproduktivějším věku.

Jestliže na jedné straně mají na venkově převahu muži a existuje-li zde nedostatek žen pro muže do 35 let, mají v městských obcích naopak převahu ženy, a to v českých zemích (s výjimkou aglomerovaných obcí) již kolem 20 let, na Slovensku (s výjimkou měst do 50 000 obyv.) dokonce už po 15 letech věku.

Jak bylo patrné již z tab. 5, mění se v slovenských obcích městského typu převaha žen ve věku 40–49 let opět v dočasnou převahu mužů. V uvedené věkové škále je tomu ve všech městech od 5 tis. obyvatel, a kromě toho v aglomerovaných obcích ve věku 30–34 let a v malých městech s 5–10 obyv. ve věku 35–39 let. Ve věku 30–34 let mají muži převahu i v českých městech do 5 tis. obyvatel a ve všech aglomerovaných obcích v plné škále až do 35 let. Aglomerované obce v českých zemích se tak mnohem více podobají venkovským obcím, než je tomu na Slovensku, ačkoli strukturálně ekonomicky tomu tak není.

Rozdíly v maskulinitě městského a venkovského obyvatelstva podle věku nás vedly k tomu, abychom zjistili, zda lze nalézt analogii tohoto jevu v cizině. Z hlediska metodického nutno připomenout, že klasifikace obcí na městské a venkovské se v jednotlivých zemích značně liší a že jsme nuceni přijmout třídění na tyto dva

základní typy obcí tak říkajíc de lege lata. (Tab. 7.)

Data z Československa porovnáváme s daty ze šesti států, z nichž bylo možno získat srovnatelné údaje. Poměštění obyvatelstva v těchto zemích je většinou větší než v Československu, s výjimkou socialistických zemí. Ukazatele jsme sestavili odlišně od předešlých, a to proto, aby byla vyloučena odlišná věková skladba obyvatelstva. Každý řádek tabulky 7 (označující pohlaví) musíme číst samostatně a srovnávat jej s údaji u ostatních zemí. Například číslo 994 v prvním řádku údajů o ČSSR znamená, že ve věku 10 až 14 let proti teoretickému průměru 1 000 mužů žijících ve městech bylo z celkové mužské populace pouze 994 mužů a proti průměru 1 000 žen pouze 967 žen, neboli že v tomto věku mělo relativní převahu venkovské obyvatelstvo, hlavně muži. Ve vyšším věku se tento ukazatel ještě snižuje. Teprve od stáří 25 let mají města již „průměrný“, resp. v dalším věku nadprůměrný počet mužů. Pokud jde o ženy, hranice 25 let jako hranice „nadprůměrného zastoupení“ je rovněž zachována. Data této tabulky tedy dokazují obecný poznatek, že města ve všech vyspělých zemích přitahují především mladé obyvatelstvo v nejproduktivějším věku, zvláště pak ženy, kterých je ve městech v tomto věku převaha. Určitou výjimkou je pouze situace v SSSR, kde žije ve městech více mužů než žen (jde však zřejmě o tzv. přítomné obyvatelstvo). To znamená, na dru-

Tab. 7. Mezinárodní srovnání maskulinity a femininity podle věku

Země	Rok, procento městského obyvatelstva	P	Ve srovnání s průměrem (1000) žilo ve městech ve věkové skupině mužů — žen							
			10—14	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49
ČSSR	1961 47,6	m	994	980	898	1008	1082	1115	1108	1064
		ž	967	963	965	1066	1089	1100	1082	1045
SSSR	1959 47,9	m	974		1095	1095	1136	1081	1155	1113
		ž	1004		1140	1187	1123	1094	1077	1027
Maďarsko	1960 39,7	m	925	975	1193	1012	1048	1034	1134	1094
		ž	907	951	985	1014	1051	1055	1127	1071
Polsko	1960 47,2	m	942	986	1053	1113	1149	1119	1022	
		ž	927	981	1061	1122	1098	1082	1011	
Francie	1962 63,0	m	982	1016	1028	1063	1050	1029	1042	1045
		ž	963	1011	1076	1063	1055	1046	1058	1043
Švédsko	1960 72,8	m	1001	988	1019	1080	1079	1069	1044	1010
		ž	959	997	1073	1075	1062	1047	1026	1001
Spojené státy	1960 69,9	m	957	938	1005	1048	1045	1048	1028	1018
		ž	935	963	1042	1022	1025	1031	1023	1023

hé straně, že ve všech zemích žije na venkově více nejmladšího obyvatelstva (obecně příznivější reprodukce venkovského obyvatelstva) a také více starších osob, přičemž ve středních věkových skupinách je zde nedostatek žen. To potvrzuje fakt, že situace v ČSSR odpovídá situaci v ostatních zemích jak z hlediska věkového složení obyvatel měst a venkova, tak z hlediska poměru pohlaví a že je proto třeba počítat se stejnými tendencemi i do budoucna, pokud by nebyla migrace do měst z venkova právně regulována a tím omezována, jako je tomu v některých zemích.

5. Rozdíly plodnosti

Často se setkáváme s názory, že vzhledem k tomu, že venkovské obyvatelstvo „stárne“, není již rezervoárem populace, jako tomu bývalo dříve (asi do roku 1945). Jak je tomu opravdu? Konstatovali jsme, že venkovské obce opravdu mají méně výhodné složení obyvatelstva než obce městské. Mají sice o něco četnější zastoupení dětskou složku, ale chybí jim obyvatelstvo ve věku ekonomicky a tím i reprodukčně nejvýhodnějším, a mají hodně starého, ev. přestárleho obyvatelstva. Hrubé míry plodnosti, jako např. počet živě narozených dětí na 1 000 obyvatel, nestačí k analytickému posouzení, jak vlastně vypadá přirozená reprodukce v městech a na venkově.

Provedli jsme srovnání na základě konfrontace standardizovaných ukazatelů plodnosti (počítaných ze specifických

plodností) a došli jsme k závěrům shrnutým v tab. 8.

Obyvatelstvo na venkově v českých zemích má o 10 % vyšší plodnost než má úhrn obyvatelstva českých zemí; na Slovensku je plodnost venkovského obyvatelstva o 6 % vyšší, než je celoslovenský ukazatel. V městských obcích v českých zemích je standardizovaná plodnost o 7,9 % nižší, než je v průměru v českých zemích, na Slovensku však městské obyvatelstvo má plodnost nižší o 12,2 %. V českých zemích je nejvyšší plodnost ve venkovských obcích do 2 000 obyvatel, na Slovensku ve venkovských obcích od 2 000 obyvatel.

Nejnižší plodnost v republice mají v českých zemích i na Slovensku jako celek města od 50 000 obyvatel; na Slovensku jsou rozdíly proti celoslovenským datům větší než v českých zemích oproti českému průměru. Velmi zajímavé je, že v českých zemích nadprůměrnou plodnost mají, resp. měla, i některá města: byla to skupina malých měst od 5 do 10 tis. obyvatel. Na Slovensku mělo z obcí městského typu vyšší plodnost jen obyvatelstvo aglomerovaných obcí.

Ačkoli v dnešní době depopulační tendence zasáhly hluboce i venkov a nemůžeme již mluvit o rezervoáru obyvatelstva republiky na venkově, zachovává si venkovské obyvatelstvo ještě i nadále vyšší plodnost než obyvatelstvo ve městech; musíme však počítat s dalším snižováním úrovně jeho přirozené reprodukce podle toho, jak se bude postupně měnit celkový způsob života na našich vesnicích a přizpůsobovat životnímu stylu ve městech.

Tab. 8. Standardizovaná úroveň plodnosti v letech 1961–1962

Typ a velikostní skupina obcí	České kraje	Slovenské kraje
Úhrnem	100,0	100,0
Venkovské obce:		
celkem	110,3	106,2
do 2 000 obyvatel	110,6	105,7
od 2 000 obyvatel	108,2	107,4
Městské obce:		
celkem	92,1	87,8
aglomerované obce	94,0	108,1
malá města do 5 000 obyv.	100,6	97,7
od 5 000 obyv.	106,7	97,8
města do 10 000 obyv.	100,5	99,2
s 10 000 až 49 999 obyv.	97,9	87,6
od 50 000 obyv.	81,8	71,8

Pozn.: Všechny hodnoty liší se od průměru více než o 3 % jsou statisticky významné.

Závěr

Ukázali jsme na některé strukturální rozdíly ve skladbě obyvatelstva měst a venkova v Československu, které mají závažný vliv na sám společenský, nikoli jen úzce ekonomický a reprodukční režim měst a venkova. Reprodukci zůstává i nadále venkov plodnější než město, a zemědělské obyvatelstvo fertilnější než obyvatelstvo jiných povolání. Rozdíly ve věkové a sexuální skladbě v městech a na venkově ukazují, že každý společenský průzkum musí s těmito charakteristikami počítat.

Některé otázky hmotné zainteresovanosti družstevníků z hlediska profesionografického

HANUŠ SCHIMMERLING

Institut sociologie venkova
a historie zemědělství při VÚZE, Praha

Úvod

Mnoho vážných objektivních příčin mluví pro to, aby otázkám sociologie a psychologie byla v naší zemědělské praxi věnována trvalá péče. Význam těchto vědních oborů, který roste s rozvojem výroby, je obrovský jak pro ekonomickou teorii, tak pro každodenní hospodářskou praxi. Souvazečnost odvětvové ekonomiky, sociologie a psychologie a význam všech těchto společenských věd pro řešení výrobních otázek jsou dnes již všeobecně chápány, ale nedostatek praktických zkušeností ve spolupráci ekonomů a sociologů (zřejmý důsledek značného opoždění v naší sociologické práci) je snad nejvíce pocítován na úseku zemědělství.

S ohledem na prognostické úkoly zemědělské ekonomiky je požadavek úzké kooperace mezi zemědělskou ekonomikou, sociologií vesnice a psychologií zemědělské práce zvláště naléhavý. Chceme-li získat informace a přehled o tom, jak a do jaké míry se prosazují určité společenské procesy a vývojové tendence v socialistických výrobních vztazích, je za všech okolností třeba přihlídnout k reálnému stavu a k chování lidí. Předpoklady pro praktické působení sociologie v oblasti zemědělské ekonomiky jsou dány objektivním vystihnutím reálné skutečnosti bez jakékoliv předpojatosti a dogmatických schémat.

Vzhledem k tomu, jak významná při zdokonalování řízení zemědělské výroby je otázka odměňování, je rovněž třeba osvětlit postoje družstevníků k tomuto komplexu otázek. Důchod každého jednotlivce je zde závislý na kolektivním hospodaření (důchodu) a členové JZD musí mít možnost se co nejvíce zúčastnit — ať přímo nebo prostřednictvím svého voleného orgánu — všech významných rozhodování v oblasti výroby a rozdělování.

Proto se narušuje společenské zaměření

zájmů družstevníků (a narůstají úzké individualistické, bezprostřední zájmy) tam, kde se iniciativa pracovníků cestou administrativního plánování omezuje a spoutává. Ze současnosti a vzájemného doplňování ekonomických a sociologických poznatků vyplývá komplex informací, umožňující závěry, k nimž jednotlivé vědní obory samy nikdy nemohou dospět.

Ekonomicko-sociologický průzkum hmotné zainteresovanosti, který provedli pracovníci Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky v Brně u 1104 družstevníků ve 43 JZD, ukázal, že názory dotazovaných na nejvýhodnější formy odměňování nejsou jednou provždy dány. Jsou výsledkem řady určujících vlivů, mj. sociálního původu, vztahů k zemědělskému družstvu, pracovního zařazení a zaměření, celkového společensko-ekonomického postavení dotazovaného, jež je rozhodující mírou ovlivněno formou a výší poskytované odměny za práci.

Soubor družstev, ve kterých byl proveden reprezentativní výzkum mínění pracovníků JZD o nejvhodnějších způsobech odměňování, měl podle technických možností pracoviště VÚZE v Brně doplnit dosavadní ekonomické závěry a poskytnout informace, týkající se určitých skupin pracovníků, a umožnit posouzení z kvantitativních aspektů.

Celkový soubor JZD představuje asi 2 % počtu družstev v moravských krajích. Výběr družstev byl proveden volbou proporcionální na základě třídění JZD do 3 základních skupin podle intenzity výroby (ukazatel ekonomické úrovně JZD). Každá z těchto skupin JZD je rozdělena podle způsobu odměňování (pracovní jednotka nebo peněžní odměna). Vzhledem k perspektivnímu zaměření průzkumu bylo dbáno na to, aby podíl družstev s peněžní odměnou byl vyšší než odpovídá skutečnosti. Rovněž tak skladba reprezentativního vzorku družstevníků byla účelo-

vě upravena, zejména pokud jde o věkově skupiny (vyšší počet dotazovaných v mladších kategoriích a podstatně nižší v kategoriích méně produktivních) a zastoupení profesí (vyšší zastoupení mechanizátorů, kvalifikovaných pracovníků a specialistů než nekvalifikovaných manuálních).

Tato úprava vzorku umožňuje snadnější a průkaznější orientaci u jednotlivých skupin družstevníků, znemožňuje však procentuální srovnání jednotlivých skupin uvnitř celého vzorku.

Vzhledem k tomu, že pracovníci VÚZE, pověřeni průzkumem, byli zběhlí v jednání s družstevníky, mohlo být upuštěno od původně navrženého typu formuláře pro interview; byl sestaven heslový klíč, podle kterého tazatel přímo označil odpovědi určitými symboly. To značně usnadnilo sčítávání výsledků, neboť symboly sloužily bezprostředně k vyhotovení děrných štítků. Vzhledem k povaze průzkumu mohla být volena forma uzavřených otázek, k jejichž odpovědím byl vždy veden menší dialog mezi tazatelem a dotazovaným.

Základní ekonomické údaje o družstvu a družstevnících byly získány přímo z evidence JZD.

Metodika průzkumu obsahovala konkrétní schémata kvantitativního zpracování, zejména návrhy tabulek, které byly po získání materiálu výzkumu opraveny a doplněny. Tabulky s číselnými statistickými údaji byly sestavovány tak, aby poskytlý co nejširší informace o mínění jednotlivých skupin družstevníků a aby bylo možno tyto názory v nejvýznamnějších směrech rozkládat.

Projekt rozboru počítal s použitím rozkladů vyššího řádu, to znamená, že informace byly tříděny více než dvěma způsoby. Tak např. byli vyděleni ti, kdo odpověděli jistým způsobem na jednu otázku, podle názoru na druhou otázku, a nakonec oddělení podle některého základního faktoru. Rovněž byly srovnány odpovědi podle několika otázek. V některých směrech se však ukázalo, že množství případů na podrobnější třídění již nedostačovalo.

Průzkum potvrdil, že snahy o postupnou stabilizaci odměn družstevníků v penězích jsou v souladu se zájmy a snahami družstevníků, kteří v podstatě souhlasí se soustavou peněžního odměňování. Projevily se ovšem značné rozdíly v postojích

a názorech jednotlivých sociálních skupin, zejména pokud jde o otázku naturalii.

Na názory družstevníků má podstatný vliv stupeň intenzity výroby JZD (ukazatel v podstatě totožný s úrovní hospodaření); projevují se také tradici podmíněné postoje, názory ovlivněné dosavadními způsoby rozdělování státních prostředků na subvenci ekonomicky slabých družstev atd. Byl prokázán vliv vzdálenosti obce od průmyslových center, vliv zaměstnanosti rodinných příslušníků mimo JZD, výše základní odměny v JZD, příjmu rodiny atd. Informace získané o hlavních individuálních a objektivních příčinách zájmu družstevníků o jednotlivé formy základní odměny a prémie potvrdily základní hypotézu průzkumu, že:

1. při současné široké diferenciaci intenzity výroby JZD je nutno zavádět jednotnou soustavu odměňování s přihlédnutím k individuálním podmínkám družstva,
2. jednotlivé sociální skupiny družstevníků mají odlišné názory na nejvhodnější formu odměňování.

Výsledky průzkumu umožňují závěry týkající se dalšího postupu při zavádění peněžní odměny v JZD, vypracování typových premiových řádů pro družstva na rozdílných stupních ekonomického vývoje, stanovení vhodných, družstevníkům srozumitelných ukazatelů odměňování i další správné diferencovaný přístup k řešení otázek odměňování pracovníků JZD, zvláště pak mladých.

V tomto článku chce autor sdělit některé výsledky výzkumu mínění a postojů družstevníků ve *spektu profesionografickém*. I když pozorování a závěry nejsou vždy zcela nové nebo méně známé, dokonce i když jsou někdy běžné, považoval autor za sociologicky účelné prověřit rozsah některých faktorů i tam, kde nejde o skutečný objev. Je to významné hlavně z hlediska ekonomického, z něhož byl celý průzkum proveden, neboť prognostické úkoly zemědělské ekonomiky činí požadavek úzké kooperace mezi zemědělskou ekonomikou a sociologií vesnice stále naléhavějším.

Jedna z hypotéz průzkumu předpokládala odlišný názor o nejvhodnějších formách odměňování u jednotlivých sociál-

ních skupin družstevníků, tříděných podle těchto hledisek:

1. původní povolání,
2. nynější profese dotazovaného.

Sdělení o rozboru údajů vztahujících se k uvedeným hlediskům tvoří obsah tohoto článku.

Hledisko 1: Původní povolání

Na základě reprezentativního výzkumu měly být získány informace o tom, proč

zavádění objektivně pokrokových forem odměňování (zejména soustava peněžní odměny) a důsledné přemiování podle výsledků práce nejsou všemi pracovníky JZD stejně kladně přijímány.

Podle tabulky 1 lze usoudit na podstatné souvislosti názorů na odměňování s původním povoláním a věkem družstevníků. Je zřejmé, že nejvíce tíhnou k odměňování pracovní jednotkou¹ bývalí rolníci (pro PJ se jich vyslovilo 46,3 %) a ženy v domácnosti (většinou rovněž ženy zemědě-

Tabulka 1.

Procento družstevníků, kteří se vyjádřili pro jednotlivé formy odměňování (jednotlivé skupiny podle původního povolání a věku celkem 100 %)

Skupiny podle		Základní odměny				Prémie					
původního povolání	věku do roku	PJ*)	PO**)	nemá názor	celkem	pří- běžné	vý- sledné	obojí	žádné	nemá názor	celkem
rolník	29	32,8	69,3	6,9	100	24,1	6,9	51,7	17,3	—	100
	49	42,8	54,0	3,2	100	17,9	12,3	56,8	11,6	1,4	100
	nad 49	54,6	40,9	4,5	100	17,7	12,3	52,3	15,9	1,8	100
	celkem	46,3	49,6	4,1	100	18,5	11,7	54,5	13,9	1,4	100
dělník země- dělský	29	36,4	54,5	9,1	100	36,4	9,1	54,5	—	—	100
	49	32,4	60,5	5,3	100	23,7	21,9	47,4	7,9	—	100
	nad 49	37,8	56,8	5,4	100	18,9	21,6	51,4	5,4	2,7	100
	celkem	36,1	58,1	5,8	100	23,2	19,8	50,0	5,8	1,2	100
dělník ne- zemědělský	29	27,3	72,7	—	100	18,2	18,2	63,6	—	—	100
	49	32,3	67,7	—	100	12,9	25,9	54,8	3,2	3,2	100
	nad 49	58,3	41,7	—	100	25,0	8,3	41,7	20,8	4,2	100
	celkem	40,9	59,1	—	100	18,2	18,2	51,5	9,1	3,0	100
dělník ne- zemědělský kovozeměd.	29	—	100,0	—	100	37,5	12,5	50,0	—	—	100
	49	33,3	65,1	1,6	100	15,9	9,5	63,5	11,1	—	100
	nad 49	34,9	55,6	9,5	100	20,6	6,3	69,9	—	3,2	100
	celkem	32,1	62,7	5,2	100	19,4	8,2	65,7	5,2	1,5	100
jiné původní povolání	29	12,5	87,5	—	100	50,0	—	37,5	12,5	—	100
	49	30,9	64,3	4,8	100	11,9	11,9	66,7	7,1	2,4	100
	nad 49	33,3	56,7	10,0	100	30,0	16,7	43,3	6,7	3,3	100
	celkem	30,0	63,8	6,2	100	22,2	12,5	55,0	7,5	2,5	100
v domá- cnosti	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	49	37,5	53,1	9,4	100	25,0	9,4	56,2	9,4	—	100
	nad 49	47,8	34,8	17,4	100	34,8	17,4	26,1	8,7	13,0	100
	celkem	41,8	45,5	12,7	100	29,1	12,7	43,6	9,1	5,5	100
bez původ- ního povolání	29	18,4	79,0	2,6	100	21,9	6,2	64,0	6,1	1,8	100
	49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	nad 49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	celkem	18,4	79,0	2,6	100	21,9	6,2	64,0	6,1	1,8	100
celkem	29	22,9	73,3	3,8	100	24,8	7,1	58,6	8,6	0,9	100
	49	38,6	58,0	3,4	100	17,7	13,3	57,7	10,1	1,2	100
	nad 49	48,1	45,6	6,3	100	20,7	12,6	52,1	11,6	3,0	100
	celkem	39,0	56,5	4,5	100	20,1	11,9	55,9	10,3	1,8	100

*) PJ = pracovní jednotka, **) PO = peněžní odměna.

¹ Pracovní jednotka — měřítko pracovního výkonu, které je základem pro stanovení pracovní odměny (míra spotřeby) členů zemědělských druž-

stev. Její peněžní část se zálohují během roku, vyúčtování se děje podle výsledků hospodaření. Naturální část tvoří součást odměny.

ců, 41,8 % z dotazovaných je pro PJ). Pro peněžní odměnu² se vyslovují ve větší míře ti družstevníci, kteří jsou původním povoláním dělníci (z dotazovaných zemědělských dělníků 58,1 %, z nezemědělských dělníků 59,1 %, z kovozemědělců 62,7 %). Zřejmě však ani bývalí příslušníci ostatních nezemědělských povolání nejsou s pracovní jednotkou spjatí v takové míře, jako bývalí rolníci a příslušníci jejich ro-

din. Na tomto postoji se podílí řada hmotných činitelů, z nichž třeba uvést v první řadě otázku naturálií a doplňkového hospodářství. (Tabulka 2.)

Názory na způsob zásobování naturáliemi korespondují v podstatě s názory na formy základní odměny³ a ukazuje se, že pro bezplatný výdej naturálií (který bývá jinak spojen s odměňováním pracovní jednotkou) jsou i mnozí, kdož se jinak

Tabulka 2.

Procento družstevníků, kteří se vyjádřili pro různé způsoby výdeje naturálií a obdělání záhumenkového hospodářství (jednotlivé skupiny podle původního povolání a věku celkem 100 %).

Skupiny podle		Naturálie							Záhumenky				
původního povolání	věku do roku	výdej	odporoděj imalobch. ceny	odporoděj výkupní ceny	nemá zájem	nemá názor	odporoděj výrobní náklady	celkem	individu.	společné	bez záhumenku	nemá názor	celkem
rolník	29	41,4	1,7	51,7	—	—	5,2	100	41,4	55,2	3,4	—	100
	49	49,1	3,5	41,4	0,4	—	5,6	100	45,3	51,9	2,1	0,7	100
	nad 49	58,2	2,7	33,6	—	2,3	3,2	100	53,2	45,4	1,4	—	100
	celkem	51,9	3,0	39,4	0,2	0,9	4,6	100	48,0	49,7	2,0	0,3	100
dělník zemědělský	29	54,5	—	45,5	—	—	—	100	27,3	72,7	—	—	100
	49	63,2	5,3	28,9	—	2,6	—	100	47,4	44,7	5,3	2,6	100
	nad 49	56,8	—	40,5	—	2,7	—	100	29,7	64,9	2,7	2,7	100
	celkem	59,3	2,3	36,1	—	2,3	—	100	37,2	57,0	3,5	2,3	100
dělník nezemědělský	29	27,3	—	63,6	9,1	—	—	100	27,3	63,6	9,1	—	100
	49	35,5	6,5	51,5	—	6,5	—	100	35,5	61,3	3,2	—	100
	nad 49	66,7	8,3	25,0	—	—	—	100	41,7	54,1	4,2	—	100
	celkem	45,5	6,1	43,9	1,5	3,0	—	100	36,4	59,1	4,5	—	100
dělník nezemědělský - kovozemědělec	29	—	—	100,0	—	—	—	100	50,0	50,0	—	—	100
	49	46,0	6,3	42,9	—	—	4,8	100	57,1	39,7	1,6	1,6	100
	nad 49	41,3	1,6	52,3	1,6	—	3,2	100	39,7	54,0	6,3	—	100
	celkem	41,1	3,7	50,8	0,7	—	3,7	100	48,5	47,1	3,7	0,7	100
jiné původní povolání	29	37,5	—	50,0	12,5	—	—	100	37,5	37,5	25,0	—	100
	49	35,7	7,1	54,8	2,4	—	—	100	45,2	50,0	4,8	—	100
	nad 49	53,3	—	46,7	—	—	—	100	43,3	46,7	3,3	6,7	100
	celkem	42,5	3,8	51,2	2,5	—	—	100	43,8	47,5	6,2	2,5	100
v domácnosti	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	49	50,6	6,3	37,5	—	3,1	3,1	100	59,3	34,4	6,3	—	100
	nad 49	69,6	—	26,1	—	4,3	—	100	34,8	47,8	8,7	8,7	100
	celkem	58,2	3,6	32,7	—	3,6	1,8	100	49,1	40,0	7,3	3,6	100
bez původního povolání	29	27,1	1,8	60,4	6,2	2,6	1,8	100	29,8	58,8	8,8	2,6	100
	49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	nad 49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	celkem	27,1	1,8	60,4	6,2	2,6	1,8	100	29,8	58,8	8,8	2,6	100
celkem	29	31,9	1,4	58,6	4,3	1,4	2,4	100	33,8	57,6	8,1	0,5	100
	49	47,5	4,8	42,1	0,6	0,8	4,2	100	47,1	49,1	3,0	0,8	100
	nad 49	56,1	2,3	37,3	0,2	1,8	2,3	100	46,3	49,4	3,0	1,3	100
	celkem	44,6	3,3	43,5	1,2	1,3	3,1	100	44,3	50,8	4,0	0,9	100

² Peněžní odměna — forma odměňování v JZD, jejímž základním rysem je zaručena peněžní sazba za jednotku práce nebo jednotku výrobku, která se vyplácí měsíčně v plné výši. Prémie se vyplácí jako pohyblivá složka odměny. Naturálie jsou družstevníkům odprodávány.

³ Základní odměna — část celkové odměny družstevníka, představující odměnu za vykonávanou práci na rozdíl od ostatní části odměny (odměna doplňková — prémie).

přimlouvají za stabilní peněžní odměnu. Odprodej naturálií bývá v mnohých případech příčinou předsudku proti soustavě peněžního odměňování. Naturální vztahy, které v ekonomice JZD dožívají, nacházejí zde svůj částečný výraz. „Bezplatný“ výdej naturálií je přitom při peněžním odměňování plně nahrazen tím, že základní odměna pracovníka o hodnotu nárokováných naturálií vzrůstá. Tento fakt však málo váží oproti tradici, zatížené cítění té části družstevníků, která trvá na svých zjednodušených představách o skladbě osobních důchodů. Vedle rozumové reakce na dosavadní — často nesprávné administrativní — zásahy na úseku osobní spotřeby, které postihovaly především oblast naturálií a doplňkového hospodářství, je tedy třeba hledat důvody postojů družstevníků v mimoracionální oblasti a spatřovat v nich odraz současného stupně rozvoje výrobních sil na vesnici.

Není rozhodně bez významu sledovat postoj skupin družstevníků tříděných podle původního povolání, k celému komplexu „Forma základní odměny — forma prémie — naturálie — záhmenek“ a spojovat tento pohled s pozorováním reakcí základních věkových skupin⁴ uvnitř skupin hlavních.

Průzkum ukázal přímou závislost zájmu o zachování systému pracovní jednotky (tedy zachování všech dosavadních naturálních vztahů, ale hlavně formy odměňování „záloha—doplatek“) na věku dotazovaného výrazně u bezmála všech skupin původních povolání, nejvýrazněji ovšem u bývalých rolníků:

Věk do roků	Vyslovili se pro základní odměnu		Nevyšlo- vili se	Celkem
	v pracovních jednotkách	v peněžité odměně		
29	32,8 %	60,3 %	6,9 %	100 %
49	42,7 %	54,0 %	3,3 %	100 %
nad 49	54,6 %	40,9 %	4,5 %	100 %

Rovněž přímá je závislost zájmu o výdej naturálií na věku dotazovaných (u žen je tato tendence zřetelnější než u mužů); přirozeně opačně je tomu se závislostí

zájmu o odkup naturálií. Zde se odráží nejen výrazný zájem mladých (svobodných) pracovníků o co nejvyšší peněžní podíl na odměně (a jeho pravidelnou výplatu), ale rovněž okolnost, že tito pracovníci si ještě nezaložili domácnost a nepotřebují tudíž bezprostředně naturálie. Je přirozené, že výdej naturálií žádají více ženatí (vdané) než svobodní, a že více než polovina těchto svobodných (60,5 % mužů a 60,3 % žen) by raději kupovala naturálie podle potřeby. Tyto tendence jsou u skupin družstevníků podle původního povolání značně odlišné.

Nejvíce nás ovšem zajímá nejpočetnější skupina bývalých rolníků, kde se uvedené postoje jasně odrážejí také v projevených názorech o způsobu uspořádání (obdělávání) záhmenku. Pro společné obdělání se vyslovili hlavně bývalí dělníci a mladí bez původního povolání, tedy družstevníci s poměrně malou citovou vazbou k půdě. Ovšem ani podíl bývalých rolníků, kteří sdílají tento názor, není nepodstatný a ukazuje na velké změny ve společenském vědomí této skupiny. I zde postupně doznívají společné poznávací znaky, které vytvářely vesnické společenství⁵ a tím také určovaly postoje lidí pracujících v zemědělství: individuální půdní vlastnictví a individuální obdělávání půdy. Zřejmě však působí výrazně ve starších věkových skupinách, a to přes změněnou strukturu společenských vztahů uvnitř zemědělského družstva.

Hledisko 2: Profese dotazovaného

Vstupem do jednotného zemědělského družstva se v důsledku specializace a vzrůstu kvalifikací požadovaných při vykonávání funkcí, které dříve nebyly rozděleny na jednotlivé prvky a které mohli plnit všichni pracující členové vesnického společenství, stávají tyto funkce základnou pro vznik nových profesí. V souvislosti se zkoumáním postojů jednotlivých skupin družstevníků podle jejich zaměstnání zastávaného v současné době si všimneme pouze horizontální struktury družstevního kolektivu, tedy nikoliv vztahů souvisících s nadřizeností a podřizeností (i když

⁴ Jde zde v podstatě o třídění do 3 kategorií: mladá — střední — starší.

⁵ Je zřejmé, že by bylo třeba provést další sociální třídění skupiny bývalých rolníků (přínej-

menším podle velikosti výměry půdy vnesené do družstva); rámcem průzkumu nedovolil však podobné detailování.

podobná hlediska by byla bezesporu významná pro posouzení váhy ideových, morálních a hmotných stimulů ve spojení s otázkou sociálního prestiže, která je na vesnici tak citově podbarvená).

Tabulka 3 podává přehled názorů družstevníků na nejvhodnější formu odměňování v družstvech, přičemž se zkoumají odpovědi odděleně podle formy odměny, která je v JZD zavedena.

jádrili v JZD s pracovní jednotkou pro pokrokovější formu odměňování, pro peněžní odměnu za práci. Nelze ovšem opomenout důležitou okolnost, totiž že tito pracovníci patří k profesím s celoroční zaměstnaností, takže mají již proto blízko k způsobům odměňování obdobným dělnické mzdě. Okolnost, že pracovníci v živočišné i rostlinné výrobě (tedy v odvětví s celoročním, resp. sezónním provozem)

Tabulka 3.

Přehled názorů družstevníků na nejvhodnější formu základní odměny

Profese dotazovaného	V JZD s odměňováním							
	PJ				PO			
	PJ	PO	nemá názor	celkem	PJ	PO	nemá názor	celkem
traktorista	44,0	50,0	6,0	100	19,8	75,8	4,4	100
kočí	54,7	40,6	4,7	100	35,7	60,7	3,6	100
pracovník RV	49,5	45,4	5,1	100	22,8	73,4	3,8	100
pracovník ŽV	50,2	45,1	4,7	100	16,7	80,0	3,3	100
vedoucí pracovníci	45,8	52,5	1,7	100	14,8	81,5	3,7	100
specialisté	48,5	45,5	6,0	100	28,6	71,4	—	100
ostatní specialisté	12,5	75,0	12,5	100	5,9	94,1	—	100
Celkem	47,8	47,1	5,1	100	20,4	76,2	3,4	100

Názory příslušníků jednotlivých profesí navazují do značné míry na předcházející údaje. Skupina pracovníků u potahů (kočí) se projevuje — vzhledem k tomu, že jde převážně o bývalé rolníky — jako relativně konzervativní skupina nejpřesvědčenějších zastánců peněžní odměny způsobu odměňování.

Není zřejmě také náhodou, že specialisté, vedoucí pracovníci a traktoristé — tedy kvalifikovaní družstevníci — se vy-

se vyjádřili k otázkám základní odměny v podstatě stejně, však ukazuje, že větší rozhled kvalifikovaných pracovníků zde přece jen hrál rozhodující roli ve vyjádření postojů ke komplexu otázek, které členové z vlastní zkušenosti dosud nepoznali. Tabulka 3 ukazuje, do jaké míry se tyto postoje změní, dojde-li k poznání nové skutečnosti, a jak se postupně projevuje tendence k vyrovnání profesionálně podmíněných rozdílů v názorech.

Tabulka 4.

Přehled názorů družstevníků v JZD s pracovní jednotkou na různé způsoby výdeje naturálů a obdělávání záhumenko-
vého hospodářství (jednotlivé skupiny podle profese dotazovaných celkem 100 %)

Skupiny podle		Naturále							Záhumenky				
formy odměňování	profese dotazovaného	výdej	odprodej maloob. cen	odprodej nákupní cen	nemá zájem	nemá názor	odprodej výrobní náklady	celkem	individu.	společné	bez záhumenku	nemá názor	celkem
v PJ	traktorista	59,5	4,8	33,3	1,8	0,6	—	100	47,0	44,6	7,2	1,2	100
	kočí	60,9	1,6	32,8	1,6	3,1	—	100	70,3	28,1	—	1,6	100
	pracovník RV	61,8	2,0	33,7	1,0	1,5	—	100	54,6	39,3	4,1	2,0	100
	pracovník ŽV	62,8	1,8	32,1	0,5	2,3	0,5	100	53,9	42,9	2,3	0,9	100
	vedoucí pracovníci	49,2	8,5	42,4	—	—	—	100	32,2	61,0	6,8	—	100
	specialisté	48,5	3,6	42,4	5,5	—	—	100	36,4	51,5	9,0	3,1	100
	ostatní specialisté	43,8	6,2	50,0	—	—	—	100	18,8	68,7	12,5	—	100
	Celkem	59,5	3,3	34,5	1,1	1,5	0,1	100	50,7	43,4	4,5	1,4	100

Tabulka 5.

Přehled názorů družstevníků v JZD s peněžní odměnou na různé způsoby výdeje naturálií a obdělání záhumenkového hospodářství (jednotlivé skupiny podle profese dotazovaných celkem 100 %)

Skupiny podle		Naturálie							Záhumenky				
formy odměňování	profese dotazovaného	výdej	odprodej maloob. ceny	odprodej nakupní ceny	nemá zájem	nemá názor	odprodej výrobní náklady	celkem	individu.	společné	bez záhumenku	nemá názor	celkem
v PO	traktorista	18,7	2,2	65,9	1,1	1,1	11,0	100	33,0	64,8	2,2	—	100
	kočí	32,1	—	57,2	—	—	10,7	100	57,1	42,9	—	—	100
	pracovník RV	27,8	1,3	59,5	1,3	—	10,1	100	29,1	67,1	3,8	—	100
	pracovník ZV	21,1	6,7	60,0	—	2,2	10,0	100	32,2	67,8	—	—	100
	vedoucí pracovníci	14,8	3,7	63,0	3,7	—	14,8	100	11,1	81,5	7,4	—	100
	specialisté	33,2	4,8	57,2	4,8	—	—	100	23,8	66,7	9,5	—	100
	ostatní specialisté	5,9	—	88,2	5,9	—	—	100	11,8	82,3	5,9	—	100
Celkem		22,5	3,1	62,6	1,4	0,8	9,6	100	30,6	66,6	2,8	—	100

Přehled názorů družstevníků v družstvech s pracovní jednotkou, resp. s peněžní odměnou, na způsob výdeje naturálií (tab. 4 a 5) ukazuje podobný obraz jako předcházející tabulky.

Zatímco v první skupině družstev (tab. 4) převládá u dotazovaných názor, že je nejvhodnější dostat naturálie přímo k odměně v pracovních jednotkách (59,5 % všech odpovědí) a obdělávat záhumenkové pole individuálně (50,7 % všech odpovědí oproti 43,4 % vyslovujících se pro společné obdělávání), projevuje se v družstvech s peněžním odměňováním názor jiný. Zde se vyslovilo 65,7 %, tedy $\frac{2}{3}$ všech dotazovaných, pro odprodej naturálií, a pouze ještě 22,5 % pro bezplatné vydávání naturálních dávek. Rovněž poměr těch, kteří volili řešení společného obdělávání záhumenků před způsobem individuálního řešení, je značně rozdílný (66,6 % ku 30,6 % ve prospěch společného obdělávání). V profesionografickém spektru vynikne opět výrazně vyšší podíl tzv. „progresivních profesí“, specialistů, vedoucích pracovníků a traktoristů, kteří se vyjádřili pro odprodej naturálií a společné obdělávání záhumenků častěji než činí průměr.

Výsledek průzkumu průkazně ukazuje objektivní působení profesionálních pozic na chování družstevníků pokud jde o určité otázky hmotné zainteresovanosti.

Profesionografická hlediska, jak byla námi sledována, netvoří kontext k psychologickým studiím, o které by bylo do budoucna třeba průzkum doplnit. Chybí zde tudíž sledování vztahu k práci jako společ-

enská kategorie. V budoucnu bude ovšem třeba podniknout podobná šetření. Z takto chápaného zorného úhlu by šlo především o to zjistit, jak družstevník různých profesí vzhledem k sobě i celé společnosti hodnotí svou pracovní činnost, jaké místo zaujímá tato činnost v jeho zkušenosti a životě. Je zřejmé, že při tomto hodnocení je člověk vždy poplaten svému společenskému prostředí, v němž vyrůstá a žije. Jsme si vědomi toho, že náš průzkum byl věnován pouze jedné stránce motivace pracovní činnosti, a to té, která se týká hmotné zainteresovanosti pracovníků, zatímco nebyla věnována hlubší a soustavná pozornost druhé stránce, totiž zájmu pracovníků o vlastní průběh činnosti, o její předpoklady a výsledky. Šlo jen o dílčí účelový výzkum.

Do budoucna však není možno se omezit pouze na hmotné ekonomické podmínky a nevšímnout si (v souvislosti s posuzováním z hlediska profese) také např. závažnosti morálního společenského hodnocení v rámci družstevního kolektivu. Kritéria, která určují hodnocení jednotlivce, vystupují s rozmanitou naléhavostí v závislosti na: celkové společenské vyspělosti kolektivu JZD, velikosti a skladbě vlastní pracovní skupiny družstevníka, náplni vykonávané činnosti (druh činnosti), formě spolupráce jednotlivých pracovníků, pracovním zařazení pracovníka, tradici technologie a pracovního procesu atd. Velmi významné je rovněž porovnání výsledků práce sledovaných pracovníků s činností ostatních pracovníků.

Nehledě k uvedeným možným formám sociometrických šetření je v našich tabulkách ovšem také z vyjádřených názorů družstevníků patrná vzájemná vázanost pracovníků:

- Práce individuální a přitom tradiční, pokud jde o technologii, kdy člověk je na pracovišti sám. Nepřispívá k tomu, aby se pracovník odpoutal od převzatých postojů — zachovává si tudíž tyto své postoje i nadále (příklad pracovníků u potahů).
- Práce ve skupině, kdy členové pracovní skupiny vykonávají tytéž nebo obdobné úkony a kdy pracovníci nejsou výsledky své pracovní činnosti vzájemně vázáni, nepřináší rovněž výrazný obrat v myšlení lidí, kteří si takto zachovávají značnou část svých tradičních postojů (příklad pracovníků manuálních v rostlinné výrobě).
- Práce ve skupině, kde činnost pracovníka podmiňuje činnost skupiny nebo některých členů skupiny — projevuje se v různých formách (např. práce traktoristů při sezónních pracích).
- Práce v komplexně mechanizované skupině, kde operační součinnost více kvalifikovaných pracovníků není pouze předpokládána, ale je bezpodmínečně vyžadována.

Vzhledem k tomu, že kolektiv (skupina) představuje vůči jednotlivci nositele společenské tradice a atmosféry pracoviště, dochází k sumárnímu vyjádření všech hodnotících kritérií, kterými se problémy posuzují.

Závěr:

Ekonomicko-sociologický průzkum hmotné zainteresovanosti, který byl proveden Výzkumným ústavem zemědělské ekonomiky v Brně u 1104 družstevníků ve 43 jednotných zemědělských družstvech, představuje aplikaci sociologie v ekonomickém výzkumu, jejíž přínos spočívá v komplexně chápané kooperaci těchto společenských věd.

Autor popisuje a zdůvodňuje metodiku celkového průzkumu, jakož i základní hypotézu práce, která předpokládá diferen-

cované zavádění progresivních soustav odměňování JZD s přihlédnutím

- k individuálním podmínkám družstva,
- k odlišným postojům jednotlivých sociálních skupin družstevníků.

Článek se zabývá pouze úsekem celkové práce, tj. odlišným postojem k nejhodnější formám odměňování jednotlivých sociálních skupin družstevníků, tříděných podle hledisek:

1. původní povolání
2. nynější profese dotazovaného.

Rozbor podle původního povolání ukázal podstatné souvislosti názorů na odměňování s původním povoláním a věkem družstevníků: Nejvíce tíhnou k formám naturálního odměňování (pracovní jednotka + naturálie, záhustenkové hospodářství) bývalí rolníci a ženy v domácnosti. Družstevníci s menší citovou vazbou k půdě (bývalí dělníci a mládež) se vyslovují pro peněžní formu odměňování. Zde postupně dozrívají společné poznávací znaky vesnického společenství, určující postoje lidí pracujících v zemědělství (individuální půdní vlastnictví a individuální obdělávání půdy). Působí ještě dále ve starších věkových skupinách přes změněnou strukturu společenských vztahů uvnitř zemědělského družstva.

Profesionografické hledisko ukazuje závislost postojů pracovníků na charakteru jimi vykonané práce:

- práce individuální a přitom tradiční technologie způsobuje „konzervaci“ převzatých postojů (příklad pracovníků u potahů),
- práce ve skupině, kdy pracovníci nejsou výsledky své pracovní činnosti vzájemně vázáni, zachovává rovněž tradiční postoje (příklad manuálních pracovníků v rostlinné výrobě),
- práce ve skupině projevuje se v různých formách a působí zásadně progresivně; v komplexně mechanizované skupině (kde operační součinnost více kvalifikovaných pracovníků má již průmyslový charakter) jsou patrné také postoje, rovnající se postojům průmyslových pracovníků.

Přehled současných tendencí uveřejňujeme ve dvou na sebe navazujících článcích. První příspěvek se zabývá počátky řízeného rozvoje osídlení v meziválečném období a snahami vyrovnat hospodářskou potenci různých částí státu v kapitalistických zemích po r. 1945.

Druhý příspěvek pojednává o vývoji osídlení v socialistických zemích po druhé světové válce, s širším pohledem na problematiku Československa. (Bude publikován v některém z dalších čísel tohoto ročníku.)

V posledních desetiletích se ve všech hospodářsky a kulturně vyspělých zemích setkáváme se snahou o plánovitě rozmísťování důležitých investic v rámci širších územních celků — oblastí, případně celého státního území. Po druhé světové válce je rozmísťování nových kapacit, zvláště průmyslových, stále více spojováno se záměrnou, uvědoměle řízenou organizací sídlištní sítě. Hlavním motivem řízení vývoje osídlení je zprvu vyrovnání příkrých rozdílů mezi vysoce vyvinutými a naopak zaostávajícími oblastmi země. Po vyrovnání zásadních disproporcí přenáší se obvykle snaha organizovat osídlení z jednotlivých vybraných oblastí na celé území státu.

Prostředkem ke zvýšení životní úrovně nevyvinutých území, a zároveň i omezením činitelem emigrace, je získání nových pracovních míst. Proto se vlády jednotlivých zemí snaží — s menším nebo větším úspěchem — situovat v nevyvinutých územích zejména průmyslovou výrobu, a s ní samozřejmě i občanská zařízení a novou bytovou výstavbu.

Tento proces probíhá s různým stupněm komplexnosti a také s různými výsledky jak ve státech kapitalistických, tak i socialistických. V západoevropských zemích šlo dosud téměř výlučně o hospodářské povznesení některých zaostalých, obvykle zemědělských území a na druhé straně

o omezování bouřlivého růstu aglomerací a velkých měst (např. Velký Londýn, aglomerace Manchester—Sheffield, Liverpool, Velká Paříž, Porúří). Jen v některých kapitalistických zemích byly v poslední době podány návrhy na úpravy celostátní sídlištní sítě. Tyto projekty jsou však spíše teoretické povahy a nebyly dosud jako vládní opatření nikde vyhlášeny.

Rovněž v socialistických zemích se osídlení nevyvíjelo stejným způsobem. Pouze Československo realizovalo téměř do všech důsledků velkorysou myšlenku rovnoměrné industrializace země. Nevyvarovalo se ovšem při tom některých nedostatků a chyb v rozmístění průmyslových investic, a jak se dnes ukazuje, provedená decentralizace nových podniků si v budoucnu vyžádá ještě určité korekce. Nyní docházíme k jakési druhé fázi úpravy našeho osídlení, sice k dalšímu vyrovnanému rozmísťování investic, ale také k jejich koncentraci do vybraných středisek.

Rovnoměrná industrializace země byla a dosud je prováděna i v SSSR. Síť sídlišť Sovětského svazu je však neporovnatelně řidší a mimo pobaltské státy, západní Ukrajinu a Bělorusko, kde struktura osídlení je do jisté míry podobná naší, bude organizována jiným střediskovým způsobem. Ani v socialistických státech s velmi příbuznou strukturou osídlení — v NDR, Polsku a Maďarsku — nedošlo k rovnoměrnějšímu rozmístění pracovních míst jako v ČSSR. Poválečná devastace těchto zemí (zvláště NDR a Polska) a jejich tíživá hospodářská situace nedovolily větší decentralizaci průmyslové výstavby se všemi nutnými doprovodnými zařízeními.

Bylo třeba budovat především zničená velká města a také bytový problém byl naléhavější než u nás. Je tedy možno říci, že soustředěním investic do vybraných měst (většinou hlavních administrativních středisek) byla v těchto zemích prováděna již určitá koncentrace, byť i ne vědo-

má a spíše podmíněná faktorem současných ekonomických možností. V nynější době začínají NDR, Polsko a Ukrajina zpracovávat podklady k nové organizaci osídlení. Mezi socialistickými zeměmi je nejdále Maďarsko, kde studie úpravy a koncentrace byly připraveny již v minulých letech.

Období dvacátých až čtyřicátých let

Dříve než přejdeme k poválečnému vývoji situace, vraťme se ještě do období mezi oběma světovými válkami. Sem totiž spadají první kroky v plánovité industrializaci zaostalých oblastí v SSSR, a také pokusy o hospodářské oživení nevyvinutých území v některých kapitalistických státech.

Sovětský svaz již před válkou provedl pozoruhodnou hospodářskou aktivizaci dosud zanedbaných oblastí. Ve snaze postupně vyrovnat životní úroveň a dislokovat pracovní místa i v mimoevropských územích státu bylo zvláště na východě SSSR založeno mnoho průmyslových závodů s využitím tamních přírodních zdrojů energie a surovin.

Počátky této éry spadají již vlastně do dvacátých let; tehdy byl vyhlášen plán elektrifikace Ruska a jeho úloha byla Leninem vysvětlena jako technická základna napomáhající rovnoměrnějšímu rozmísťování výrobních sil. Praxe účinného rozmístění výrobních sil byla později rozvinuta vytvořením druhé uhelné a kovodělné základny Uralokuzněckého kombinátu, otevřením nových dolů a naftových základen na Uralu, v Baškirsku a v Embě. Na mapě Sovětského svazu se objevila nová města založená namnoze v neobydlených krajích, jako např. Magnitogorsk, Zaporozje, Stalinsk, Prokofjevsk, Leninsk-Kuzněckij, Chybinogorsk, Karaganda, Balchaš aj. Ve velká průmyslová střediska se přeměnila i hlavní města národních republik, např. Alma-Ata, Jerevan, Ašchabad, Frunze, Taškent a Džambul.

Současné s rozvojem měst na východě vzrůstala i dosavadní centra v evropské části země. Městské obyvatelstvo SSSR vzrostlo od r. 1926–1939 z 26 miliónů na 56 miliónů a tvořilo těsně před válkou již asi třetinu celkového obyvatelstva státu.

Tendence účinné industrializace byly podporovány několika usneseními ÚV

VKSb; usnesení z r. 1931 říká: „Další rozvoj průmyslové výstavby země musí směřovat k vytvoření nových průmyslových středisek v zemědělských rajónech, čímž se definitivně přiblíží doba, kdy budou likvidovány protiklady mezi městem a venkovem.“ Dále se konstatuje, že „hromadění velkého počtu podniků v současných velkých městech je neúčelné...“ a XVIII. sjezd VKSb klade již konkrétně důraz na decentralizaci nových podniků do základních ekonomických rajónů, zejména na východě země.

V období mezi oběma světovými válkami se i v kapitalistických státech daly pokusy oživit některá zaostalá území vytvářením nových pracovních míst zvláště v průmyslu. Hlavním cílem těchto pokusů nebylo ovšem plánovité a komplexní řešení hospodářské úrovně jednotlivých oblastí, jako v SSSR. Cíl byl daleko prostší — na regionální nebo lokální bázi čelit alespoň nějakým způsobem obrovské nezaměstnanosti.

Před válkou většina těchto snah končila jen parlamentním jednáním nebo nejvýše vysláním zvláštní komise do terénu. Uveďme však alespoň příklad z Velké Británie, charakteristický pro třicátá až čtyřicátá léta vyspělých kapitalistických států. R. 1934 bylo patrně poprvé v západní Evropě vydáno vládní opatření, které mělo v budoucnu ovlivnit rozmísťování průmyslové výroby. Zákonem o rozvoji a podpoře nevyvinutých území byli určení 2 komisaři, aby se štábem spolupracovníků vypracovali návrh sociální rehabilitace všech zaostávajících částí britského království. V tehdejšímu projektu se jednalo hlavně o získání pozemků pro továrny, dále o jejich výstavbu a dobudování technických zařízení ve vybraných obcích. Výstavbu nových podniků zabezpečovalo příspěvky a půjčkami ministerstvo financí. Během tří let — do r. 1932 byla do stanovených území investována částka 21 miliónů liber.

R. 1936 doporučil sir Malcolm Stewart, komisař pro nevyvinutá území Anglie a Walesu, zákaz výstavby nových průmyslových a obchodních objektů na území Velkého Londýna. Výsledkem tohoto doporučení bylo vytvoření komise pověřené přezkoumáním lokalizace průmyslu v zemi a zároveň rozmístěním obyvatelstva zaměstnaného ve výrobě.

Většina členů komise doporučila tehdy založení úřadu, který by dlouhodobě prováděl přesídlení obyvatel z přelidněných území, aby tak byla postupně dosažena rovnováha obyvatelstva v jednotlivých regionech. Menší část komise dokonce navrhovala zřízení ministerstva, které by řešilo problém stanovišť průmyslu a zabývalo se plánováním všech důležitých územních a hospodářských složek státu. K provedení některého z těchto námětů již nedošlo, neboť po vypuknutí II. světové války, kdy v Británii nastala plná zaměstnanost, nebyl už problém nevyvinutých území aktuální.

Podobných pokusů o zlepšení špatného hospodářského stavu méně vyvinutých území bylo v západní Evropě několik. Patří k nim např. i tzv. „východní pomoc“, určená v letech krize tehdejší východoněmeckým územím a povolena v r. 1931 říšským sněmem. V prvních letech se státní subvence pohybovala mezi 120 až 150 milióny marek ročně. Měla však poněkud jiný charakter než podobné akce v Anglii. Ačkoliv i na jejím základě byla stavěna různá veřejná zařízení (železniční a silniční stavby), měla především zlepšit špatnou situaci rolníků a statkářů a odpomoci jim alespoň zčásti v jejich zadlužení. Také po nástupu nacistů k moci byla v rámci tzv. čtyřletek učiněna řada opatření k řízenému rozmísťování průmyslu a pracovních míst vůbec. Mimo likvidování nezaměstnanosti bylo zde ovšem hlavní — a podlejší jedinou — pohnutkou zbrojení, které vedlo až ke katastrofě II. světové války.

Kapitalistické země po r. 1945

VELKÁ BRITÁNIE

I v poválečném období byla hlavní pohnutkou rovnoměrnějšího rozmístění pracovních míst snaha zmírnit nezaměstnanost v méně vyvinutých částech kapitalistických zemí.

Sledujeme nyní opět vývoj ve Velké Británii, v zemi, kde tendence rovnoměrnější industrializace měly svůj ohlas již v předchozích letech. Po r. 1945, s nástupem labouristů do vlády, dochází k novým závažným opatřením v plánování průmyslových základů. Ministerstvo financí zvyšuje příspěvky a zvýhodňuje

půjčky podnikatelům, kteří jsou ochotni stavět nové nebo přemísťovat staré podniky do území mimo investičně přesycenou část jižní Anglie. Vláda začíná provádět kontrolu nad rozmísťováním všech nových výrobních podniků a v letech 1945 až 1947 zaznamenává poměrně značný úspěch, neboť 50 % všech nových továren je zřizováno v méně rozvinutých územích — v severní Anglii, Walesu, Skotsku a Severním Irsku. Po r. 1947 je tato kontrola prováděna dále na základě zákona o plánování měst a regionů.

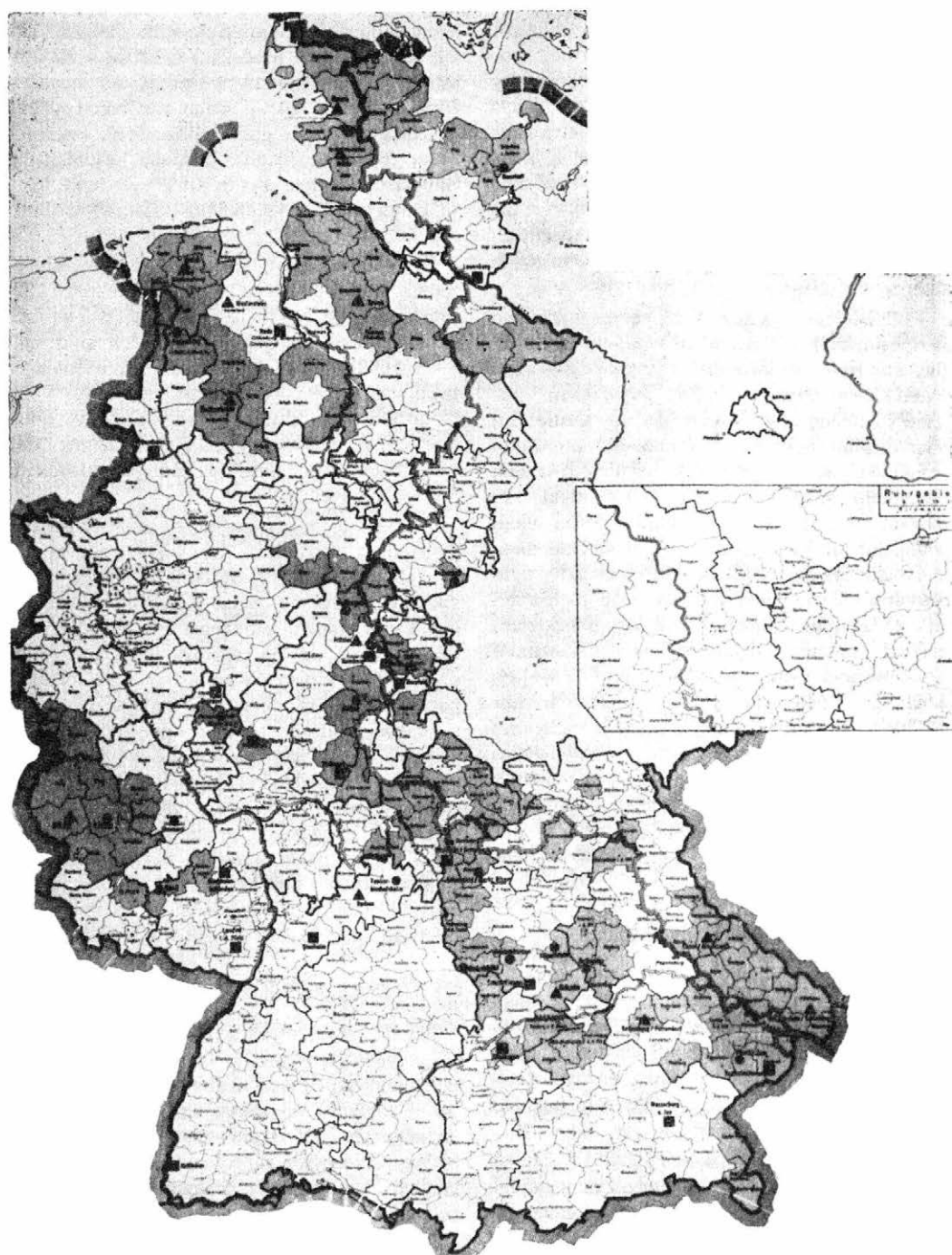
Nezaměstnanost, která se v posledních letech poněkud zvýšila, vynutila si r. 1960 vymezení 165 rozvojových distriktů s přednostním umísťováním továrních podniků. V r. 1962 se začínají stavět nové továrny také v městech, kde se zavírají doly. V této době dostává např. Skotsko stejný počet nových pracovních míst jako území Velkého Londýna, ačkoliv má jen polovinu jeho obyvatel.

Vláda se snaží nejrůznějšími způsoby zvýhodnit zakládání nových továren mimo jižní Anglii; vyplácí se vysoké příspěvky nejen na nové stavební investice, ale i na strojní zařízení. Po založení továren se počítá po několika let s vysokými daňovými odpisy. Vyplácí se též zvláštní podpora na modernizaci zařízení, ovšem s podmínkou, že továrna přeloží své stanoviště do některého z měst v rozvojových distriktech. Přesto jsou však současná opatření považována za nedostatečná; odborná veřejnost se dovolává celostátního plánu nebo alespoň komplexně zpracovaných regionálních plánů, které mají urychlit rovnoměrnější rozvoj pracovních míst a tím i celkové sídlišní síť.

NĚMECKÁ SPOLKOVÁ REPUBLIKA

Zemí s určitou tradicí snah o plánovitější rozmísťování je i NSR. V prvních poválečných letech nebylo jen nutno obnovit výrobu v někdejších průmyslových střediscích, ale bylo třeba dát možnost obživy lidem i v méně industrializovaných částech Bavorska a Dolního Saska, neboť právě v těchto zemích se usadilo mnoho přesídlenců. Proto byl vytvořen zvláštní výbor, jehož úkolem bylo zpracování průzkumů a rozborů méně vyvinutých území s návrhy na opatření pro jejich hospodářský rozvoj.

Obr. 1. — NSR — Rozvojová území s vybranými střediskovými obcemi v letech 1959, 1961 a 1963

Asi uprostřed padesátých let se začínají krystalizovat názory na účel a praxi regionálních plánů. V zemích Evropského hospodářského společenství (zejména v NSR a Francii) odborníci požadují, aby se regionální politika zabývala hlavně

rovnoměrnejším rozmístěním fondů a rovnoměrnejším vývojem osídlení na celém státním území. Volá se po vyrovnání značných rozdílů mezi regiony a zároveň po vytvoření zábran jejich vznikaní. Tato tendence se konec konců odráží i v úmluvách o založení Evropského hospodářského společenství.

V preambuli k těmto smlouvám se praví, že snahou členských států bude „... sjednotit jejich národní hospodářství a podporovat jeho harmonický vývoj, zmenšovat rozdíly mezi jednotlivými zeměmi a stejně tak postupně eliminovat nevyvinutost některých území.“ Ať jde již více či méně o diplomatickou formuli v rámci celého společenství, přece je tu patrný doklad o tom, že vlády jednotlivých států jsou si vědomy důležitosti pozvolného vyrovnávání hospodářské potence různých oblastí.

Kolem r. 1959 byl v NSR vypracován tzv. vývojový program pro střediskové obce málo vyvinutých území. Úkolem vývojového programu bylo podpořit průmyslnění vybraných malých a středních měst. Výběr středisek byl prováděn na základě těchto kritérií:

1. obce mají být středisky území, kde je určitý počet nezaměstnaných pracovních sil usedlých v místě, nebo nedostatečně zaměstnaných (zvláště v zemědělství).

2. Poloha obcí má umožnit dojížďku nebo docházku nepřesahující 1 hodinu (2 hod. celkem).

3. Ve vybraných obcích se předpokládá přiměřené vybavení zdravotními, kulturními a školskými zařízeními.

4. Obce musí mít příznivé podmínky pro umístění průmyslu.

Na základě vývojového programu střediskových obcí se v poměrně krátké době podařilo v agrárních oblastech NSR založit četné průmyslové základny a udržet tak obyvatele odcházející ze zemědělství v jejich domovech. Tento příznivý vývoj byl podmíněn příhodnou hospodářskou situací podnikatelů, rezervami pracovních sil uvolněných ze zemědělství a účelným výběrem středisek (vazby na dopravu, stupeň vybavení, možnosti rozvoje atd.).

V r. 1963 upřesnil meziministerský výbor program industrializace střediskových obcí, které z 34 rozšířil o dalších 17. Jde

zejména o malá a střední města převážně v zemědělských oblastech.

V poslední době se vládní orgány snaží usměrňovat dislokaci průmyslu do vybraných obcí i potud, aby nevznikala území s jednostranně orientovanou výrobou, ale aby obyvatelstvo mělo i dostatečný výběr v různých druzích zaměstnání. Zároveň má být poskytnuta pomoc tzv. průmyslovým problémovým oblastem, kde nepříznivá situace vyplývá ze současné jednostranné ekonomické struktury, případně ze stagnace některých hospodářských odvětví.

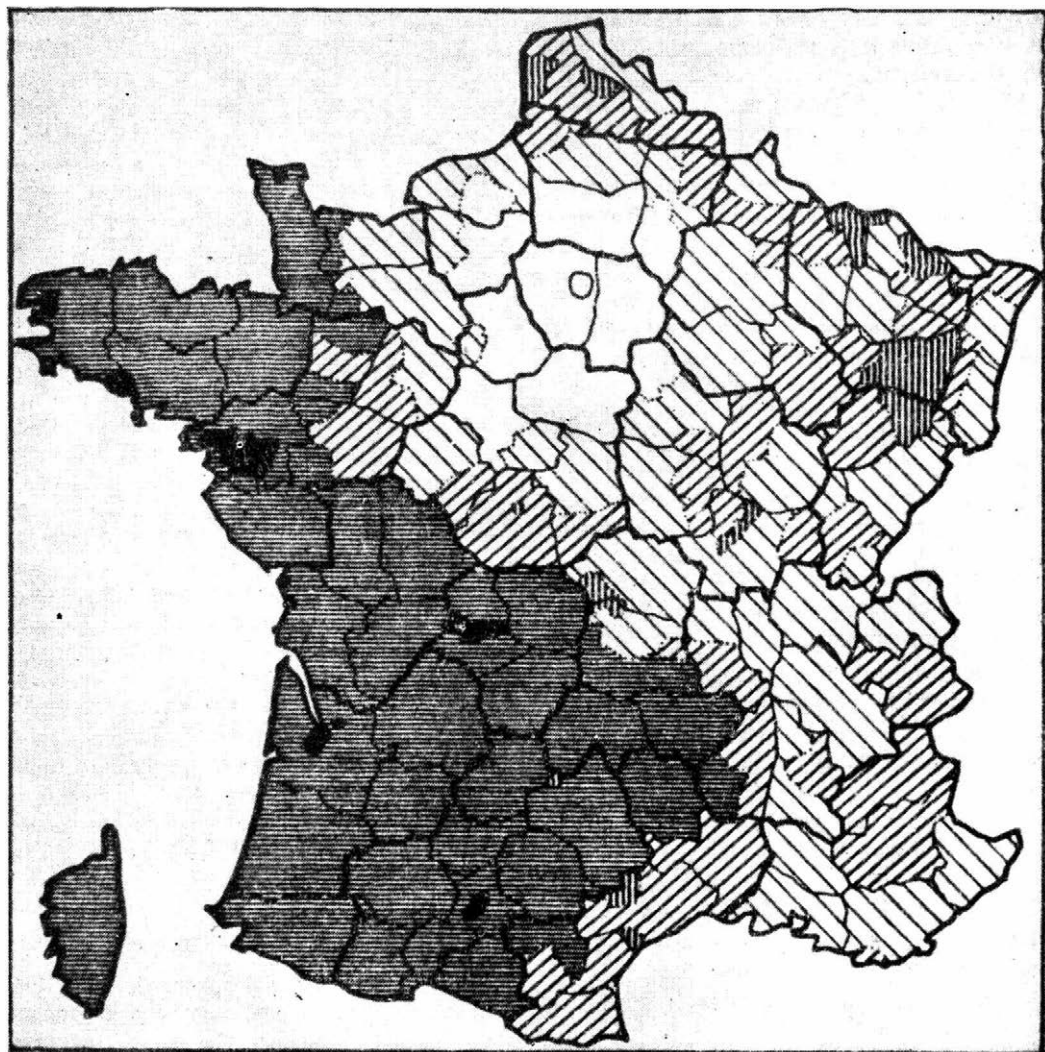
Za zmínku snad ještě stojí, že v NSR jako v jedné z mála západních zemí si také uvědomují problém přestavby struktury venkovského osídlení. Zpráva ze zasedání agrární sociální společnosti v Hinterzarten ve Schwarzwaldu z května 1963 říká, že není možno provádět asanaci každé vesnice, a že obnova na venkově vyžaduje především rekonstrukci malých měst a městeček v zemědělských oblastech a jejich dobudování na lokální střediska. Heinz Baumann jde ve svém příspěvku k nové organizaci venkovského osídlení ještě dále a mluví o nových funkcích vesnic — o funkci obytné a rekreační. Problém struktury venkovského osídlení je v NSR v některých aspektech dosti podobný našim poměrům; společným znakem je zvláště rozdrobenost venkovského osídlení. Z celkového počtu 24 500 obcí má NSR v současné době 17 000 obcí s méně než 1 000 obyvatel.

FRANCIE

Hlavním úkolem dalšího rozvoje sídlištní sítě ve Francii je omezení výhledového růstu hospodářských i společenských funkcí Paříže. Paříž v rámci Francie má např. oproti Londýnu, doplněnému pásmem velkoměst ve střední Anglii, v řadě funkcí téměř zcela monopolní postavení. V tomto ohledu se v socialistických zemích podobá velmi Budapešti, která dodnes v hospodářském i společenském ohledu představuje téměř stejné monopolní středisko Maďarska. Nové investice, zvláště výrobní, ale také správní a kulturní mají být proto decentralizovány do jiných území Francie, aby, jak říká bulletin francouzských vyslanectví „... bylo docíleno nové dělby práce mezi jednotli-

Obr. 2. — FRANCIE — Rozdělení státního území na zóny podle výše decentralizačních příspěvků.

(Průmyslové podniky se přednostně umísťují v černě vyznačených nebo hustě šrafovaných oblastech.)

vými oblastmi, vyrovnaly se životní podmínky v nich a zajistilo se rovnoměrnější využití technických a jiných zařízení.“

Pokud se majitelé závodů rozhodnou přemístit své podniky do rozvojových oblastí, poskytuje jim vláda tzv. decentralizační příspěvek. Různé výhody a výše subvencí se řídí podle zařazení oblastí, do níž se podnik překládá nebo v níž se zřizuje.

Novými opatřeními se sledují tyto cíle: — zprůmyslnit západní, jihozápadní a střední části země;

— zlepšit hospodářské a společenské poměry v oblastech, které byly dosud jednostranně průmyslově orientovány a kde tato odvětví stagnují;

— odlehčení pařížské oblasti;

— docilení příhodnějšího rozmístění pracovních sil v jednotlivých částech oblastí, jejichž ekonomika se poměrně příznivě rozvíjí.

S ohledem na tyto cíle bylo území Francie rozděleno na 5 zón s různým stupněm naléhavosti hospodářských úkolů a také

s odlišnou výší příspěvků a výhod pro podnikatele.

Prvá zóna zahrnuje málo rozvinuté oblasti s nepříznivými hospodářskými podmínkami. Zde je třeba rozvíjet především města jako Cherbourg, Brest, Lorient a několik dalších měst ve střední a jihozápadní Francii. Tato zóna představuje nejméně rozvinuté území země, a na jeho rozvoj vyplácí také vláda nejvyšší příspěvky.

Druhá zóna představuje oblasti, kde je třeba přebudovat výrobu — část západní uhelné pánve v severní Francii, pánve v Lotrinsku, Blanzý, Saint-Eloy les Mines a v řadě dalších území.

Třetí zóna zahrnuje méně rozvinuté části východní Francie, čtvrtá pak její hospodářsky prosperující oblasti. Pátou zónu tvoří pařížská oblast a její blízké okolí.

Určitou zvláštností francouzských metod pro vyhledávání středisek (jsou vcelku podobné německým) je poměrně velký důraz kladený na regeneraci infrastruktury oblasti. Vybraná města musí být nejen atraktivní pro situování průmyslu, ale také pro vývoj všech složek terciárního sektoru (především občanských zařízení a služeb), který se v západních zemích stává hlavním zdrojem pracovních míst.

HOLANDSKO

V Holandsku bylo v r. 1950 soustředěno přes 44 % všech pracovních míst v průmyslu ve třech západních provinciích — Utrechtu, Severním a Jižním Hollandu —, kdežto ve zbývajících osmi provinciích jen necelých 56 % pracovních míst. V těchto oblastech se zvýšenou měrou projevovala nezaměstnanost a stěhování obyvatel do západní části státu. Další koncentrace průmyslu a obyvatel v západních provinciích by přivodila nepříznivé následky ve zvýšení nákladů na vybavenost, ohrozila by specializovaná zemědělská odvětví — zahrádnictví a květinářství — a spotřebovala by veškeré omezené rezervy ploch.

Holandská vláda proto vyhlásila výstavbu rozvojových oblastí se 42 budoucími průmyslovými středisky. Od r. 1959 klade zvýšený důraz na decentralizaci průmyslu, avšak např. oproti Francii (analogie s Paříží) se neuvažuje o přemísťo-

vání výroby ze západních provincií. Dřívější rozvojové oblasti byly přezkoumány a místo nich bylo vymezeno 9 tzv. problémových oblastí s 44 vybranými budoucími průmyslovými středisky. V těchto oblastech se snaží vláda vytvořit co nejpríznivější podmínky pro industrializaci zlepšením komunikací a jejich vazby na důležitá hospodářská centra země, technickou přípravu ploch pro průmyslovou výstavbu, předstihovou výstavbu technických zařízení, podporou výstavby společenských a kulturních zařízení, zajišťováním bytů pro specialisty atd. Mimoto se sama zabývá výstavbou průmyslových objektů, které jsou jako v Anglii často pronajímány.

Výběr problémových oblastí a budoucích středisek byl v Holandsku v posledních letech podložen plánovitějším postupem, než tomu bylo dříve. Ukázalo se totiž, že ne ve všech dřívějších tzv. industrializačních střediscích bylo dosaženo kladných výsledků. Některá centra měla odlehlou polohu, malý počet obyvatel nebo nepříznivé podmínky v občanských zařízeních apod. Také počet center vzhledem k rozloze určených rozvojových oblastí byl velký. Proto bylo při novém výběru rozvojových středisek přihlášeno k místům, kde byl již určitý průmysl lokalizován. Přitom bylo dbáno toho, aby vybraná centra splňovala svou střediskovou funkci i pro širší okolí a vytvořila tak vyhraněné spádové oblasti. Rozvojová centra byla také určována ve větších vzájemných vzdálenostech, takže z uváděných 44 středisek bylo jako hlavních vybráno s konečnou platností 18, jimž je nyní věnována zvýšená pozornost.

Celkově je možno konstatovat, že záměry holandské vlády se vcelku daří, neboť již od r. 1950 klesá podíl pracovních míst západních provincií, zatímco podíl severu a jihu stále vzrůstá. V Holandsku se patrně potvrzuje správnost Klassenovy teoretické koncepce, že je třeba maximálně omezit počet rozvojových center, mají-li být vytvořena průmyslová soustředění, která by byla účinnou protiváhou již existujících aglomerací.

DÁNSKO

Také v dánském národním hospodářství vzrůstá význam průmyslu a terciárního

sektoru i přesto, že si zemědělství vcelku zachovává své tradiční pozice. Počet pracovníků v zemědělství klesl však i zde. Proti r. 1900, kdy v zemědělských odvětvích bylo zaměstnáno 45 % z celkového počtu pracujících, bylo v r. 1955 v zemědělství zaměstnáno už jen 25 %. I když je možno očekávat, že část obyvatel, která v budoucnu přejde do průmyslu a služeb, posílí provinční města, je nutno počítat především s růstem hlavního města Kodaně a jeho bezprostředního okolí. Přitom kodaňská oblast je již dnes se svou nadměrnou koncentrací průmyslové výroby vážným nebezpečím pro rovnoměrnější rozvoj země.

V r. 1962 předložila zvláštní komise odborníků návrh celostátního územního plánu, který mimo jiné se také snaží vytvořit předpoklady pro rovnoměrnější rozmístění obyvatel. Celé státní území je v návrhu plánu rozděleno na 4 zóny:

- městská průmyslová centra, která se rozvíjejí v současné době;
- území, která mohou v budoucnu přicházet v úvahu pro výstavbu průmyslu a obytných zón;
- rekreační plochy a plochy chráněných přírodních útvarů;
- zemědělská území.

Celostátní plán má být podkladem pro územní rozhodování místních orgánů a pro řízení a kontrolu stavební činnosti vyššími orgány. V první a druhé zóně budou podle něj vytvářeny vhodné podmínky pro situování průmyslu zvláště výstavbou technických zařízení a zlepšením celkové infrastruktury oblasti. V třetí a čtvrté zóně bude podporován rozvoj turistiky a sídliště budou zaměřena více na rozvoj služeb. Volné plochy budou chráněny před jakoukoliv výstavbou a rovněž výstavba zemědělských výrobních zařízení nesmí být rozptylována. Komasační má být omezen dnešní počet zemědělských závodů (cca 280 000) do 10–15 let asi na 75 000 závodů o průměrné rozloze 25 ha. Na základě těchto směrnic mají být zachovány pouze takové závody, které budou schopny konkurence v rozvinutém měřítku evropského hospodářství. Mimo návrh celostátního územního plánu je také zajímavá koncepce prof. Humluma, který

navrhuje silnou centralizaci investic podél kříže dálnic (probíhajících Dánskem ve směru hlavních světových stran), podle něhož se mají také rozvinout nová průmyslová soustředění. Vedení hlavních dopravních linií má oživit hospodářsky upadající západní Jutsko a vyrovnat tak hospodářský potenciál různých částí země.

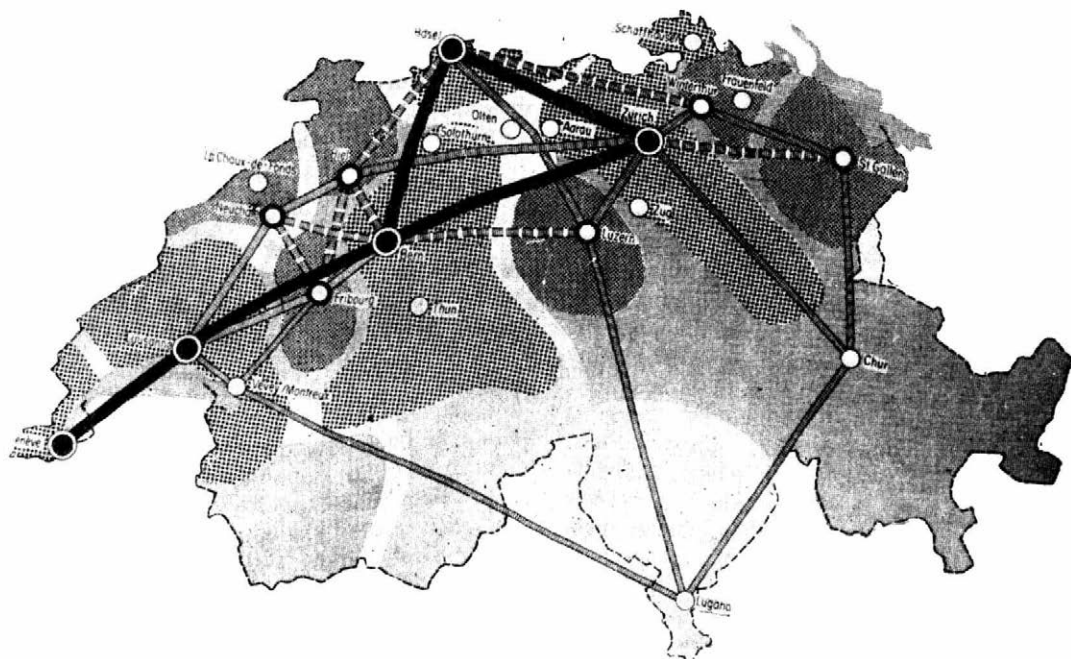
ŠVÝCARSKO

Také ve Švýcarsku jsou odborné kruhy přesvědčeny o naprosté nutnosti vypracování několika druhů celostátních plánů. Za nejnaléhavější úkol se považuje vymezení zemědělských zón, zejména v okolí větších měst, a to nejen vzhledem k potřebě zásobování měst zemědělskými výrobky, ale i z hlediska rekreace městského obyvatelstva. Stejně důležitá je i plánovitá ochrana lesů a přírodních celků.

Celostátním plánem mají být také řešeny výhledové průmyslové zóny; plán má provést důsledný rozbor současného stavu, zjistit specifické stanovištní požadavky jednotlivých odvětví a navrhnout konkrétní opatření pro vytvoření navržených zón. Jednotlivé obce a kantony mají na podkladě tohoto plánu provádět i pozemkovou politiku a získávat do svého vlastnictví pokud možno všechny plochy vhodné pro průmyslovou výstavbu.

S předchozími plány souvisí i vypracování celostátního plánu organizace osídlení. Prozatím byly navrženy dvě koncepce. Prvá koncepce vcelku petrifikuje dosavadní koncentraci obyvatel v městských aglomeracích, aniž vhodně čelí jejich dalšímu růstu. Druhý model je mnohem pozoruhodnější potud, že se snaží jít cestou „decentralizované centralizace“ a sleduje hlavně myšlenku usměrnění výhledových přírůstků obyvatel do menších oblastních center. Dosavadní subvence poskytované hospodářsky slabým kantonům nezabránily ovšem stálému vyliďňování alpských údolí a hospodářské rozdíly mezi silnými a slabými oblastmi se spíše přirostly. Nyní se očekává, že státní správa bude více podporovat decentralizaci průmyslu a připravovat pro ni i lepší podmínky zlepšováním občanských a technických zařízení v městech hospodářsky méně rozvinutých kantonů.

* * *

Závěrem zopakujeme alespoň některé nejvýraznější faktory snah o řízený vývoj osídlení v kapitalistických zemích. Prvotní a téměř obecnou pohnutkou jsou určité možnosti v řešení nezaměstnanosti opatřováním nových pracovních míst pro méně vyvinutá území. Takto zaměřená regionální politika zpomaluje zároveň růst aglomerací, v nichž se v současné době kumuluje řada provozních potíží. Po překlenutí základních rozporů (částečné snížení nezaměstnanosti v rozvojových územích a tedy i omezení emigrace) se projevují snahy přejít od oblastních plánů k celostátní regulaci osídlení. Nejde již jen o kvantitativní zvýšení pracovních míst v různých částech státu, ale také o zvýšení sortimentu zaměstnání a umožnění lepšího výběru. Některé západoevropské země kladou oprávněný důraz na rozvoj infrastruktury v souvislosti s výběrem středisek. Rozvinutá infrastruktura zabezpečuje nejen vysoký standard obyvatel, ale je sama bohatým zdrojem pracovních míst. Nutnost kategorizace venkovského osídlení nevystupuje zatím výrazně do popředí, ale i zde byly již učiněny první kroky k jeho budoucí rekonstrukci.

Použitá literatura:

- Baumann, H.: *Dorferneuerung in Schleswig-Holstein*, Die freie Wohnungswirtschaft č. 9, 1964
- Bonetti, E.: *La teoria delle località centrali*. Trieste, Instituto di geografia, 1964
- Dimitriou, S.: *Von der Stadt zur Landesplanung*. Der Aufbau č. 11–12, 1963
- Dupont, G.: *Évolution de la construction et de l'urbanisme depuis 1950*. Urbanisme č. 80, 1963
- Giel, W.: *Die Grundzüge der regionalen Wirtschaftspolitik in der Bundesrepublik*. Raumforschung und Raumordnung č. 3/4, 1964
- Hemming, M. F. W.: *Regional Problem*. National Institute Economic Review č. 25, 1965
- Kroner, G.: *Die zentralen Orte in Wissenschaft und Raumordnungspolitik*. Informationen č. 13, 1964
- Kroner, G.: *Der zentrale Ort Alsfeld*. Informationen č. 20/21, 1963
- Malissen, M.: *Wandlung der Regionalstruktur in Frankreich*. Raumforschung und Raumordnung č. 3/4, 1964
- Matoušek, V.: *Zpráva z cesty do Rakouska*. SKIV-VÜVA, 1965
- Mayer, R.: *Heutige Aufgaben der Landesplanung*. Plan č. 3, 1963
- Mitteilungen — Züricher Planungsgruppe*. Limmattal — Zürich, 1964

- National Planning in Denmark.* Town and Country Planning č. 2, 1963
- Piano territoriale della Danimarca* 1962. Cassabala č. 272, 1963
- Position régionale de Ruffec.*
- Position régionale de Ruffec.* CINAM, Paris 1963.
- Probleme der Raumordnung in Frankreich.* Informationsblätter der Französischen Botschaft — Bad Godesberg, 1964
- The South East Study and Regional Plan.* London, 1961
- Vanhove, N. D.: *Regionale Industrialisierung in der Niederlanden durch Konzentration in Entwicklungskernen.* Informationen č. 17, 1963
- White Paper on the Development of North East England* — London, 1962
- Wronsky, D.: *Stand 1964 zur Industriestandortstudie*, ETH Zürich, 1965.

V empirické sociologii je otázkám vysokoškolského studia věnována poměrně značná pozornost. Svědčí o tom řada publikací zabývajících se nejrůznějšími stránkami života vysokoškolského studenta, které neustále v sociologickém i jiném tisku vycházejí.

Sociologie vysokoškoláka není zajímavá jen z hlediska vědeckého, ale má svůj praktický význam zejména pro ty, kteří s vysokoškolskou mládeží přijdou do styku, kteří se podílejí na její výchově, a to bez ohledu na to, zda jde o rodiče, vysokoškolského učitele nebo funkcionáře nejrůznějších organizací, pracujících na vysokých školách. Jsme toho názoru, že názory a úsudky, které byly vyslovovány o naší vysokoškolské mládeži ještě do nedávna, byly velmi jednostranné, neanalytické. Vyslovovaly se nejrůznější soudy o našich vysokoškolácích, které obyčejně vycházely z jevové stránky věci, z nejrůznějších nahodilostí, solidní studium způsobu života vysokoškoláků však ve většině případů chybělo. Často se objevovaly názory, které posuzovaly problematiku vysokoškolského studentstva z pozic dvou krajností. První krajní názor vytrhával tyto otázky ze širší souvislosti obecnější společenské problematiky naší současnosti, specifické rysy vysokoškolské mládeže byly zveličovány, což vedlo jednak k tendencím, jež se snažily vytvořit umělou hráz mezi studentskou a dělnickou mládeží obnošením starých stavovských organizací vysokoškoláků, jež by byly postaveny mimo ČSM, jednak k takovým názorům, které zveličovaly některé výstřelky vysokoškoláků a činily za ně odpovědnými jen prostředí vysokých škol, zejména učitele. Názory z pozic druhé krajnosti vycházely z odmítání jakékoliv specifiky vysokoškolské mládeže a projevovaly se zejména v mechanickém srovnávání studentské a dělnické mládeže.

„Problém“ vysokoškolské mládeže není jen problémem studující mládeže, je relativně samostatným problémem mládeže vůbec. „Problém“ mládeže vyrůstá ze širokého společenského kontextu, je relativně samostatným problémem části, jejímž celkem je stav dané společnosti. Nebylo by třeba opakovat tyto už dávno zjevené pravdy, kdybychom se znovu a znovu nesetkávali s názory, které posuzují názory a postoje studentské mládeže izolovaně a u nichž je zřetelná tendence svalovat vinu za některé projevy scestného myšlení studentů výhradně na učitele a pedagogy.

Bylo by ovšem nesmyslné tvrdit, že neexistuje relativně samostatný problém vysokoškolské mládeže. U studující mládeže se projevuje už celá řada rysů charakteristických pro inteligenci vůbec, i na ni působí celá řada faktorů, jež působí na celou inteligenci. I pro ni pravděpodobně platí, že „inteligence je nazývána inteligencí právě proto, že neuvědoměleji, nejrozhodněji a nejpřesněji obrazí a vyjadřuje vývoj třídních zájmů a politických seskupení v celé společnosti“, a že „...mezi studentstvem nutně a nevyhnutelně existují ty skupiny, které existují ve společnosti“ (viz: Lenin, Spisy 7, str. 39). I když tato Leninova slova charakterizují inteligenci předrevolučního carského Ruska, mají patrně obecnou platnost pro celé období, kdy existuje inteligence jako relativně samostatná vrstva, a jsou pro nás zvlášť cenná proto, že vystihují jak podmíněnost názorů inteligence souhrnem společenských vztahů v dané společnosti, tak i určité specifikum inteligence — její schopnost rozhodně a přesně odrážet zájmy jednotlivých společenských skupin.

Aby bylo možno určit obecné pro dělnickou a studentskou mládež, i specifické pro každou z těchto kategorií, je třeba přistoupit k serióznímu empirickému vý-

zkumu obou a zaměřit se zejména na faktory ovlivňující jejich životní sloh, základní rysy jejich životního slohu, jejich postoje k hodnotám, motivaci jejich konkrétního zařazení do společenského života apod.

Zatím však ani vysokoškolští učitelé přesně nevědí, jak vypadá časové zatížení studenta, jaká je struktura tohoto zatížení, co jej přivedlo na vysokou školu, jak jež studium na škole uspokojuje, jak se zúčastňuje veřejného života, jaké jsou jeho zájmy apod. Nepřesné představy o těchto důležitých stránkách života vysokoškolského studenta jistě nepřispívají k dobré výchovné práci vysokoškolských učitelů i ostatních pracovníků, kteří se na výchovné práci mezi mládeží nějak podílejí.

V této studii chceme podat zprávu o poznatcích z dílčího průzkumu, který byl proveden v září 1964 mezi vysokoškoláky Východočeského kraje. Průzkum vznikl z iniciativy vysokoškolské komise při KV KSČ v Hradci Králové. Jejím cílem byla příprava materiálů pro jednání ideologické komise KV KSČ o výchovných faktorech, působících na naši mládež. Vysokoškolská komise, složená z vedoucích funkcionářů vysokých škol a některých dalších vysokoškolských učitelů, překročila původní rámec požadované zprávy a připravila sociologický průzkum, který měl dát komplexnější pohled na život vysokoškolské mládeže ve dvou městech Východočeského kraje.

Průzkum však trpěl řadou nedostatků vyvolaných jednak praktickou společenskou objednávkou, jednak tím, že ani jeden ze zúčastněných pracovníků, včetně autorů tohoto článku, se nezabývá hlouběji problematikou sociologie mládeže.

Základním nedostatkem průzkumu byla jeho značná polytematicnost; zpracování materiálů zůstalo zatím jen na té etapě, která byla vyžádána krajskými orgány. Empirický materiál je tedy prozatím pouhou sumarizací a relativním vyjádřením statistického materiálu. Z tohoto stupně zpracování vychází také náš informativní článek.

Materiál a metodika

Průzkum byl proveden mezi posluchači Lékařské fakulty v Hradci Králové v I.,

III., IV. a V. ročníku, dále ve všech ročnících Pedagogické fakulty v Hradci Králové a Vysoké školy chemicko-technologické v Pardubicích (dále jen VŠCHT).

Průzkum byl proveden samostatně na jednotlivých školách speciálními pracovními skupinami podle pokynů vysokoškolské komise, v jejímž čele stál děkan Pedagogické fakulty v Hradci Králové. K průzkumu bylo použito anonymního dotazníku, kterým se sledovalo časové zatížení studentů, motivace studia, stupeň uspokojení ze studia na dané škole, postoj k práci v ČSM a veřejné práci, zájem o politické dění a postoj k výuce ML, postoj k vývoji světa a členství v KSČ, dominující výchovné vlivy, zájmy. Dotazník byl konstruován tak, aby umožňoval třídění odpovědí podle pohlaví, ročníku, sociální a politické příslušnosti rodičů a obsahoval ještě některé další doplňující údaje. Otázky byly formulovány tak, že umožňovaly značně diferencované odpovědi. Tak např. motivace studia byla zjišťována tak, že studenti mohli odpovědět: Studium na této škole jsem si vybral: a) protože mne tento obor zajímal, b) na doporučení rodičů či příbuzných, c) na doporučení učitelů, d) jinam jsem se nemohl dostat, e) jiné důvody.

Kromě anonymního dotazníku jsme v průzkumu používali i jiných forem jako např. pozorování (zejména při výuce), rozhovorů s posluchači, s funkcionáři ČSM, objektivních materiálů o zájmové činnosti studentů, dílčích anket o postoji k výuce marxismu-leninismu apod. Výsledky dotazníkového šetření a ostatní materiály byly potom zpracovány na jednotlivých školách a předány vysokoškolské komisi, která provedla jejich celkové shrnutí a na jejich základě vypracovala opatření k zlepšení výchovné práce mezi vysokoškolskou mládeží. V této studii podáváme sdělení jen o některých výsledcích prováděného průzkumu. Zaměřili jsme se na to, čím je motivován příchod studentů na jednotlivé vysoké školy, jak je studium na škole uspokojuje, jaký je politický profil vysokoškolského studenta a které faktory tento profil nejvíce ovlivňují.

K statistickému hodnocení empirického materiálu jsme použili χ^2 -testu a výpočtu přípustné chyby poměrných ukazatelů na úrovni pravděpodobnosti 0,95.

Výsledky a diskuse

I. Motivace studia a stupeň uspokojení ze studia

Než přikročíme k vlastnímu rozboru motivace studia na jednotlivých typech vysokých škol, považujeme za nutné upozornit na velmi malý podíl posluchačů ze zemědělských rodin. Počet posluchačů ze zemědělských rodin na jednotlivých školách nepřesahuje 5 %, což zdaleka neodpovídá sociální struktuře naší společnosti. Tato otázka by si jistě zasloužila samostatného studia.

Motivaci příchodu na jednotlivé školy ukazuje tab. 1.

vidíme, že v případě Pedagogické fakulty do nynějšího I. ročníku, kde již bylo možno provádět výběr z většího počtu uchazečů, přišlo 92,2 % posluchačů z vlastního zájmu, zatímco do nynějšího III. ročníku z vlastního zájmu přišlo pouze 67,6 % posluchačů, a chlapců dokonce jen 48,4 %. Je to jistě neradostné konstatování, zvláště uvědomíme-li si společenský význam učitelského povolání. Velký počet těch, které studium neuspokojuje, může svědčit o tom, že se ani v průběhu studia u mnoha posluchačů Pedagogické fakulty zájem o obor nevytvořil.

Z tabulky 1 je dále zřejmé, že vliv rodičů a učitelů na výběr studijního oboru je

Tabulka 1
Motivace vstupu posluchačů na jednotlivé vysoké školy

Škola	Počet posl.	Motivace studia v procentech				
		Zájem	Doporučení rodičů	Doporučení učitelů	Jinam nemohl	Jiné důvody
LF	384	90,3 ± 2,8	3,4 ± 1,8	0,5 ± 0,8	—	5,8 ± 2,4
PF	532	79,4 ± 3,2	3,5 ± 1,4	3,7 ± 1,5	5,4 ± 2,8	8,0 ± 2
VŠCHT	400	84,5 ± 3,6	2,1 ± 1,4	4,0 ± 2	3,6 ± 1,8	5,8 ± 2,4

Pozn: Hodnoty uvedené za symboly ± označují přípustnou chybu.

Rozbor údajů ukazuje, že největší počet posluchačů přišel na školu z vlastního zájmu. Za povšimnutí však stojí rozdíly mezi jednotlivými školami. Ukazuje se, že zájem hrál velmi významnou úlohu především u posluchačů lékařské fakulty, což je jistě ovlivněno samotnou povahou oboru. Statisticky významný rozdíl však nebyl zjištěn pokud jde o příchod posluchačů na školu jako důsledek zájmu o obor mezi posluchači VŠCHT a LF, zatímco tento rozdíl existuje mezi těmito dvěma typy škol a pedagogickou fakultou. Tato okolnost však jistě souvisí s povahou výběrového řízení a přijímání na vysoké školy. Je všeobecně známo, že pedagogické fakulty (dříve instituty) neměly dostatek zájemců a že byly nuceny přijímat takové žáky, kteří se z různých důvodů nedostali na jiný typ školy a na pedagogický institut šli více méně z nouze. To jasně ukazuje rozbor jednotlivých ročníků. Jestliže na LF a VŠCHT neexistuje statisticky významný rozdíl v motivaci výběru studia mezi jednotlivými ročníky,

relativně nízký; proto jsme také nezjistili významnější rozdíly v motivaci studia u různých sociálních skupin. Významnější úlohu kromě LF hraje to, že posluchači jinam nemohli; tak např. u III. ročníku Pedagogické fakulty to bylo u chlapců ve 25,7 % případů. Poměrně významnou úlohu hrály i jiné důvody, které, jak se ukázalo, velmi silně souvisí s výběrovým řízením a do velké míry tedy supluji odpověď: „jinam jsem nemohl“.

Motivace studijního oboru velmi úzce souvisí se stupněm uspokojení, které studium na dané škole posluchačům přináší. Tento stupeň uspokojení je výsledkem mnoha činitelů, z nichž nejvýraznější úlohu jistě hraje zájem o daný obor, ale také to, v jakém souladu je reálná skutečnost výuky na dané škole s představami studenta, osobní studijní perspektiva každého posluchače i pracovní perspektiva po ukončení studia.

Stupeň uspokojení posluchačů ze studia daného oboru ukazuje tabulka 2.

Tabulka 2
Stupeň uspokojení ze studia

Škola	Počet posl.	Spokojeno v procentech			
		Plně	Převážně	Málo	Vůbec ne
LF	384	19,3 ± 4	73,2 ± 4,4	6,6 ± 2,4	0,9 ± 1
PF	532	8,2 ± 2,4	76,7 ± 3,6	14,6 ± 3	0,5 ± 0,6
VŠCHT	440	8,7 ± 3	63,3 ± 4,8	25,1 ± 4,2	2,9 ± 1,6

Rozbor těchto údajů nám ukazuje, že existují rozdíly v uspokojení ze studia na jednotlivých typech škol. K testování rozdílu jsme užili χ^2 -testu, kterým byl prokázán statisticky významný rozdíl mezi typem školy a uspokojením ze studia na úrovni významnosti větší jedné tisíciny [$P(\chi^2 \geq 75,4) < 0,001$]. Nejvíce jsou uspokojeni posluchači LF. Rozdíl v uspokojení mezi posluchači PF a VŠCHT není možno vysvětlovat mechanicky. Zatímco u posluchačů PF tyto otázky velmi úzce souvisí s motivací studia, u posluchačů VŠCHT jde vesměs o určitou deziluzi, která vyplývá z jejich budoucí pracovní perspektivy. Ukazuje se obecně, že nespokojenosti přibývá s vyššími ročníky, což souvisí pravděpodobně s tím, že vyprchává ono prvotní nadšení z pocitu „vysokoškoláctví“ a dochází k tvrdé práci, která mnohdy neodpovídá představám o duchu vysokoškolského studia, jež posluchači na počátku studia mají.

Kromě toho na školách technického směru posluchači ve vyšších ročnících při provozních praxích poznají, jak bude vypadat jejich práce po absolvování školy; to vede v řadě případů k rozčarování a tím se mění i vztah ke studiu. K této deziluzi může přispět i výukový a výchovný systém, neboť posluchači mají sklon k utilitarizaci a často vidí, že to, co se učí a co budou bezprostředně potřebovat pro svou budoucí práci, je značně rozdílné. Je zajímavé, že náš výzkum potvrdil v tomto směru to, co bylo již zjištěno některými studiemi v zahraničí. (Viz např. studii *The Fate of Idealism in Medical School* od H. S. Beckera a B. Geera v *American Sociological Review*, Vol. 23/1958, pp. 50—56). Ani uspokojení ze studia není obecně nijak výrazněji ovlivněno pohlavím studentů a jejich sociální příslušností. Určitému stálému režimu se v tomto směru vymyká opět příklad Pe-

dagogické fakulty, kde je nespokojenost vyšší u chlapců než u děvčat. Tak např. ve III. ročníku PF studium uspokojuje jen málo (25,6 %) chlapců, zatímco u dívek to činí 38,8 %. U nižších ročníků tyto rozdíly nejsou tak výrazné, což souvisí úzce s motivací studia, jak jsme na to upozornili již na začátku.

Uspokojení ze studia je jistě velmi důležitý činitel, který ovlivňuje nejen studijní výsledky, ale podílí se také na formování vztahu k budoucímu povolání. Ukazuje se, že tato otázka by si měla vyžádat zvýšené pozornosti všech učitelů vysokých škol.

II. Student a učitel

Za rozhodujícího činitele při formování osobnosti vysokoškolského studenta bývá zpravidla označován učitel. Podle odpovědí dotázaných studentů však můžeme soudit, že na dnešní generaci vysokoškoláků mají v systému výchovy dominující vliv rodiče. Rozhodující vliv rodičů uvedlo 85 % všech dotázaných.

Dominující výchovný vliv učitelů uvedlo jen malé procento dotázaných. Nejlépe jsou na tom v tomto směru učitelé středních škol, jejichž dominující výchovný vliv uvedlo 5,3 % dotázaných, za nimi následují učitelé základních škol, jejich rozhodující vliv na formování své osobnosti si uvědomuje dodnes 1,3 % vysokoškoláků, zatímco vliv vysokoškolských učitelů uvádí jako dominující pouze 0,6 % studentů. Rozdíly mezi jednotlivými školami nejsou významné. Na VŠCHT uvedlo dominující výchovný vliv ze strany vysokoškolských učitelů 0,4 % studentů, na Pedagogické fakultě rovněž 0,4 % a na Lékařské fakultě 1 %. V údajích o vlivu vysokoškolských učitelů nelze hledat zkreslení prvními ročníky vysokoškoláků, kteří jsou na škole krátkou dobu a proto nemohou výchovné působení vysokoškolských učitelů zaznamenat. Naopak právě v posledních

dvou ročnících na VŠCHT ani jeden student neuvedl dominující výchovný vliv ze strany vysokoškolských učitelů.

Pro nás, vysokoškolské učitele, se vnučuje otázka, je-li naše působení na osobnost studenta skutečně tak nepatrné, jak ukazují odpovědi na anketu a jak uváděli studenti i v osobních pohovorech.

Anonymní anketa nemohla dát odpověď o míře vlivu učitelů, neboť otázka byla formulována jen k dominujícímu výchovnému vlivu. Více napověděly osobní rozhovory, které potvrdily, že výchovný vliv vysokoškolských učitelů si studenti prakticky neuvědomují.

Domníváme se, že působení učitele, resp. školy, je sice větší, než si studenti uvědomují (zejména v řadě nepřímých vlivů, kdy organizace práce a výuky na škole, důslednost nebo nedůslednost ve vyžadování studijní kázně, náročnost nebo nenáročnost na znalosti mají pozitivní nebo negativní vliv na vytváření životních postojů a morálně pracovního profilu mladého člověka), nicméně odpovědi, které vyjadřovaly uvědomění si přímého vlivu učitele na studenta, v podstatě vyjadřovaly skutečnost. Svým způsobem je tato skutečnost paradoxní. V době, kdy většina z nás je přesvědčena, že v systému vysokoškolské výchovy a výuky jsme se v poměru mezi učiteli a studenty značně přiblížili systému středoškolskému, kdy kritizujeme „vodění studentů za ručičku“, hubujeme sami na sebe, že děláme všechno pro to, aby mladý příslušník inteligence byl co nejméně samostatný, zároveň se dovídáme, že se naše působení na vytváření jejich osobnosti rovná prakticky nule.

Položme si otázku, jakým směrem a jakými prostředky může vysokoškolský učitel nejučinněji ovlivnit studenta? Nejučinnějším prostředkem vlivu je bezpochyby samo sdělování vědeckých poznatků studentům — čili plnění jedné z nejpodstatnějších funkcí vysokoškolských učitelů, která zcela logicky může být uplatňována jen tehdy, vychází-li z druhé podstatné funkce, z intenzivního nabývání vědeckých poznatků. Jestliže v současné době nemůžeme mít závažné kritické připomínky k plnění druhé funkce vysokoškolských učitelů vzhledem k tomu, že vědecká práce na vysokých školách se poměrně úspěšně rozvíjí, rozhodně se musíme zamyslet nad způsobem realizace první funkce. Osnovy

většiny předmětů, zařazených do výuky, zavazují učitele k encyklopedickému seznamování studenta s celým daným oborem a nemohou ponechat proto dostatek místa pro informaci o těch speciálních otázkách daného oboru, které řeší učitel a které jsou mnohdy cenným přínosem pro vědu. Na většině škol se dosud neuplatňují ani krátké fakultativní kursy, které by mohly toto poslání splnit. A přitom právě předvedením svých pracovních výsledků, prostřednictvím seznamování studentů se svým podílem na vědeckém rozvoji, může učitel manifestovat specifiku své vědecké osobnosti a jejím prostřednictvím i své občanské osobnosti. Vysokoškoláci jsou už přece natolik intelektuálně vyspělí, aby věděli, že výsledky ve vědecké práci se nedostavují samy, že nejsou důsledkem pouhé intuíce nebo „políbení Múzy“, že nestačí ani sama vědecká invence, ale že každý úspěch je výsledkem usilovné práce, spojené mnohdy se značným odříkáním a osobními obětmi. Za daného stavu, kdy není podstatných rozdílů ve výuce určitého předmětu, přednáší-li jej učitel XY nebo učitel XZ, kdy se neprojeví specifické rysy vědecké osobnosti ani jednoho z nich, slévají se osobnosti učitelů, které jsou ve skutečnosti různé, v očích studentů v jednu bezvýraznou šed, která je sice určitou stupnicí šedě od nejsvětlejší po nejtmavší, ale nicméně zůstává šedí. A přiznejme si, že je určitou výjimkou, jestliže se v očích studentů uprostřed této „učitelské šedi“ prosadí zcela odlišná, výrazná učitelská, vědecká a občanská osobnost.

Osobnost učitele je rozdvojená. Je učitelem a je vědeckým pracovníkem. Poměr obou stránek činnosti není u všech vysokoškolských učitelů stejný. Jsou zde ti, kteří vidí smysl své existence na vysoké škole především v pedagogické práci, která je plně upoutává a uspokojuje. Jsou zde ale také učitelé, kteří se orientují především na vědeckou práci, jsou ji zcela pohlcování a běžná pedagogická práce je jim pouze nutným přívažkem jejich působení na vysoké škole. (Tento fakt se zpravidla veřejně nepřiznává, ale jak často se setkáváme u učitelů tohoto typu s takovým postojem k pedagogické práci, který svědčí o tom, že někde v skrytu duše je uloženo přesvědčení, že by to na té vysoké škole bylo docela dobré, jen kdyby nebylo těch

posluchačů! A přitom titíž lidé dokážou na vědeckých konferencích a shromážděních podobného druhu velmi zaujatě a poutavě přednášet o výsledcích vlastní vědecké práce.) Mezi těmito dvěma krajními typy učitelů je celá škála těch, u nichž více nebo méně převažuje ta nebo ona stránka jejich činnosti. Dosavadní systém nerespektuje dostatečně tuto skutečnou diferenciaci mezi učiteli. Od všech učitelů dosavadní předpisy vyžadují získávání vědeckých hodnot a aktivní vědeckou práci, oba typy učitelů jsou dosavadním systémem nuceni používat stejných prostředků vlivu na studenty. Ani jeden z nich se pak nemůže plně rozvíjet v tom směru, pro nějž má vlohy a zaujetí. A tak jsme svědky toho, že pracovníci vysokých škol, zaměřeni převážně na pedagogickou činnost, jsou od přímého působení na studenty odváděni povinnostmi „vědecké práce“, v níž nezřídka nedocilují valných výsledků a k níž zhusta přistupují jenom pod vnějším tlakem, a na druhé straně vidíme, že pracovníci, kteří mají všechny předpoklady pro vědeckou práci a mnohdy v ní dosahují vynikajících výsledků, jsou povinni „odpřednášet“ si své hodiny v základních kurzech a seznamovat studenty s elementárními základy svého oboru.

Specifické prostředky působení obou kategorií učitelů se v tomto systému ztrácejí, pro oba typy učitelů se student de facto stává pouze „objektem manipulace“ a v očích studentů se osobnosti učitelů slévají v onu bezvýraznou šed. Výsledkem je prakticky nulové výchovné působení.

Vztah učitele a studenta je jednou z okolností, které dávají vzniknout určité „uniformitě osobnosti“ mladého příslušníka inteligence, který je sice ve většině případů natolik intelektuálně vyspělý, že považuje pro sebe za nedůstojné lišit se od ostatních výstřední úpravou svého zevnějšku, ale touha odlišit se některými podstatnými rysy, kupř. vynikajícími znalostmi v určitém oboru, v něm rovněž není vzbuzena. Stačí mu vystudovat s průměrem — „za lidovou“. A proč by ne, vždyť ve svých nejbližších vzorech, v učitelích, může vidět rovněž jen to, co jemu se jeví jako průměr. Aby byl student zbaven onoho nežádoucího stupně uniformity osobnosti, musí se na vysokých školách vytvořit v první řadě dostatečně široký prostor pro rozvoj a uplatnění osobnosti

učitele; vždyť vychovávat individuality může jedině individualita.

III. Student a marxismus

Významné místo ve výchově mladého příslušníka inteligence by mělo náležet výuce marxismu-leninismu. O tom, nakolik výuka marxismu na vysokých školách toto poslání plní, bylo už vedeno mnoho diskusí.

V naší anketě jsme zjišťovali názor studentů na užitečnost výuky marxismu-leninismu. V uzavřené otázce o užitečnosti výuky marxismu volili studenti mezi následujícími možnostmi: Výuka marxismu je: užitečná — užitečná, ale vyžaduje neúměrně času — zbytečná — nevím. Shoda v odpovědích mezi jednotlivými školami se projevila pouze v tom, že na všech třech školách největší počet posluchačů považuje výuku marxismu za užitečnou s časovou výhradou. (Na VŠCHT 49 % a na LF 38,6 %). Vezmeme-li však v úvahu poměrně nízký počet hodin marxismu na všech třech školách a zejména fakt, že drtivá většina posluchačů věnuje přípravě na výuku marxismu minimum času anebo se vůbec nepřipravuje (podle osobních rozhovorů na VŠCHT věnují studenti přípravě na semináře, pokud se vůbec připravují, maximálně 1 hod. týdně), dostáváme o této „užitečnosti s výhradou“ poněkud jiný obrázek. Zřejmě značná část studentů, kteří v odpovědi volili tuto možnost, považuje výuku marxismu za současnou situaci více nebo méně za zbytečnou přítěž.

Odpovědi nejsou ovlivněny sociální ani politickou příslušností rodičů. Zde rozhodují bezpochyby jiné faktory, zejména kvalita výuky a typ školy, jak o tom svědčí různá četnost obou krajních odpovědí na jednotlivých školách. Na VŠCHT označilo výuku marxismu za užitečnou bez výhrad 16,4 % dotázaných, na Lékařské fakultě 26,5 %. Za zbytečnou ji na VŠCHT považuje 20,6 %, na Lékařské fakultě 12,7 % a na Pedagogické fakultě pouze 5 %. Zajímavé však je, že v dílčí anonymní anketě o výuce marxismu-leninismu, kterou provedla po posledních zkouškách z marxismu ve IV. ročníku VŠCHT katedra společenských věd a v níž se studenti měli vyjádřit mj. také k tomu, kterou součástí marxismu považují na daném

typu školy za nejdůležitější, ze 105 studentů, kteří na anketu odpověděli, pouze jediný nepovažoval za důležitou žádnou disciplínu marxismu. I když uvážíme jistý stupeň ovlivnění jinou formulací otázky, přece jen je rozdíl (zvláště v uvedeném ročníku, kde byl podle celoškolské ankety nejvyšší počet těch, kteří považují marxismus za zbytečný) příliš vysoký, než aby se dal vysvětlit pouze tímto faktorem. Spíše se domníváme, že se ve výsledcích dílčí ankety specifickým způsobem odrazilo poměrně intenzivní předzkouškové studium, při němž posluchači pravděpodobně zjistili, že marxismus přece jen obsahuje některé pro ně zajímavé problémy.

Zarážející je poměrně vysoký počet nevyhraněných názorů na tuto otázku. Odpověď „nevím“ zvolilo na VŠCHT 13,9 % studentů, na Pedagogické fakultě 15,6 % a na Lékařské fakultě 22,2 %.

Nechceme na tomto místě uvádět rozsáhlejší hodnocení tohoto problému. Domníváme se, že tyto poznatky jsou jenom dalším z řady signálů, které nás nutí zabývat se obsahem, formami a celou koncepcí výuky marxismu na vysokých školách, mají-li tyto disciplíny plnit tu funkci při formování osobnosti mladého příslušníka inteligence, která jim právem v naší socialistické společnosti náleží.

IV. Student a ČSM

Výsledky našeho průzkumu rovněž potvrzují známý fakt, že ani ČSM a PO neplní fakticky své výchovné poslání. Na VŠCHT uvádí 1,5 % dotázaných dominující výchovný vliv se strany ČSM nebo PO, na Lékařské fakultě 0,5 % a na Pedagogické fakultě 0 %. V anketě se projevil také velmi kritický poměr k práci ČSM na vysoké škole. Nespokojenost s činností ČSM projevilo na Pedagogické fakultě 50 % posluchačů (spokojeno je pouze 14,4 %), na Lékařské fakultě 54 % a na VŠCHT dokonce 76,8 %. Při podrobnějším zkoumání těchto odpovědí si však musíme položit otázku, čím je motivována spokojenost nebo nespokojenost s činností ČSM, jestliže zjišťujeme kupř. takovéto paradoxní situace: V V. ročníku VŠCHT je s činností ČSM na škole spokojeno jen 7 % dotázaných, zatímco v I. ročníku, kde ještě organizace v době pořádání ankety nepracovala, je spokojeno 28 % posluchačů.

Takové jsou naše poznatky o vlivech, které formují osobnost dnešního vysokoškoláka. K tomu ještě malá poznámka: mladí lidé, zdá se, si intenzivněji uvědomují vliv chlapce nebo dívky, s nimiž chodí, než vliv učitelů. Na Lékařské fakultě odpovědělo 4,5 % studentů, že rozhodující vliv na ně měli chlapec nebo dívka, s nimiž chodí, na Pedagogické fakultě 5,3 % a na VŠCHT 8,5 %.

V. Politický profil vysokoškoláka.

Je zřejmé, že tyto vlivy do velké míry formují i politický profil mladých lidí, především jejich pozitivní či negativní vztah k socialismu. Do nedávna bylo prakticky nemožné tento vztah k socialismu a k naší skutečnosti zjišťovat. Vycházelo se z toho, že ti mladí lidé, kteří se dostali na vysokou školu, mají, jak se ještě dnes píše v kádrových posudcích, „kladný vztah k našemu zřízení“, a pokud se tento „kladný vztah k socialismu“ později eventuálně nesrovnával s chováním studenta na vysoké škole, hledaly se příčiny těchto odchylek od dané normy v práci školy, především v práci učitelů nebo v třídním původu provinilců.

V našem průzkumu jsme se pokusili dát odpověď i na tuto otázku. Na otázku, jak vypadají základní postoje vysokoškoláků k naší skutečnosti, a to nejen všeobecně, ale i v jednotlivých sociálních skupinách, s přihlédnutím k politické příslušnosti rodičů, poskytly výsledky naší ankety cenné informace. Na otázku, zda chtějí, aby se svět vyvíjel v některé formě socialismu, odpovědělo 87 % dotázaných „ano“ nebo „spíše ano“. Mezi odpověďmi na jednotlivých vysokých školách nebylo významnějších rozdílů. Kolem 6 % vysokoškoláků odpovědělo na tuto otázku „spíše ne“ a 1 % „rozhodně ne“. Zbytek dotazovaných odpověděl „nevím“. V této odpovědi se projevuje určitá nerozhodnost části dotazovaných, svědčící pravděpodobně o malé politické zkušenosti, zčásti potom se skrývá v této odpovědi záporné stanovisko. Obecně se na všech školách, kde jsme prováděli šetření, ukázalo, že záporných odpovědí přibývá ve vyšších ročnících, avšak zároveň ubývá odpovědí nevyhraněných. Podrobnější zpracování výsledků nám rovněž ukázalo, že prakticky, pokud jde o poměr mezi postoji k těmto základním

otázkám mezi vysokoškoláky různých sociálních skupin a různé politické příslušnosti rodičů, neexistují mezi nimi významnější rozdíly. Zjistili jsme např., že velká část záporných odpovědí pochází od dětí z dělnických rodin i z rodin, kde některý z rodičů, případně oba dva, jsou příslušníky strany.

Ještě výrazněji se to projevilo v odpovědi na otázku, ve které se zjišťovalo, kdo z vysokoškoláků by chtěl vstoupit do KSC. Téměř čtvrtina vysokoškoláků dala záporné odpovědi, z toho velká část odpovědi byla opět z dělnických rodin a rodin komunistů.

Právě to, že mnoho záporných odpovědí nalézáme mezi mladými lidmi z dělnických rodin a z rodin, kde rodiče jsou příslušníky strany, nás nutí k tomu, abychom věc jednoduše nevyřídili tím, že jde o děti třídních nepřátel, kterým se podařilo rafinovaně oklamat všechny možné instituce rozhodující o přijetí na vysokou školu. Jde o otázku daleko hlubší a jsme toho názoru, že velká část těch, kteří dali záporné odpovědi, tak neučinila z nějakého vyloženého nepřátelství k socialismu. Vždyť jde o lidi, kteří mají minimum politických zkušeností, kteří nemohou ani srovnat socialismus s kapitalismem, protože kapitalismus prostě nezažili. Jde však obvykle o lidi, kteří kriticky posuzují naši skutečnost, skutečnost, kterou vidí kolem sebe, kteří velmi těžce nesou rozpor mezi tím, co se často hlásá v teorii a co vidí v denní praxi. Potom je už jen krůček k tomu, aby dílčí nedostatky, které kolem sebe vidí, absolutizovali a položili rovnítko mezi ně a socialismus. Tady ovšem možno přijít s námitkou, že je právě úkolem učitelů vysokých škol, aby tento rozpor dovedli vysvětlit. Na stránkách našich časopisů bylo napsáno již mnohé o tom, že k tomuto vysvětlování ještě před

několika málo lety a mnohdy ještě dnes nebyly vytvořeny podmínky a že vykládání této rozpornosti bylo označováno jako zanášení nepřátelské ideologie do našich řad. To platí hlavně o učitelích zabývajících se výukou marxismu a některých společenskovědních disciplín.

Výchova na nižších školách, hlavně na dvanáctiletkách, rovněž nevytvářela vždy nejlepší podmínky pro výchovné působení učitelů na vysokých školách. Žáci se především učili „držet krok“ a brzy pochopili, že je to nejlepší cesta, jak se dostat na vysokou školu.

Průzkumy, které jsme prováděli na našich školách, nám dávají v této věci zpravdu. Tak např. na Lékařské fakultě KU v Hradci Králové, v průzkumu, který loňského roku prováděla katedra společenských věd, mnoho dotazovaných odpovědělo na otázku, zda kritizovali práci funkcionářů organizace ČSM na střední škole, když viděli nedostatky, odpověděli, že nekritizovali, protože by to v opačném případě znamenalo záporný posudek a ohrožení vstupu na vysokou školu. V těchto odpovědích jsme se dočetli mnoho o tom, jak mladí lidé velmi těžce snášeli pokrytectví, kariérismus, patolizalství, plané fráze a řečnění, které bohužel mají příliš silné kořeny, než aby v brzké době odumřely. Boj proti těmto neřestem bude začátkem boje o vyhraněný politický profil dnešního mladého člověka. A to není jenom věcí vysokoškolských učitelů marxismu, ale věcí především rodičů a všech těch, kteří postupně formují charakter a politickou tvář mladých lidí.

Bude jistě třeba řady dalších dílčích výzkumů, abychom získali úplnější a přesnější obraz dnešní vysokoškolské mládeže. Tento článek má být informací o našich dosavadních dílčích výsledcích.

Někteří filosofové pokládají volný čas za jev, který existoval ve všech epochách, ve všech civilizacích. Nejsem toho názoru. Mimopracovní doba je zřejmě tak stará jako práce sama. Ale volný čas má specifické znaky, které charakterizují civilizaci zrozenou z průmyslové revoluce.

V archaických společnostech jsou práce a hra integrovány v ritech, jimiž člověk participuje na světě předků. Tyto dvě činnosti, jakkoli různé jsou jejich praktické cíle, mají význam stejné povahy — v tom, co je pro život komunity podstatné. Svátek spojuje v jedno práci i hru. Kromě toho práce a hra se často prolínají. Protiklad mezi nimi je minimální nebo neexistuje. Hra proniká prací. Právě tak by bylo omylem považovat kategorii šamanů nebo kouzelníků, osvobozených od obyčejné práce, za prototyp třídy zahálčivé ve smyslu T. Veblena. Šamani a kouzelníci vykonávají magické nebo náboženské funkce, které jsou podstatně důležité pro společnost. Volný čas je pojem, který se pro archaické údobí nehodí.

V agrárních společnostech historické doby volný čas také neexistuje. Práce se řídí podle přírodních cyklů ročních dob a dnů. Je intenzivní v pěkné roční době, zpomalená ve špatné. Tato práce má přirozený rytmus, je přerušována přestávkami, zpěvy, hrami, obřady. Spadá v jedno s denní činností. V některých krajích počíná s východem slunce a končí s jeho západem. Po práci přichází odpočinek, ale hranice mezi nimi není jasná. V našem mírném klimatu mizí v dlouhých zimních měsících intenzivní práce a ustupuje neúplné činnosti, při níž boj o existenci je často neshodný. Mrazy jsou vražedné, hladomory časté a přidružují se k epidemiím. Tato nečinnost je vynucená. Je často spojená s celým řetězem neštěstí. Je zřejmé, že nemá charakteristické znaky moderního volného času.

V těchto cyklech určených přírodou vyniká řada nedělí a svátků. Neděle jsou

vyhrazeny kultu. Svátky jsou často příležitostí k velké spotřebě potravin a energie; představují opak nebo negaci každodenního života. Radovánky nelze odloučit od obřadů. Vyplývají z kultu, nikoli z volného času. A tak, ačkoli v tradičních evropských civilizacích je více než 150 dnů v roce, v nichž se nepracuje, myslím, že není možno použít k jejich analýze pojmu volného času. Vezměme např. Francii: V „Projet de dîme royale“ (Návrh na královský desátek) z r. 1707 Vauban označuje dny, v nichž se nepracuje, jako „dny bez zaměstnání“. Mezi nimi rozlišuje dny sváteční; tyto dny často prosazuje církev proti vůli sedláků a řemeslníků, aby mohli konat povinnosti duchovního života. Chuďas v Lafontainových bajkách nařiká, že pan farář v každém kázání mluví o nějakém novém světcí. Na počátku 18. století bylo ve Francii těchto svátečních dnů 84. K nim se řadí asi 80 dnů, kdy není možno pracovat pro nemoc, mráz a různé záležitosti. Koncem století měli tedy podle Vaubana sedláci a řemeslníci ve Francii (90 % pracujících) 164 dny ročně, v nichž nepracovali. V oněch dobách bída nebyly tyto dny svobodně voleny, ale byly vynuceny bohoslužebnými potřebami nebo nedostatkem práce.

Někteří autoři se domnívají, že volný čas vznikl z životního stylu jistých aristokratických vrstev tradiční civilizace (De Grazia). Přesto však nevěřím, že zahálčivost filosofů ve starém Řecku nebo šlechticů 16. století může být považována za volný čas. Tito štěstěnou privilegovaní lidé, vzdělání nebo nevzdělání, vykupovali svou zahálku prací otroků, nevolníků nebo komorníků. Tato zahálka není určována vztahem k práci. Práci nedoplňuje, ani nekompenzuje, ale nahrazuje. Model zahálčivé aristokracie jistě mocně přispěl k zjemnění kultury. V Řecku sdružovali filosofové tento model s moudrostí. Ideálem tohoto života bez práce byl plný vývoj člověka po stránce tělesné i duševní. Od-

mitání otrocké práce bylo ospravedlněno Aristotelem ve jménu vznešených hodnot. Slovo „scholē“ znamenalo jak zahálčivost, tak školu. Šlechtici u pozdějších evropských dvorů ve středověku vynalézali nebo vynášeli ideál humanisty a čestného člověka. Zahálčivost šlechty se vždy pojila s nejvyššími hodnotami civilizace, i když ve skutečnosti byla poznamenána prostředností nebo nízkostí. Přece však pojem volného času není vhodný pro označení činnosti těchto zahálčivých vrstev. Volný čas v moderním slova smyslu nejprve předpokládá práci.

Aby byl umožněn volný čas v životě masy pracujících lidí, musily napřed být v sociálním životě společnosti realizovány dvě podmínky:

1. Činnosti ve společnosti se ve svém celku již neřídí povinnostmi uloženými komunitou. Alespoň jedna část těchto činností se vymyká kolektivním ritům, a to zvláště práce a volný čas. Tuto část určuje svobodná volba jednotlivců, ačkoli sociální determinismus zřejmě tuto svobodnou volbu ovlivňuje.

2. Profesionální práce se odpoutala od druhých činností. Je vymezována podle vůle člověka, nikoli podle přírody. Kromě toho je speciálně zorganizována, takže volný čas je od ní dost jasně oddělený nebo oddělitelný. Tyto dva předpoklady v životě společnosti lze najít jen v civilizaci industriální a postindustriální. Zneumožňují aplikaci pojmu volného času na civilizace archaické a agrární civilizace tradičního typu. Proniká-li v moderních společnostech do života na venkově, je to tím, že venkovská práce má tendenci se organizovat na způsob průmyslové práce a že do venkovského života pronikají modely městského života. Totéž platí pro agrární společnosti třetího světa, které se plánovitě přeměňují ve společnosti praepreindustriální.

Můžeme teď určit specifické charakteristické znaky volného času v moderní civilizaci. Četné ankety uskutečněné v posledních třiceti letech nám dovolují vymezit rozsah a hranice pojmu. Především považujeme za nutné rozeznávat mezi volným časem a mimopracovní dobou. Mimopracovní doba je čas osvobozený nejen od profesionální práce, ale také od práce přesčasové a času stráveného dojížděním na pracoviště. Mimopracovní čas zahrnuje

v sobě volný čas. Zahrnuje také všechny ostatní činnosti mimo zaměstnání: osobní potřeby a povinnosti (strava, rozhovor, spánek), povinnosti rodinné, společenské, občanské a duchovní. Jako volný čas označíme každou činnost, která má čtyři základní vlastnosti: dvě negativní, určené vztahem k povinnostem, jež ukládá společnost, a dvě pozitivní, určené vztahem k potřebám osobnosti. V anketě zaměřené na rozbor volného času se téměř ve všech odpovědích 819 dělníků a městských zaměstnanců (ve Francii v r. 1953) ukázalo, že tyto čtyři vlastnosti jsou navzájem spjaté.

1. *Volný čas osvobozuje.* Volný čas je výsledkem svobodné volby. Nebylo by jisté správně identifikovat svobodu a volný čas a z volného času vyloučit každou povinnost. Volný čas znamená osvobození *od povinností určitého druhu*. Zřejmě podléhá — jako všechny sociální skutečnosti — determinujícím faktorům ve společnosti. Stejně jako každá jiná činnost závisí na společenských vztazích, tedy na interpersonálních závazcích (smlouva, schůzka). Podléhá rovněž závazkům plynoucím ze skupin a zařízení potřebných k tomu, aby se uplatnil (kázeň sportovního týmu, stanovy kinematografického klubu...). Ale nese s sebou osvobození od jednoho druhu institucionálních závazků, jež ukládají základní organismy společnosti. Vzhledem k těmto závazkům jsou povinnosti, které vyplývají ze zařízení souvisejících s volným časem — i když se musí přesně dodržovat —, ze stanoviska společnosti sekundárního rázu. Volný čas zahrnuje dialekticky tyto základní závazky. Staví se proti nim, přičemž je předpokládá. Předpokládá, že ony skončí, aby sám začal. Jen ve vztahu k nim je možno jej definovat. A tak volný čas znamená především osvobození od profesionální práce, kterou ukládá podnik. Znamená také osvobození od školní práce, kterou ukládá škola. Volný čas znamená osvobození od jiných základních závazků, jež ukládají základní zařízení společnosti: instituce rodiny, instituce občanské, duchovní; tyto závazky institucionálního původu nazveme primárními. A naopak, když činnost ve volném čase se stane profesionální povinností (sportovní šampion — amatér se stane profesionálem), povinností školní (návštěva v biografu se stane povinnou), povinností rodinnou

(vyžádáná procházka), politickou nebo náboženskou povinností (propagační posvícení), ze stanoviska sociologického se mění její podstata, i když se nezměnil její technický obsah, i když uspokojuje jednotlivce stejným způsobem.

2. *Volný čas je nezainteresovaný.* Tento rys je nutným doplňkem předcházejícího v rovině finality. Volný čas v zásadě nemá žádný zistný cíl jako profesionální práce, žádný utilitární cíl jako povinnosti v domácnosti, žádný ideologický nebo přesvědčovací cíl jako úkoly politické nebo duchovní. Ve volném čase ani hra, ani činnost tělesná, umělecká, intelektuální nebo společenská neslouží žádnému materiálnímu nebo společenskému cíli, i když na nich, jako na všem, leží břímě materiálního a sociálního determinismu.

Z toho vyplývá, že volný čas, aniž se vůbec změní v povinnost, už není volným časem do všech detailů, když je částečně zaměřen na nějaký zistný, utilitární nebo angažovaný cíl. Je volným časem jen částečně: nazveme jej časem napolo volným. Vypadá to, jako by okruh primárních závazků zasahoval do okruhu volného času, a tak na jejich průsečíku vznikal napolo volný čas. Tak tomu je, když sportovec je placen za část své činnosti, když rybář, který loví na udici, prodá několik ryb, když zahradník milující květiny pěstuje trochu zeleniny, aby se jí živil, když člověk vášnivě oddaný kutění opravuje dům, když někdo jde na občanskou slavnost spíše aby se bavil, než aby participoval na obřadu, nebo když zaměstnanec čte literární dílo, aby mohl ukázat svému nadřízenému, že ho četl.

3. *Volný čas je hedonistické povahy.* Volný čas zprvu vymezený negativně ve vztahu k povinnostem a finalitě, které ukládají základní zařízení společnosti, je vymezen kladně ve vztahu k potřebám jednotlivce, i když je jednatel realizuje ve skupině, kterou si sám zvolil. Téměř ve všech empirických anketách se volný čas vyznačuje snahou dosáhnout stavu uspokojení, které lze pokládat za cíl sám o sobě. Tato snaha má hedonistický charakter. Štěstí se jistě neredukuje na volný čas, může provázet vykonávání základních společenských povinností. Ale hledání blaha, potěšení a radosti je jedním z charakteristických rysů volného času

v moderní společnosti. Marta WOLFSTEINOVÁ o něm mluvila jako o „morálce zábavy“. Když tento stav uspokojení přestává nebo se zvrhá, má člověk tendenci činnost ukončit. Nikdo není připoután k činnosti ve volném čase nějakou materiální potřebou nebo nějakým morálním nebo právním společenským imperativem, jako je tomu v případě činnosti školní, profesionální, občanské nebo náboženské. Ačkoli společenský nátlak nebo zvyk mohou stát v cestě jeho rozhodnutí přerušit činnost, závisí toto rozhodnutí na něm, více než při kterékoli jiné činnosti. Snaha dosáhnout stavu uspokojení je vskutku předpokladem volného času („to mne zajímá“). Tento stav může znamenat odstranění všeho napětí, vši pozornosti i vši koncentrace. Může také znamenat volní úsilí, odloženou radost. V boji proti živlům, proti nějakému člověku nebo proti sobě samému může snaha dosáhnout skvělého výkonu nebo moudrosti přivodit úsilí mnohem intenzivnější než profesionální práce, úsilí podobné náboženské askezi. Horolezecká skupina, sportovní tým, mohou zavést přísnou disciplínu. Ale toto úsilí a kázeň vyplývají ze svobodné volby. Hedonistický charakter je tak základním rysem volného času, že když volný čas neposkytuje potěšení a očekávaný požitek, tato jeho povaha se prozrazuje slovy: „to není zajímavé“, „to nebylo k smíchu“.

4. *Volný čas uspokojuje osobní požadavky.* Všechny funkce charakterizující volný čas odpovídají — i podle mínění těch, kteří jej prožívají — potřebám jednotlivců, oproti povinnostem, které ukládá společnost. Volný čas přímo souvisí s možnou zkažeností člověka (alkoholismus) nebo se svobodnou obranou jeho integrity proti agresí průmyslové a městské společnosti, která je čím dále tím méně přirozená, a čím dále tím více spoutaná a organizovaná. Souvisí se schvalovanou nebo odmítanou realizací nezainteresovaných možností celého člověka, která je pojímána jako cíl o sobě, ve vztahu nebo v protikladu k potřebám společnosti. Nabízí člověku pokusem zbavit se práce nebo možnost osvobodit se od stavů tělesné nebo nervové únavy, které působí proti biologickým rytům člověka. Umožňuje rekreaci. Nabízí možnost osvobodit se od každodenní nudy, která vzniká z dílčích a stále opakovaných úkolů, tím, že člověku otevírá skutečný

nebo imaginární svět rozptýlení, jež společnost dovoluje nebo zakazuje. Konečně dovoluje každému, aby se vymanol ze svých rutinních činností a stereotypů, vnučených fungováním základních organismů, tím, že umožňuje svobodné uplatnění svobodné osobní kultury, která je v protikladu nebo v harmonii s dominujícími hodnotami civilizace. Nejúplnější volný čas je ten, jenž může uspokojit ty tři potřeby jednotlivců a ty tři základní funkce, jež nelze redukovat jedny na druhé. Všechny volný čas, který neposkytuje toto možné střídání těchto volitelných variant, je z hlediska potřeb osobnosti v moderní společnosti neúplný.

Již od vzniku industriální společnosti předvídal sociální myslitelé důležitost volného času v budoucnosti naší civilizace. V některých spisech pokládá Karel Marx práci o sobě za „přední potřebu člověka“, ale jinde říká přesněji, že práce bude „lidská“, jen když bude přetvořena kolektivním vlastnictvím, automatizací, získáním velkého kvanta volného času („volný čas je prostorem pro vývoj člověka“) a překonáním rozporu mezi prací a volným časem v realizaci celého člověka... Auguste Comte a Proudhon (1809–65) mají jinou koncepci budoucí společnosti než K. Marx, ale všichni přisuzovali velkou důležitost dobytí volného času technickým pokrokem a sociální emancipací. Všichni spojovali vývoj volného času s pokrokem intelektuálního vzdělání dělníků a se vzrůstem jejich participace na občanských záležitostech.

Ukázalo se, že skutečnost volného času ve 20. století, tak, jak ji pozorovali sociologové v socialistických nebo kapitalistických zemích, je komplexnější, méně jednoznačná. Je to v Evropě, kde jeden bojovný socialista píše první pamflet propagující volný čas dělníků, právo na nečinnost (1883). Ale je to ve Spojených státech, kde vzniká sociologie volného času; v *Leisure Class* (1899) T. Veblen analyzuje různé kategorie buržoazních zahalečů. Staví do pravého světla ostentativní plýtvání, jímž si chtějí zajistit sociální prestiž. Přesto až v letech 1920–30 se jak v Evropě, tak ve Spojených státech objevují první empirické sociologické studie o volném čase. Zavedení 8hodinové pracovní doby budí naděje a zároveň obavy sociálních reformátorů: bude použito mimopra-

covní doby k rozvoji nebo k degradaci osobnosti? V SSSR se politika organizace volného času z podnětu Strumilina pojí s anketami o časovém rozvrhu (*Rabotčij byt v cifrach*, 1925). Mezinárodní úřad práce (Bureau International du Travail) organizuje v roce 1920 první kongres o mimopracovní době dělníků, jehož se účastní 300 členů z 18 národů. Nutnost organizovat volný čas figuruje jako nutný důsledek snížení pracovní doby. Ve Spojených státech se pořádají ankety. V Middletownu H. a L. Lyndovi kladou velký důraz na studium tradičního i moderního způsobu trávení volného času a na organizaci volného času. V r. 1934 byla uveřejněna Lundbergova anketa *Leisure in Suburban Study*, která se stala klasickou. Lundberg již definuje volný čas jako protiklad k činnostem „considered in a high degree obligatory or necessary to the maintenance of life and which are on the whole instrumental to other ends rather than ends in themselves“.

Po válce se sociologie volného času dočkala nevidaného rozmachu a významu. Spojené státy přistupují k problémům masové společnosti, masové spotřeby a kultury. V tomto kontextu dávají nejasnosti kolem volného času podnět k mnohým studiím. R. 1950 vychází *The Lonely Crowd* Davida Riesmana. Tato kniha má velký vliv nejen ve Spojených státech, ale v celém světě. Celkový náklad se blíží k miliónu. Hájí hypotézu, že moderní lidstvo prodělalo jen dvě revoluce sociálního charakteru. První se počíná renezancí. Člověk pospolitý „přímé tradice“ se od té doby řídí normami a hodnotami rodinnými. Stává se „inner directed“. A nakonec se objevuje druhá revoluce v polovině 20. století v těch zemích, kde začíná masová spotřeba a masová kultura. Člověk se zde řídí normami a hodnotami, které hlásají masové sdělovací prostředky a skupiny lidí jemu rovných (peer groups). Člověk se stává „other directed“. V této perspektivě se úvahy o volném časem stávají centrálním problémem. V r. 1958 je uveřejněna první antologie textů na téma *Mass Leisure*, kterou vydává E. Larrabee a R. Meyershon, a pak o rok později *Mass Culture* (A. Rosenberg a L. White). Konečně za rozhodný pokrok v empirické verifikaci těchto myšlenek o vztahu volného času a kultury v masových společnostech vdě-

čímé Havighurstové studii o Kansas City, a zejména studii H. Wilenskyho o Detroitu.

Právě v této době prodělala v Evropě sociologie volného času rozmach stejně plodný. Georges Friedmann klade na privilegiované místo význam volného času při „přemístění člověka“ do technické civilizace. V Anglii Rowentry svou práci *English Life and Leisure: A Social Study* (1951) zahájil řadu studií a výzkumů sociálního dosahu. Tyto výzkumy vyvolaly v cizině, zvláště v Holandsku, značný ohlas. Velké výzkumy veřejného mínění o volném čase mladých vyúsťují v energické politice přípravy a školení. V této perspektivě začíná J. Dumazedier v r. 1953 s anketami, jež vyúsťují v knihách *Vers une civilisation du loisir?* (1962) a v serii *Le loisir et la ville* (1965). V této perspektivě zahrnuje volný čas všechny činnosti, jimž se člověk podle své libosti může věnovat, když se osvobodí od povinností profesionálních, rodinných a společenských.

V socialistických zemích studie o volném čase také prodělaly svůj vývoj: v SSSR od r. 1956 do r. 1962 postupný přechod od 8hodinového pracovního dne k 7hodinovému přivodil nový rozmach anket o časovém rozvrhu a činnostech v mimopracovní době. V Strumilinově perspektivě se objevuje *Čas a práce* (Prudenskij, 1963), *Volný čas* (Petrosjan, 1964). V Jugoslávii byla provedena první empirická anketa podle metod empirické sociologie (V. Ahtik, 1960). Pozoruhodného rozkvětu dosáhla také empirická sociologie volného času v Polsku z iniciativy Studijního střediska masové kultury při varšavské Akademii věd. Sociologie volného času umožňuje první empirické srovnání kultury, jež žije v dělnických prostředích, patřících ke společností s různým nebo protikladným ekonomickopolitickým systémem. R. 1956 se konala první anketa o volném čase. Zabývá se volným časem dělníků v 6 městech v Jugoslávii, Polsku, Francii, Finsku, Dánsku a v Německé spolkové republice.

Vitalita sociologie volného času vyvolala četné přístupy k problémům. Volný čas se studuje ve vztahu k práci (Friedmann, Riesman), k rodině (N. Anderson, W. Scheuch), k náboženství (Pieper), k politice (Lipset), k vzdělání (Dumazedier, Wi-

lensky). Mluví se o něm jako o časovém rámci (Prudenskij, Petrosjan, Szalai), o souhrnu různých činností (Littunen) nebo o systému hodnot (de Grazia) atd.

Veliké jsou také rozdíly v metodách. Sociologie volného času se nevyznačuje nějakou specifickou metodou. Používá všech metod. Metoda je např. historická (od Veblena až po Riesmana nebo de Grazia), empirická (ve většině případů). Hlavní anketa, jež nyní probíhá, pojednává o časovém rozvrhu: je komparativní. Pojednává o národním vzorku šesti zemí: Německé spolkové republiky, Belgie, Rakouska, Francie, Polska a SSSR. Řídí ji A. Szalai (Maďarsko) v rámci Evropského střediska pro dokumentaci a sociální vědy ve Vídni.

Lze předvídat, že v budoucnosti různé preindustriální a industriální společnosti budou musit zmnohonásobit ankety zjišťující skutečné limity času, vzdálenosti, peněz atd., které zabraňují, aby se mimopracovní doba přeměnila ve skutečný volný čas v životě četných vrstev nebo kategorií dělníků; a též ankety zhodnocující zdroje volného času v kulturním vývoji kolektivit.

V postindustriálních společnostech, v nichž se začíná projevovat masová spotřeba, vznikají specifické problémy, jichž bude čím dál více. Dvojznačnost hodnot volného času v lidové kultuře postaví sociologa před velké problémy: zda hodnoty volného času uvedou v rovnováhu hodnoty plynoucí ze závazků profesionálních, odborových, politických a duchovních, anebo zda je ohrozí, vystavující v nebezpečí aktivní účast občanů na osudu společnosti. A konečně, zda při velkém množství hodnot hodnoty rozptýlení a hodnoty svobodného rozvoje vlastní osobnosti budou navzájem vyváženy v nové koncepci individuálního štěstí a sociální prosperity. Anebo naopak, zda hodnoty rozptýlení, uměle hypertrofované neodpovědným obchodním systémem, nebudou v určitých zemích hrát roli nového „opia lidu“, zatímco v jiných zemích jednostranná politika regulující volný čas bude riskovat deformující zásahy do komplexního jevu a vyvolá nudu nebo únik. Konec konců odpovědi na tyto otázky se týkají budoucnosti člověka v industriální a postindustriální civilizaci. Dnes není pro sociologii volného času důležitějších otázek.

Přeložila: Vlasta Rybáčková

Po odevzdání rukopisu článku o nemarxistické německé sociologii mládeže [1] jsem dostala do rukou dopisy Helmuta Schelského adresované A. Flitnerovi a L. Rosenmayrovi [2]. Pokládám za správné upozornit na některé Schelského argumenty a zároveň tak doplnit svůj pohled na tyto problémy.

Připomínám, že diskuse o Schelského sociologii mládeže probíhají již téměř deset let; že se v nich podílelo více autorů, i když ne vždy tak soustředěně a bezprostředně jako Andreas Flitner [3]; konečně, že Helmut Schelsky se do těchto diskusí začlenil až nyní (přesněji řečeno koncem jara r. 1965), kdy zároveň upozornil, že se nehodlá dalších diskusí o sociologii mládeže vůbec zúčastnit.*

V dopisech Schelsky konstatuje, že mládež se za deset let podstatně změnila a že by nyní napsal zcela jinou sociologii mládeže. K tomu prý však nemá ani čas, ani chuť, zároveň však nehodlá odejít ze scény sociologie mládeže pod tlakem nesprávných argumentů a falešných interpretací jeho závěrů. I když odpovídá na kritiku obou uvedených autorů, zvláště citlivě se ho patrně dotkla recenze rakouského sociologa L. Rosenmayra [4], v níž prý jsou převzaty bez důkladného ověření Flitnerovy argumenty. Volí formu otevřených dopisů, jimiž vyjadřuje nesouhlas a zároveň i vlastní stanovisko zhruba ke čtyřem otázkám:

1. Odmítá argument, že by sám nedoceňoval diferencovanou sociologii mládeže. Je toho názoru, že globalizující a diferencující sociologie by se měly doplňovat. Když vytvářel syntetický typ mladého člověka let 1945–55, vycházel prý též z řady diferencovaných výzkumů. Schelsky

však nehovoří o tom, že přece jen hlavním ze zdrojů informací o západoněmecké mládeži mu byla nezaměstnaná dělnická mládež. Rovněž nereaguje na často mu vytýkanou souvztažnost sklonu ke globalizujícímu pohledu na mládež s nivelizační tezí, která byla jeho metodologickým východiskem.

2. Též odmítá kritiku užití pojmu „skeps“ k označení poválečné mladé generace v Německu.** Proč prý nemá mít stejné právo užít volně tohoto výrazu, jako v podobné situaci měl např. J. W. Goethe? Mlčením však přechází některé Flitnerovy nepřímé narážky na vlastní Schelského skepsi, pramenící — jako u všech, kteří byli odchováni fašismem — v hluboké deziluzi.

3. Schelsky rovněž odmítá — a zde se domnívám, že oprávněně — argument, že by nebyl stoupencem tzv. „ochranného prostoru“ pro mládež, že by mu šlo o to, aby se mladí lidé co nejrychleji začlenili do pracovního světa, bez ohledu jakým způsobem. Vždy upozorňoval na zvýšené nároky současné industriální společnosti vůči mládeži a na nutnost připravit ji na tuto složitost novými a účinnějšími formami vzdělání. Zasazuje se o prodloužení „ochranného prostoru“ mládeže, nikoliv však prolongováním tradiční školní docházky. Jde mu o zavedení efektivnějších forem přípravy mládeže na praktické povolání pod pedagogickým vedením. V tomto smyslu chápe urychlené začlenění mládeže i svůj apel na rodiče a výchovné instituce [5].

4. Konečně odmítá jednostranné posuzování vlastního pojetí vztahu teorie a empirie, vztahu hodnotících a nehodnotících aspektů v sociologii. Bezprostřední

* Toto rozhodnutí i oba otevřené dopisy jsou podle Schelského bezprostřední odezvou na Rosenmayrovu recenzi o knize Andrease Flitnera. Byly uveřejněny v 2. sešitě Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie v r. 1965, tj. téměř

půl roku před tím, než se Schelsky vzdal vysokých akademických funkcí.

** „Mein Gott, die ewige Kritelei an dem Titel der nicht dem strengen Wortgebrauch von Skepsis entspräche.“ (Kölner Zeitschrift f. S. u. Sps., 1965/2 str. 402).

vliv mimovědeckých prvků na sociologickou analýzu pokládá Schelsky za škodlivý. Tzv. „Wertneutralität“ přijímá za svou vědeckou pracovní normu [6]. Protože však sociální jev je složitý, musí k němu sociolog přistupovat jednou jako historik, jindy jako statistik. Je prý proto právem a povinností sociologa na jedné straně se od předmětů zkoumání kriticky distancovat, na druhé straně pak se o ně v mimovědecké sféře angažované zajímat [7].

Již ve své stati o západoněmecké mládeži [8] jsem se zabývala důsledky porušení principu neutrálního vztahu k více méně vyspekulované tezi o nivelizované společnosti středního stavu právě Helmutem Schelským. Vůbec se domnívám, že teoretický klíč k vysvětlení zmíněných diskusí o mládeži v západoněmecké sociologii je obsažen ve složitosti vztahu teorie a empirie, prvků hodnotících a nehodnotících, vědy a ideologie. Schelsky se ve svých rozbořích sociologické analýzy zřiká mimovědeckých vlivů. Jaký to však byl vliv, který ho při vytváření typu mladého člověka poválečných let vedl k tomu, aby za dominantní faktor určující tento typ pokládal především více méně vyspekulovanou formu industriální společnosti, tj. nivelizovanou společnost středního stavu? Co ho vedlo k posunutí tak vážného společenského faktoru, jakým je právě nedávná politická minulost Německa, mezi faktory méně významné? Odpověď nabízí Schelského pojetí sociologie jako „vědy přítomnosti“ („meine Auffassung der Soziologie als Gegenwarts-wissenschaft“, str. 401, Kölner Z. f. S. u. Sps., 1965/2), které zřejmě přehlíží skutečnost, že minulost spoluurčuje přítomnost.

Zdá se, že v diskusí o mládeži v německé nemarxistické sociologii se zkřížily meče o jednu z centrálních otázek společenské vědy a tedy i obecné sociologie — o vztah mezi empirií a teorií, o vztah mezi problémově orientovaným výzkumem a metodologií [9], o vztah mezi vědou a ideologií, jak o nich diskutuje celosvětové filosofické a sociologické fórum. Zkřížily se meče zastánců hlavních proudů nemarxistické německé sociologie — proudů vnitřně velmi členěných —, které různým způsobem řeší složitý rozporuplný vztah mezi empirií a teorií.

Naše exkurze do problémů nemarxistické sociologie mládeže zároveň upozorňuje, že sociologii mládeže jako dílčí disciplínu, odvětví, nelze beze zbytku vytrhnout z širšího teoretického rámce obecné sociologie a filosofie.

Předkládám ke společnému posouzení, jakou hodnotu měly pro poznání sociální skutečnosti o mládeži diskuse vedené Schelským a s ním se střetávajícími autory. Platí o nich — jak se vyjádřil na mezinárodním sociologickém kongresu v r. 1959 R. K. Merton [10] —, že patří k oněm vědeckým sporům, které jsou výrazem vztahu nezbytného doplňování, jež pomáhá k prohloubení vědeckého poznání, anebo je třeba označit je pro různost filosofické orientace za výraz neslučitelného protikladu?

A ještě závěrem k Schelského knize *Skeptická generace*: Helmut Schelsky v dopise L. Rosenmayrovi prohlašuje, že svou knihu o mládeži stahuje s diskuse. Je ovšem otázkou, zda může autorovo subjektivní přání rozhodnout o osudu knihy — přesněji obsahu knihy —, která dlouho ovlivňovala veřejné mínění o mládeži, a to nejen na území NSR, která působila i na samu mládež a která sehrála do značné míry roli reprezentantky teorie dílčího dosahu a ovlivnila tak či onak další sociologické výzkumy mládeže.

Literatura:

- [1] Kubičková M.: *Ze sociologických výpovědí o západoněmecké mládeži*, Sociologický časopis 1966/1, str. 36–52.
- [2] Schelsky H.: *Zur Diskussion der Jugendsoziologie*, Kölner Zeitschrift f. Soziologie u. Sps., 1965/2, str. 400–406.
- [3] Flitner A.: *Die soziologische Jugendforschung*, Heidelberg, 1963.
- [4] Rosenmayr L.: A. Flitner, *Die soziologische Jugendforschung*, Kölner Z. f. S. u. Sps., 1965/1.
- [5] Schelsky H.: *Anpassung und Widerstand*, Heidelberg, 1961.
- [6] Schelsky H.: *Ortsbestimmung der deutschen Soziologie*, Düsseldorf-Köln, 1959, Kp. 3.: Die empirische Sozialforschung.
- [7] Viz článek Schelského H., uvedený pod značkou [2], str. 405.
- [8] Viz článek Kubičkové M., uvedený pod značkou [1], str. 38, 44, 52.
- [9] Mayntz R.: *Soziologie in der Eremitage?* Kölner Z. f. S. u. Sps., 1961, str. 110.
- [10] Merton R. K.: *Social Conflict over Styles of Sociological Work*, 1959, citováno podle Renate Mayntz, Kölner Z. f. S. u. Sps., 1961, str. 124.

Sociologie ve výstižné zkratce

Vzorem koncentrovaného a zároveň přístupného výkladu sociologické problematiky je knížka J. Szczepańskiego *Otázky soudobé sociologie*,¹ kterou autor vědomě doplňuje u nás známé již *Elementární pojmy sociologie*. Neopakuje v ní již definice sociologických pojmů, ale snaží se ukázat, jak fungují vnitřní mechanismy důležitých procesů soudobých společností. Podává tyto procesy v podobě, v jaké se promítají do života průměrné rodiny polské inteligence. Pro sociologickou informaci dospělých lidí ze širokých kruhů nejen inteligence, ale i dalších vrstev, plní analogickou roli, jakou plní pro informaci mládeže přeložená u nás kniha Baumanova.²

První kapitola pojednává o sociologických otázkách práce a technické civilizace. Vychází z toho, že nové formy kolektivního soužití, regulování vztahů i nové společenské instituce vznikaly na základě diferenciací potřeb, způsobů jejich uspokojování i nalézání nových nástrojů. Zdůrazňuje význam dělby práce a profesionální diferenciací pro společenský vývoj.

Teoreticky nejennějším prvkem této kapitoly je způsob, jakým autor prokazuje, že uznání existence průmyslových společností, charakterizovaných masovou, strojovou výrobou statků a služeb v podnicích oddělených od rodiny a opírajících se o dalekosáhlou dělbu práce, neodporuje teorii společensko-ekonomické formace. Doslova uvádí: „Třídní systémy kapitalistické a socialistické společnosti jsou zásadně rozdílné, pokud jde o odlišení z hlediska vztahu k výrobním nástrojům, možnosti podílu v národním důchodu, neboť odstranění soukromého vlastnictví výrobních prostředků likviduje možnost zisku. Avšak organizace práce a metody řízení vytvářejí v průmyslových společnostech nezávisle na politickém zřízení určité hierarchie postavení a profesionální diferenciací, které jsou též základem společenské pozice. Tato pozice vytváří charakteristické tendence, systémy hodnot a i typy osobnosti“ (12–13). Jistě lze diskutovat o tom, není-li zde přeceněna podobnost průmyslových společností, neboť charakter formace (či třídního systému) ovlivňuje podstatně organizaci práce a metody řízení, profesionální diferenciaci i hierarchii společenských pozic. Avšak je třeba uznat, že výrobní síly v rámci rozvinuté průmyslové výroby mají vzápětí nemálo podobných společenských rysů v obou for-

macích. V jednotlivých okruzích společenských vztahů, např. ve všech těch vztazích, které vyplývají z dělby práce (tedy též ve vztazích profesionální diferenciací), se pak působení industriální výroby, a to působení, které plyne z charakteru formace, prolínají a splývají, což se samozřejmě nemůže obejít bez rozporů.

Socialismu přisuzuje autor velkou úlohu zejména při překonávání uniformizujících důsledků technické civilizace, odcizení, při osvobozování člověka od všemocí strojů, trhu a peněz, při předcházení jak automatizaci, tak i „zmasování“ (ve smyslu zanedbání specifických vývojových rysů lidských osobností) společnosti.

Kapitola se dotýká též problémů společenských důsledků automatizace, jejího vlivu na změny mikrostruktury osazenstva (dominance oddělení plánování pracovního procesu a programování, zvýšení závislosti osazenstva na pracovním rytmu).

Na to navazuje kapitola o společenské organizaci, která osvětluje čtyři charakteristické tendence velkých systémů zorganizovaných institucí: tendenci k jednotě a konsolidaci, tendenci ke koordinaci a centralizaci, utváření kategorie specializovaných vedoucích expertů, organizátorů, techniků a vznik nepočetné skupiny „vysokého vedení“. Autor zdůrazňuje podstatný význam sociologického aspektu v teorii organizace, např. v problematice rozhodování, chování lidí v rámci organizací atd. Autorovi zde vytkneme snad jen to, že příliš široce chápe organizaci jako „trvalý systém diferencovaných a zkoordinovaných lidských činností“ (33). Z tohoto hlediska by organizací bylo téměř vše, co má podstatnější význam pro společenský vývoj a co se přibližuje k jeho zákonitostem. Nebylo by správnější hovořit jako o organizovaných jen o těch činnostech, které jsou institucionálně předpokládány, fixovány určitými předpisy a příslušným způsobem sankcionovány? Jistě existují takové činnosti, které jsou trvalé a zkoordinované a přitom jsou vykonávány návykově a spontánně. Ty je třeba odlišit od činností organizovaných.

V kapitole o rodině a výchově budí pozornost analýza změn, probíhajících ve struktuře, organizaci, funkcích i vnitřním životě rodiny v důsledku rozvoje technické civilizace (egalitární manželství, rodičovské vztahy nabyly přátelské povahy, aj.). Autor po-

¹ J. Szczepański: *Zagadnienia socjologii współczesnej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963, str. 132.

² Z. Bauman: *Sociologie pro každý den*, Mladá Fronta, Praha 1965. Viz recenze Baumanových knih v Sociologickém časopise 1965, č. 6.

važuje za obtížné stanovit, v jaké míře jsou zjevy „buntu“ a nepřizpůsobení mezi mládeží vyvolány změnami rodiny, neboť současně lze pozorovat jevy výchovné krize ve škole. Přitom upozorňuje na málo uvažovanou okolnost, že škola i učitel značně ztratili na vážnosti v době, kdy rozhlas, tisk a televize se staly zajímavějším zdrojem vědění. Důležitou výchovnou úlohu hrají skupiny mládeže stejného stáří.

Kapitola o diferenciaci a rozvrstvení společnosti vychází z marxistického pojetí tříd. Rozdělení ve vrstvy považuje za méně zásadní a méně hluboké než třídní dělení. Zvláštní oddíl je věnován důležité otázce rozvrstvení socialistické společnosti. Za hlavní kritéria tohoto rozvrstvení považuje Szczepański nerovnost příjmů, rozdílnost pozic zaujímaných ve společenské dělbě práce, ve stupni účasti při výkonu moci, rozdíly v úrovni vzdělání a prestiže. Přitom autor poněkud předčasně usuzuje, že již nelze hovořit o dělnické, rolnické třídě a inteligenci (64). Je ovšem obtížné najít jediné diferenciací kritérium nového typu rozvrstvení. Vezmeme-li povolání, je možné, že povolání, která stojí vysoko na stupnici formálních pozic, mají dosti nízké pozice na stupnici prestiže. Szczepański vidí východisko ve vytvoření kombinované stupnice podle různých kritérií, která by zjišťovala společenskou pozici na základě „syntetické gradace“, spojující povolání a postavení v povolání, podíl moci, dosah ekonomického a politického rozhodování, úroveň vzdělání i výši příjmů. Ředitel určitého podniku může ve skutečnosti s ohledem na hospodářský význam tohoto podniku zaujímat značně vyšší pozici než jiný ředitel.

V kapitole věnované otázkám politické moci upoutá typologie politických stran a přehled technik výkonu moci: technika, opírající se o magickou či náboženskou autoritu vládce, technika, opírající se o ochotu k poslušnosti z přesvědčení, že jde o nejlepšího kandidáta výkonu moci, technika, opřená o výchovu obyvatelstva v určitých ideologických zásadách, technika, opřená o odměňování poslušnosti a technika, opřená o zastrasování a teror.

Značnou pozornost věnuje Szczepański sociologické problematice malých skupin, jejíž velký teoretický i praktický význam je stále výrazněji uznáván i v sociologické práci u nás. Nelze zkoumat podnik bez výzkumu malých pracovních skupin, neboť, jak dovozuje Szczepański na základě výsledků obsáhlých studií západní sociologie a sociální psychologie, především v malých skupinách vzniká pocit solidarity a identifikace s podnikem a jinými velkými uskupeními a fungování malých skupin rozhoduje o mnoha důležitých záležitostech podniku. Pracovníci zaujímající ve struktuře skupin různé pozice se také značně liší co do produktivity práce, postojů vůči vedení a kolegům. Szczepański dokonce tvrdí, že ti členové skupin, kteří jsou obklopeni sympatiemi a mají vysoký prestiž, zpravidla dosahují také vysoké produktivity, přičemž je závislost vzájemná (16). Nezdá se však, že by to bylo tak jednoznačné, neboť v našich

podmínkách se skupinový zájem a tedy i tendence těch, kteří mají v pracovních skupinách nejvyšší neformální autoritu, nezdá se rozcházejí s požadavky produktivity.

Skupinovému jednání je věnována speciální kapitola, která plasticky osvětluje procesy utváření módy, fámy, zjevy desindividualizace při davovém chování.

Po dalších kapitolách, které se týkají společenských vizí (běžné představy, magie, náboženství, ideologie, věda) a sociologických otázek venkova a měst, teprve v závěru přistupuje Szczepański k obecně sociologické problematice. V kapitole „Společnost“ zdůrazňuje, že na základě shromážděných materiálů a popisů, získaných empirickými výzkumy, má již polská sociologie vytvářet obecnou teorii společnosti. Důslednou teorii lze vytvořit na základech historického materialismu.

Společnost chápe autor jako strukturu, vnitřně spjatou určitými zákonitostmi. Podává v tomto duchu skicu teorie vznikající socialistické společnosti (str. 123–127). 1. Základem je typ ekonomiky, opřené o společenské vlastnictví výrobních prostředků a řízené centrálním plánem. (Nelze pochopit, proč v souvislosti s tím přisuzuje autor při tvorbě socialistické společnosti menší dosah technické revoluci.) 2. Vzniká nová makrostruktura a společenská diferenciaci. 3. Úloha státu a systému institucí ve vytváření nové ekonomiky i nové makrostruktury — politická rozhodnutí, nutnost zachování a výkonu moci leží v základě normativních aktů v ekonomice. 4. Fungování systému institucí, ekonomiky i vytvoření nové makrostruktury vyvolává vznik nové mikrostruktury, která je činitelem stabilizace makrostruktury. 5. Změny v hodnotových systémech, kultuře, společenském vědomí. 6. Formování nového charakteristického typu osobnosti, typu člověka „zespolečenštěného“.

Autor recenzované knížky je žákem Znanieckého, u něhož jako poslední před vypuknutím války dosáhl postgraduální doktoratury a jehož badatelské tradice v několika sociologických diskusích po r. 1955 hájil. Obě knížky však vyvolávají otázku ko vztahu Szczepańskiego k marxistické sociologii. Nezdá se na ni výslovně odvolává. Nejde jen o vnější, ale o vnitřní navazování na základní principy marxistické sociologie: zejména na marxistické učení o třídách a třídním boji, o základním místě ekonomiky ve struktuře společnosti, o významu práce, kterou Szczepański považuje za základního činitele uskupování lidí aj.

Ve vlasti J. Szczepańskiego se objevily úvahy o tom, že sice není protimarxistickým sociologem, že však je sociologem nemarxistickým. Ve světle recenzované knihy i dalších jeho knih se přesvědčujeme, že tyto úvahy byly vyslovené sektářskými. Mohly být vysloveny pouze z pozic chápajících marxismus jako uzavřený systém pouček, ke kterým nelze nic přidávat, nad které nelze jít. Szczepański však akceptuje všechna zásadní marxistická východiska a z jejich hlediska usiluje osvětlit řadu dalších problémů, vy-

žadujících teprve svou marxistickou interpretaci. Knižka by byla jistě prospěšná i československému čtenáři.

Dragoslav Slejška

Nová sociologie v Sovětském svazu

(*The New Sociology in the Soviet Union*) je podtitulkem spisu *Science and Politics*, jehož autorem je prof. George Fischer (nyní na Columbia University v New Yorku) a jež vydalo Středisko pro mezinárodní studie při Cornell University (Ithaca 1964, str. 69, § 2.—). Přehledná brožura obsahuje stati: I. Věda a politika, II. Filosofové, sociální vědci, sociologové, III. Učitelé a ústavy, IV. Sociologie práce, V. Výzkum: Technologie a školení, VI. Výzkum: Postoje k práci, VII. Teorie: Třídní skladba. Jak patrné z těchto názvů, referuje autor o hlavních směrech soudobé sociologie v SSSR, o hlavních jejích pracovištích, směrech výzkumu a provedených anketách. V návaznosti na práci R. K. Mertona a H. W. Rieckena (*Notes on Sociology in the U.S.S.R.*, 1962) přiznává, že po překonání období dogmatismu se sovětská sociologie utěšeně rozvíjí. Příznaky toho jsou např. — při vši věrnosti marxismu-leninismu — úsilí o vyjasnění a prohloubení vědeckých metod, rozvoj empirických výzkumů i vzrůst počtu škol, institucí a pracovišť zabývajících se sociologií. Pěstují ji zejména pracovníci Filosofického ústavu Sovětské akademie věd a moskevské university V. S. Semenov, A. A. Zvorykin, G. M. Andrejeva, G. Osipov, J. Zamoškin, v Leningradě V. A. Jadov, ve Sverdlovsku M. N. Rutkevič a L. N. Kogan, v Novosibirsku G. A. Prudenskij a mnozí jiní. Kromě toho jsou pořádány tzv. teoretické konference, na nichž se řeší různé problémy. Značnou vzpruhou a současně inspirací pro sovětské sociology bylo i jejich uplatnění se na 5. světovém sociologickém kongresu v r. 1962.

Některé ze sovětských výzkumů prof. Fischera obzvlášť zaujaly. Tak připomíná, že podle Andrejevy, která si všímá působení automatizace na sovětské dělníky, vytváří pokrok technologie všeobecnou hmotnou základnu pro likvidaci důležitých rozdílů mezi duševní a tělesnou prací. Zvorykin však v této souvislosti ukazuje i na nový problém, který tu vyvstává: s rozvojem automatizace sice odpadá svalová únava, ale na její místo nastupuje nervové napětí.

Jiným zajímavým poznatkem sovětské sociologie je zjištění vztahů mezi počtem zlepšovatelských návrhů a školním vzděláním dělníků. Zdá se paradoxní, že čím nižší je jejich vzdělání, tím víc se dělníci podílejí na racionalizaci výroby. Tak ve Sverdlovsku z dělníků s 5—6letým školním vzděláním podalo návrhy 30,8 %, kdežto z dělníků se 7—9 lety školy jen 26,6 %. Tento zdánlivý paradox se zatím vysvětluje tím, že pracovníci s vyšším vzděláním patří k mladším a nejmladším ročníkům, že většina jich není ani pět let v provozu, takže nemohou mít potřebné zkušenosti, jež jsou

předpokladem tvůrčí činnosti a jež mají starší dělníci.

Na leningradské universitě konané studie ukázaly, že množství volného času (z 24 hodin) je různé u mužů (25,4 %) a u žen (21,9 %), u pracovníků různého věku (od 18 do 30 let 26,7 %, u starších do 40 let 23,8 % a nad 40 let 21 %), různého vzdělání (pracovníci s národním školou 26,4 %, vysokoškoláci 24,3 %) i pracovní kategorie (dělníci 26,4 %, úředníci a technici 21,1 %).

Nejzajímavější jsou studie, týkající se postojů k práci. Např. v Leningradě bylo dotazáno na názory cca. tři tisíce mladých dělníků. Zkoumáno bylo jejich velení do výrobního pochodu, uspokojení z práce, z výše mzdy, ze vztahů uvnitř kolektivu, z uspořádání směn, z určitého druhu práce, z péče vedení o pracující, z příležitosti k zdokonalení zručnosti a z organizace práce.

Poněvadž se podobná šetření konají i na Západě, lze nejednou srovnávat. Na otázku, jaký vliv bude mít technický rozvoj na postavení dělníka za padesát let, odpovědělo

	ve francouzské továrně	ve Sverdlovsku	v Irkutsku
optimisticky	33 %	89 %	92 %
pesimisticky	35 %	1 %	3 %

Větší nadšení sovětských dělníků je zřejmé. Z jiných odpovědí plyne, že v SSSR víc lidí má rádo svou práci, víc na ni myslí za odpočinku a má přitom příjemné pocity. Zatímco francouzským dělníkům vadily v továrně chabé společenské styky, jednotvárnost práce, podmínky práce, nečistota, vztahy podřízenosti a závislosti, u sovětských pracovníků ustupují tyto věci do pozadí a dělníci soustřeďují svou pozornost na některé hygienické závady, neomítnuté stěny a na organizaci práce. Většina sovětských dělníků na otázku, zda sledává své zaměstnání zajímavým, odpovídá celkem kladně. Naumová však cituje také tuto odpověď jedné dělnice: „Má práce sice není zajímavá, ale uspokojuje mě, neboť svou prací přispíváme k budování komunismu.“ Z takových šetření vyvěrá praktický závěr: Poněvadž se patří ve dohledné době nepodají ještě opatřit všem tvořivou práci, je aspoň nutné vstřípit každému vědomí povinnosti řádně pracovat, plně se věnovat daným úkolům a poctivě se k nim stavět, ať jsou jakékoli.

Stejně zajímavý je i závěr, k němuž Fischer dospívá. Vcelku se mu jeví nová sovětská sociologie, jak teorie, tak i konkrétní výzkum, jako zvláštní splynutí vědy s politikou. V oblasti teorie tím míní splynutí akademického rozboru společnosti s oficiální naukou, v oblasti výzkumu splynutí školy se službou státu. V rámci těchto zásad začali si sovětské sociologové klást významné speciální otázky, na něž hledají odpovědi

empirickou cestou. Autor si neví rady s odpovědí na otázku, co toto v budoucnosti přinese. Domnívá se, že nejde jen o novou situaci, ale i o nové úkoly, které přísluší sovětským sociologům ve složitě se měnící společnosti. Nakonec se může ukázat správným, že „jak jde sociologie, tak jde i lid“ („...as sociology goes, so goes the nation“).

Autor, který se specializoval v politické sociologii, žil a studoval v SSSR před válkou a od té doby vykonával do Svazu několik studijních cest. Z obšáhých a poměrně typických, správně volených citací lze vyvozovat, že usiluje o objektivní, pokrokový přístup k dané látce. Práce, o níž byl projevem na Západě zájem, potvrzuje názor, že sovětské zkušenosti mohou být kapitalistickým zemím prospěšné. Tím větší význam mají pro nás, zejména pro naši rodici se sociologií práce. Pokud se týká hlavní, spiskem nadhozené problematiky, dlužno podle našeho názoru vycházet především z toho, že socialismus má být organizací společnosti, budovanou na vědeckých základech. Proto v socialistickém státě musí být i celá jeho politika vědecky podložena a úzce spjata s ostatním kulturním a vědeckým životem. Tak vzniká i funkční vztah mezi politikou a sociologií v socialistické společnosti, projevující se tím, že na jedné straně výsledky vědeckých výzkumů nutně slouží politice, jež se o ně opírá a jež na druhé straně podporuje všestranně každou vědeckou práci a musí tudíž přispívat i k rozvoji sociologie. Tuto souvztažnost, zdá se, G. Fischer přehlédl nebo nedocenil.

František Potužil

William Kornhauser, *The Politics of Mass Society*

The Free Press, New York, Fourth Printing 1965, str. 256

Kniha W. Kornhausera patří mezi práce, jejichž problematiku jsme u nás do poslední doby jak ve filosofii, tak v sociologii fakticky opomíjeli. Pokud se vyskytly v socialistických zemích zmínky o problematice masové společnosti v západní sociologii, byly to obvykle jen apriorní odsudky s poukazem na to, že pojmy a problémy tohoto zaměření patří mezi ideologické konstrukce, že jde o sociálně psychologické termíny apod. Objektivní smysl prací zabývajících se problematikou masové společnosti se viděl především v reakčních snahách obhájit v terminologii elity vládnoucí třídy, a v kritickém vztahu k apatii, lhostejnosti a účasti mas v nedemokratických hnutích byl spatřován jen výraz pomluv a odmítavého vztahu k lidu, k lidovým masám.

Tento postoj je dnes již neudržitelný a také velmi málo účinný jak z hlediska výsledků této teoretické pseudokritiky, tak i z hlediska objasnění a analýzy reálných problémů, které jsou v koncepci masové společnosti skrytě obsaženy. Nemusíme přece souhlasit s aristokratickým nebo protikomunis-

tickým zaměřením některých autorů, kteří píšou o masové společnosti, ale reálnou problematiku nebo její zkrácenou interpretaci v podobných pracích jsme povinni rozšířovat a ukázat její skutečný praktický i teoretický význam. Zabývat se otázkami, které se skrývají v koncepci masové společnosti, je také důležité proto, že tato koncepce je těsně spjata s další velmi významnou a námi rovněž opomíjenou oblastí problémů, které jsou stručně vyjádřeny v pojmu „masová kultura“.

W. Kornhauser rozhodně nesympatizuje s marxismem, ani se netají tím, že komunismus zcela jednoznačně a bez argumentů zařazuje mezi totalitní hnutí, a společenský systém jím vedený mezi totalitní systémy. Ale toto netvoří jádro jeho práce. Ve své práci, která kromě předmluvy a úvodu se skládá ze tří částí, z nichž každá má čtyři kapitoly a celá kniha pak ještě stručný závěr, se pokouší o vyjasnění a přesnější určení některých pojmů a především pak základního pojmu celé práce — pojmu masová společnost. Současně používá pojmy, které převzal odjinud, bez vysvětlení jejich obsahu (to se týká zejména pojmu elity). V úvodu se snaží specifikovat hlavní cíle své práce. Přes určité nedůslednosti formulací můžeme zjistit, že mu jde především o rozlišení mezi společností masovou a společností sociálního pluralismu, dále o to, jak proměnlivost charakteru sociálních vztahů individuů ovlivňuje jejich receptivitu nebo odpor vůči výzvám totalitních hnutí; v této souvislosti zdůrazňuje, že koncepce masové společnosti je užitečná pro analýzu zdrojů extrémních tendencí v masové společnosti. Nakonec jde autorovi také o rozlišení institucí masových a totalitních, protože se domnívá, že nelze používat označení masová společnost na každou moderní industrializovanou společnost.

V první části práce se autor zaměřuje na zkoumání intelektuálních zdrojů teorie masové společnosti. Domnívá se, že jeden zdroj má své kořeny v reakci na revoluční změny v Evropě, zvláště pak ve Francii po její velké buržoazní revoluci. Druhý směr je určitou reakcí na růst totalitních režimů ve 20. století (Německo, Itálie a — zcela v duchu běžných liberálních politických teorií západní sociologie — i Sovětské Rusko). Kritika masové společnosti může být buď aristokratická nebo demokratická. Aristokratická kritika se soustřeďuje na obranu hodnot vládnoucích elit proti stále rostoucí účasti a vlivu mas v kapitalistické porevoluční společnosti. Demokratická kritika masové společnosti se soustřeďuje na obranu demokratických hodnot proti růstu moci elit, proti jejich totální dominanci. Mezi představitele aristokratické kritiky řadí Kornhauser Burckhardta a Le Bona, mezi představitele demokratické kritiky 20. století K. Mannheim a Ortega y Gasset. Mezi současné kritiky masové společnosti a jejich totalitních tendencí řadí autor Hannah Arendtovou a E. Lederera. Kornhauser po vyličení negativních výtek obou směrů, které kritizují ma-

sovou společnost, dospívá k závěru, že obě jsou vlastně velmi jednostranně a že teprve jakousi syntézou aristokratické a demokratické kritiky masové společnosti a jejím doplněním je možné vypracovat vhodnou koncepci analýzy masové společnosti a totalitních tendencí, které v ní vznikají a působí, a které ji mohou zničit a přeměnit ve společnost totalitní. Autorova výchozí koncepce se opírá o předpoklad, že masová společnost existuje tam, kde došlo k významným změnám ve vzájemných vztazích mezi vládnoucí elitou a lidovými masami, čili, jak Kornhauser říká, ne-elitou. V některých zemích po rozkladu tradiční společnosti a její aristokratické autoritativní elity, se vzrůstem vlivu mas, dochází k tomu, že vládnoucí elita je silně přístupná vlivům a tlakům ne-elit a naopak, dříve tradiční autoritou ovládaná masa je nyní atomizována a rozptýlena a neorganizována a tudíž velmi způsobilá a vhodná pro manipulaci a mobilizaci ve směru masového, ba přímo totalitního hnutí. Tyto dva základní rysy masové společnosti — přístupnost elity vlivům a tlakům ne-elit a způsobilost (vhodnost) masy podléhat mobilizačním a manipulačním tendencím jsou ještě doplněny nedostatkem nezávislých skupin mezi státem a rodinou, absencí sociální skupinové samosprávy. Nedostatek těchto zprostředkujících samosprávných institucí a organizací způsobuje, že přístupnost elit intervencí ze strany ne-elit a vhodnost mas pro mobilizaci a manipulaci ze strany elity je bezprostřední, je přímá. Masová společnost se vyznačuje převahou přímé akce a neorganizovaného, tj. v rámci systému zprostředkujících legálních a ústavních organizací nezachyceného a neusměrněného hnutí. Při rozboru politických jevů jako je masové jednání, masové hnutí a takzvaná přímá akce vychází najevo, oč vlastně Kornhauserovi jde. Je pro aktivitu mas, lidu, brojí proti masové apatii, ale je současně proti masovému hnutí a masovému chování, jehož nebezpečí vidí v tom, že překračuje rámec běžné, pokojné legality klidných etap společenského vývoje a ohrožuje nebo ruší demokratické instituční procedury, které prý zaručují právo volby většiny při respektování práv menšiny. Masové hnutí přímé akce popírá úctu k principům svobodné soutěže a veřejné diskuse jako základny pro kompromisní řešení konfliktních zájmů.

Ideálem Kornhausera je společnost pluralistická, kde vládnoucí elita není jednoznačně vystavena tlaku masy a naopak masa není bezprostředně manipulována a jednoznačně mobilizována elitou. Jde mu o vytvoření jakýchsi zprostředkujících článků mezi elitou a masou, které je od sebe oddělují a současně umožňují doplňování a výběr elity zdola, a přitom zaručují elitě i ne-elitě určitou relativní samostatnost. Těmito zprostředkujícími články jsou instituce a organizace, které spojují skupiny s osobními vztahy (rodiny) s celostátní abstraktní organizací. Tyto instituce jsou legálními organizacemi lokální a skupinové samosprávy, která prý zabráňuje procesu izolace a atomizace

jednotlivce a určitými zákonem stanovenými normami a procedurami umožňují prosazení různých zájmů a potřeb, aniž by nutně vznikalo masové hnutí přímé akce, jehož rozmach ohrožuje pluralistickou společnost, vede k růstu masového chování, jež v sobě skrývá nebezpečí totalitních tendencí a možného přechodu společnosti masové ke společnosti totalitní. Když se začneme do dalších částí Kornhauserovy knihy, zjistíme, že koncepce pluralistické společnosti je skutečně určitou ideologickou konstrukcí, jejímž předobrazem jsou konkrétní kapitalistické společnosti s tradičním buržoazně demokratickým zřízením a silnými prvky místní a skupinové samosprávy. To jsou především USA, Anglie a některé skandinávské země. To jsou země, kde podle autora nedošlo k prudkému a nebezpečnému přechodu od staré feudální společnosti k nové, kde narušení pevnosti staré autority nevedlo k uvolnění a dezintegraci společnosti a vztahů a pout jednotlivce ke společenskému celku. Byla vytvořena postupně nová autorita moci, byl zachován a rozvíjen princip samosprávy jako zprostředkující článek mezi jednotlivcem a státem. Elita v těchto zemích je kontrolována zdola ne-elitou, ale přitom si zachovává určitou relativní samostatnost a nezávislost. Existuje možnost výměny elity nebo jejího doplňování na základě demokraticky stanovených zásad a procedur, existuje zde soutěž, možnost volby, ochrana menšiny a jejích práv. Naproti tomu země, kde došlo k příliš rychlému zlomu staré autority, nebo kde nebyla vytvořena a zajištěna stabilita autority nové, kde je málo zprostředkujících institucí, jsou ohroženy růstem masového hnutí a přímé akce. Tyto země skýtají příklady velkého rozvoje masového hnutí, které je přístupné totalitní mobilizaci a ovlivnění. Jsou to země masové společnosti, kterým hrozí nebezpečí totalitního režimu tím, že masové hnutí, které se v těchto zemích rozvíjí, se přemění v hnutí totalitní. Totalitní společnost na rozdíl od společnosti masové vytváří a přímo podporuje rozvoj různých institucí a organizací, které tvoří intermedialní strukturu. V pluralistické společnosti je tato struktura základem relativní nezávislosti a samostatnosti jak elity, tak i ne-elit, kdežto v totalitní společnosti jsou zprostředkující instituce kontrolovány a řízeny shora, jsou nástrojem upevňování moci elity.

Mezi země, kde existuje slabá intermedialní struktura, řadí autor Francii a Itálii; mezi klasické země, kde došlo k růstu masového hnutí, negativních rysů masové společnosti a k přechodu k totalitní společnosti, řadí Německo, Itálii a Rusko. Je zřejmé, že autorova koncepce je ideologickou konstrukcí, odrážející určité reálné historické procesy 20. století v křivém zrcadle schématu. Pluralistické společnosti jsou země, kde byl zachován starý tradiční systém buržoazní demokracie, parlamentarismu a určitých prvků místní a skupinové samosprávy. Masové společnosti představují vývojové fáze některých zemí, kde byl zlikvidován buržoazně demokratický režim a nastolen režim totalitní,

fašistický (Německo, Itálie) nebo komunistický (Rusko). Autor tu vůbec nerozlišuje rozdílné vyústění masového hnutí v Itálii a Německu od vyústění revolučního masového hnutí v Rusku. To je podmíněno tím, že každé velké masové hnutí, které překračuje rámec buržoazní demokracie, považuje za nebezpečné bez ohledu na to, zda jde o přechod k fašistické nezákonné formě vlády, nebo o přechod od buržoazní demokracie k socialismu. Autorovy sympatie jsou jednoznačné na straně buržoazní demokracie anglosaské a skandinávské tradice a typu, je proti masovému, neusměrněnému (legální a institucionálně neusměrněnému) hnutí, je proti rychlým a revolučním změnám existující buržoazní společnosti. Dokonce jsou mu nesympatické i radikální revoluční převraty typu francouzské buržoazní revoluce. Přitom ve své snaze upravit historii tak, aby odpovídala jeho schématu, v němž otevřeně sympatizuje s buržoazní demokracií anglosaského typu a v němž odsuzuje radikální a rychlé revoluční přeměny, zapomíná, že i Anglie prožila radikální a dosti hlubokou revoluci v 17. století, která předcházela oně proslulé kompromisní „slavné revoluci“, že i USA prožily významné revoluční války, jednu v 18. a jednu v 19. století.

Ve druhé a třetí části své práce si autor všímá na základě konkrétních historických i statistických údajů toho, jak, z jakých příčin a v kterých zemích vzniká masové hnutí, které země mohou být označeny za příklad masové společnosti. Všímá si zvláště problému, který označuje jako diskontinuitu autority; později také zkoumá, které sociální skupiny a vrstvy mohou být nositeli masových hnutí a reagovat na totalitní výzvy. Zde opět směřuje masová hnutí fašistická a komunistická. Obě tato hnutí označuje především za hnutí masová a nikoliv třídní, i když přiznává, že fašismus měl jiný podíl podpory různých tříd než komunistické hnutí. Zajímavé jsou v této souvislosti údaje, o jaké vrstvy se opíralo hnutí německého fašismu: jde o deklasované a vykořisťované sociální vrstvy, které nejvíce tvořily masovou oporu fašismu. I když Kornhauser ztotožňuje slovně často komunismus a fašismus, je zřejmé, že podstatě i zvláštnostem komunismu téměř nerozumí a nechápe tuto problematiku. Jeho úvahy o sociálních oporách fašismu jsou daleko věcnější a zasvěcenější.

V čem je možné spatřovat význam nebo podnětnost Kornhauserovy práce, když je jasné, že jeho základní konstrukce skutečně vycházejí z obhajoby a vyzvedávání přednosti klasické buržoazní demokracie anglosaského typu, a že jeho koncepce masové společnosti je vlastně odrazem vývoje některých zemí od nepevné buržoazní demokracie k fašismu? Jistě ne v těchto koncepcích a ideologických konstrukcích. Domnívám se, že význam jeho práce tkví v tom, že v rámci svých základních konstrukcí nadhodil problémy, které i přes řešení, s nimiž nesouhlasíme, vyžadují naší pozornosti. Jsou to především vztahy mezi těmi, kdo vládou a vykonávají i reprezentují moc,

a mezi ovládanými. Nemůžeme se přece i nadále tvářit tak, že u nás neexistuje problém vztahu mezi těmi, kdo vykonávají, reprezentují moc, a mezi těmi, kdo jsou podle zásady zdrojem moci, vládnoucím lidem apod. Nemusíme tento problém nazývat vztahem mezi elitou a ne-elitou, ale přesto problém vztahu mezi vládnoucími a ovládanými, mezi nositeli moci a lidem jako údajným zdrojem veškeré moci, zůstává. Stejně tak cenný je problém zprostředkující samosprávy mezi jednotlivcem na úrovni malých skupin a státem nebo obecnou veřejnou mocí. Problém místní a skupinové samosprávy, obhajoba dílčích a skupinových zájmů, problémy kontroly nositelů moci, jejich výměny, doplňování a odvolávání nejsou ani pro nás něčím samozřejmým, vyřešeným nebo bezvýznamným. Je v silách teoretického i praktického marxismu řešit tyto významné problémy tak, aby bylo možné názorně prakticky i teoreticky dokázat, že Kornhauserova pluralistická společnost, tj. idealizovaná klasická buržoazní demokracie, není ani vrcholem, ani jedinou možnou formou demokratické společnosti. Na druhé straně se nemůžeme neustále tvářit tak, jako kdyby smysl oprávněné kritiky formalismu buržoazní demokracie marxismem spočíval v tom, že budeme ignorovat nebo dokonce pro rozvoj socialistického demokratismu popírat význam některých historicky cenných a pokrokových zásad buržoazního demokratismu, který je přes svou buržoaznost určitou historickou formou demokratismu.

Ed. Urbánek

Elisabeth Noelle: Umfragen in der Massengesellschaft, Einführung in die Methoden der Demoskopie

Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuchverlag, 1963, 330 str.

Společenské jevy nelze poznat jen pouhým pozorováním. Podobně jako přírodní vědy používají k přesnějšímu poznání přírody určité nástroje, má i sociologie své nástroje, jež umožňují dokonaleji poznávat a vysvětlovat sociální skutečnost. Jedním z nich je výzkum mínění obyvatelstva. Na dotazovací akce, pořádané v Německu koncem 19. a začátkem 20. století, se zcela zapomnělo, a když se po roce 1945 začaly uveřejňovat výsledky různých výzkumů veřejného mínění, považovaly se za americký módní vynález. Provázely je pochybnosti a diskuse, které do jisté míry zůstaly dodnes, které však tenkrát podpořila Gallupova neúspěšná předpověď výsledků presidentských voleb v r. 1948 v USA. Odchyłka předpovědi od skutečných výsledků tehdy činila 4,7 %. U každého jiného sociologického výzkumu by se to v západním Německu považovalo za nesporný úspěch.

Právě pojmy „odchyłka“, „rozptyl“, „statistický reprezentativní výběr“, s nimiž metody výzkumu mínění pracují, nejsou běžné vžitému způsobu myšlení lidí, které se pohy-

buje v kategoriích „správné“ a „nesprávné“. Potíž v pochopení těchto metod spočívá v nutnosti přejít z navykklých způsobů myšlení v oblasti individuálních jevů do oblasti znaků, tj. do oblasti statistiky, do světa číselných znaků, procent, proměnných, do oblasti teorie pravděpodobnosti, která úzce souvisí s oblastí zákona velkých čísel. Tato oblast je myšlení většiny lidí cizí, nedovedou si pod těmito pojmy nic konkrétního představit.

Slovo „statistika“ se objevuje v 17. stol., ale vyjadřovat skutečnosti počítáním předmětů nebo jejich vlastností a ze získaných čísel dělat závěry, je pravděpodobně metoda stará jako sama znalost čísel. Je známo, že ve starém Egyptě (2. stol. př. n. l.) se provádělo každý druhý rok zevrubné sčítání domácností a osob v nich žijících. Za správnost ručil přednosta domácnosti přísahou. Sčítání podléhalo nejvyššímu egyptskému úředníku. Podobné zprávy jsou ze starého Říma a i z ostatních starověkých říší. Zcela odlišný je postoj Starého Zákona: sčítání lidu, provedené králem Davidem, potrestal Hospodin morem, kterému podleho 70 000 lidí. Aplikace čísel na lidi se považovala za povážlivý zásah do božího řádu i v islamu a jiných primitivních náboženstvích: varuje sečítat věřící a nevěřící, spravedlivé a nespravedlivé, šťastné i nešťastné, přenáší se tím nespravedlnost a neštěstí na jiné. Od zániku říše římské až do začátku 17. stol. souborné sčítání obyvatelstva téměř neexistuje. R. 1753 byl v Anglii zamítnut návrh na sčítání lidu jako bezbožný a ohrožující osobní svobodu člověka. Ale právě v Anglii byl poprvé (1662, Graunt) popsán jev statistického znaku, kontrast mezi nepředvídanou individuální smrtí, kterou jedinec prožívá zcela sám, na jedné straně, a mezi počtem úmrtí, který je rok co rok přibližně stejný, na straně druhé. O 100 let později se v Prusku (1761, Süssmilch) na datech statistiky obyvatelstva demonstruje pravidelný výskyt různých druhů smrti, uvádí se zvlášť vražda a sebevražda, narození a sňatky jako důkaz „božského řádu v životě lidstva“. V r. 1833 se ve Francii objevuje výraz „morální statistika“ (Gherry), která sleduje pravidelnost zdánlivě zcela svobodných projevů lidského jednání, jako jsou zločiny, sebevraždy, nemanželské děti. Sebevražda a statistika sebevražd se stává modelem zkoumání vztahů mezi oblastí jevů individuálních a oblastí znaků, kde se nejvíce pocítuje kontrast mezi aktem svobodné lidské vůle a pravidelností statistického sčítání.

Statistická šetření byla věcí úřadů, jejich výsledky se objevovaly v ročenkách a odborné statistické literatuře. Ale myšlení o vztazích mezi zákonem velkých čísel a člověkem zůstaly širokým — a i vzdělaným — vrstvám obyvatelstva cizí. Tato neznalost nabyla jiného obsahu, jakmile statistické šetření přešlo od vyčerpávajících šetření k šetření výběrovému, k principu reprezentativního vzorku, kde se z malého zlomku (obyvatelstva) usuzuje na celek. Pro veřejnost bylo nepochopitelné, že šetření prováděné

na tisících osobách dává stejné výsledky jako prošetření mnoha milionů lidí, tj. že část může hovořit za všechny. Situace nabývala složitosti, jakmile se výběrových statistických metod začalo používat při výzkumu veřejného mínění obyvatelstva. Většina lidí řekne: mne se nikdo neptal, nemůže tedy o mém mínění nic vědět. Ze zkušenosti soudí, že o jeho mínění může mluvit jen ten, komu je sdělil. Nechápe objektivní existenci skutečnosti, že jsou možné výpovědi, které toto jeho osobní mínění zahrnují. Platnost principu výběru, aplikovaného na věci, rostliny a zvířata, se nepopírá, ale nepříjemný pocit — ne nepodobný výše popsanému — vzbuzuje uplatnění této zásady na lidi. Lidé se vzájemně chápou jako neopakovatelní jedinci, jakmile se však začnou počítat nebo podle určitých hledisek třídit — jak to dělá statistika a ostatně i byrokracie —, individuální způsob nazírání musí ustoupit. Nechuf být počítán jako část množství, která může být pominuta, aniž se na skutečnosti cokoliv změnilo, se dodnes zdá být zdrojem pochyb a nedůvěry vůči výzkumu veřejného mínění.

Rozsáhlý historický úvod má své zdůvodnění: naznačuje, z čeho výzkum mínění vzešel, jakých metod používá, čemu slouží a kde jsou kořeny nedůvěry a pochybností, které vzbuzuje.

Veřejnost se obvykle setkává jen s jednou fází celého procesu výzkumu, s jeho realizací v terénu. O některých výsledcích se dočte v tisku. Obojí nedává představu o rozsahu prací, které výzkum představuje: dotazovací akce výzkumu veřejného mínění znamená uspořádat velký podnik, který jednotlivce sám nemůže zvládnout. Každá dotazovací akce předpokládá rozsáhlou teoretickou přípravu, realizaci v terénu a zpracování výsledků. Projekt předpokládá spolupráci skupiny badatelů všech oborů společenských věd a oboru, do něhož téma výzkumu spadá: zemědělství, průmysl, obchod, umění atd. Pracoviště výzkumu veřejného mínění má určitý pracovní tým sociologů, který spolupracuje se širokým okruhem externích poradců. Hypotézy projektu výzkumu ověřuje výzkumník souborem metod sociologického výzkumu v terénu. Platí zásada, že čím je téma přesnější vymezeno, tím spolehlivější jsou výsledky výzkumu. Spolu s rozpracováním hypotéz se volí nejvhodnější metoda reprezentativního výběru. Každý výzkum mínění vyžaduje specifický výběr. Bylo by mylným zjednodušením se domnívat, že existuje univerzální metoda reprezentativního výběru, která se hodí pro každou dotazovací akci. Správná volba metody výběru spolu s volbou metod zpracování shromážděného materiálu jsou výsledkem dlouholetého studia a praxe a rozhodují o kvalitě výsledků výzkumu.

Na základě velmi náročných přípravných studií (pilotáž), prováděných výzkumníkem, se hypotézy výzkumu převádějí do formy zkušební dotazníku, který se znova vrací do terénu, tentokrát se zkušebním tazatelem. Ověřuje se správnost formulace otázek, mož-

nost a stupeň uzavření odpovědí, potřeba pomůcek rozhovorů (obrázků, testů nedokončených vět, kresebných testů, seznamů, série karet apod.). Teprve pak se vypracuje definitivní dotazník, záznamový arch nebo schéma rozhovoru. Existuje celý vědní obor o konstrukci dotazníku a o vedení rozhovoru při výzkumu veřejného mínění. Představa, že se dobrý dotazník dá „sestavit“ za 2–4 týdny, je naivní, svědčí o nedostatku základních znalostí metod sociologického výzkumu vůbec.

Dalším úkolem pracoviště výzkumu mínění je budování a udržování sítě tazatelů. Podle dosavadních zkušeností se má zásadně oddělovat role výzkumníka od role tazatele. Poněvadž výzkumník zná cíle výzkumu i metody zpracování výsledků, může ovlivnit dotazovaného k odpovědím, jež by směřovaly k cílům výzkumu (selektivní slyšení). Tazatel s podrobnými pokyny není takovými znalostmi „zatížen“, jeho práce je objektivnější, možnost ovlivnění dotazovaného je menší. Výběr tazatelů se provádí pomocí různých zkušebních testů, jež ověřují způsobilost tazatele i jeho hodnověrnost. Problém odhalování „falšovatelů“ je „výrobním tajemstvím“ každého pracoviště. Je nasnadě, že síť tazatelů je neustále v pohybu, její složení se mění, probíhá soustavné školení, rozesílání oběžníků, vypisování soutěží, jimiž se ověřuje unavenost i přílišné „zaběhání“ tazatelů.

Poslední fází je zpracování materiálů, které tazatelé z terčů přinesli. Neliší se v podstatě od obvyklých metod zpracování výsledků jiných sociologických výzkumů, až na rychlost zpracování a vyhodnocení. Proto jsou pracoviště vybavena nejmodernějšími počítačemi stroji. Výzkum „starý“ půl roku je z hlediska poslání výzkumu veřejného mínění zastaralý. Může sloužit k sledování trendu výzkumu veřejného mínění, ale svoje původní poslání, být nástrojem řízení hospodářství a politiky, přestává plnit.

Letmo naznačená problematika příručky svědčí o znalosti problematiky a dlouholetých zkušenostech autorky v oboru výzkumu mínění dotazováním. Pojednává sice soustavně jen o metodách výzkumu mínění, uvádí však zároveň definice základních sociologických jevů, popisuje názorně teoreticky i na příkladech metodiku sociologického výzkumu vůbec. Podává přehled současných metod reprezentativního výběru i způsobů zpracování shromážděného materiálu. Kniha je psána v západním Německu a může být dobrým studijním materiálem pro každého, kdo se o metody sociologického výzkumu zajímá.

Autorka je základatelkou (1947) a ředitelkou Institutu pro demoskopii v Alensbachu na Bodamském jezeře. Od r. 1937 studovala v USA novinářství a veřejné mínění a vydala knihu *Meinungs- und Massenforschung in USA. Umfragen über Politik und Presse*.

Pokud je známo, je to první knižní publikace (i v angličtině) o výzkumu mínění obyvatelstva vůbec. Po návratu ze studijní cesty kolem světa do Německa uveřejnila od roku 1940 několik zásadních prací o metodách výzkumu mínění, který nazývá „demoskopii“ (termín se běžně vyskytuje většinou jen v západním Německu).

Marie Cyžowa

Teorie odlehčovacích mechanismů

A. Gehlen, *Studien zur Anthropologie und Soziologie. Soziologische Texte* sv. 17, Luchterhand Verlag, Neuwied 1963, 346 str.

Cášský sociolog a myslitel (narozený 1904) je znám širší veřejnosti zejména spiskem *Die Seele im technischen Zeitalter* (Rowohlt, Hamburg č. 53,1); jen někteří specialisté znají i jeho starší rozsáhlou práci o člověku (*Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Berlin 1940, 7. vydání 1962). Zde recenzované sebrané studie vznikaly během dvou desetiletí (1941–1961) a mají i tematicky značný rozptyl: od antropologicko-filosofických úvah, vycházejících z etnografického i biologického materiálu, přes teorii racionality, teorii vědy nebo společenského jednání až po problém odcizení, průmyslové společnosti, byrokracie, vlastnictví apod. Co se na první pohled zdá být nahodilým svodem, heterogenním konvolutem, má ve skutečnosti téměř monotematickou jednotu, která je dána především teorií „odlehčení“. Tento klíčový termín potřebuje bližší objasnění, neboť není dosud v naší sociologii běžný, a navíc je i u Gehlena používán v různém smyslu.

První výměr vychází z koncepce člověka jako bytosti otevřené světu (Welt) a lišící se od zvířat, pevně svázaných s určitým prostředím (Umwelt), na jehož specifické signály (Auslöser) reagují nuceně, zděděnými figurami. Instinktivně nezpěvněný člověk má naproti tomu možnost podněty ze svého vnějšího prostředí *neutralizovat*, což znamená určitou svobodu od situace, otevřenost lidské situace, nebo, jinak řečeno, konstituční ohroženost člověka. Vyčlenění vjemových funkcí z pevného sensorimotorického celku, hegemonie zraku, umožňuje dále postupnou symbolizaci lidských vjemů, jen náznakový kontakt se světem věcí, odlehčení ve smyslu uvolnění vyšších funkcí od nejzákladnějších vitálních úkolů, možnost zprostředkovaného, předvídáního jednání, např. schopnost zadržet bezprostřední potřeby ve jménu budoucích. Tato tendence osvobození od bezprostředního tlaku situace je pak zesilována symbolickými nadstavbami jazyka, představ a pojmů, které umožňují daleko širší a pružnější reakční bázi a tím i velkou úsporu sil. Otevřenost (širšímu) světu, nepevnost, orientovatelnost a nadbytek lidských motivů, empiričnost spojení mezi potřebou a jejím uko-

jením, činí podle Gehlena dále nutnou určitou hierarchizaci lidských motivů a úkolů, neboli sebedomestikaci člověka pomocí velkých orientačních, kontrolních a ukázkových systémů, odlehčovacích mechanismů v třetím smyslu.

Do rámce těchto myšlenkových postupů (str. 11–63) spadají dvě menší analýzy: v první z nich jsou zkoumány předpoklady estetického chování (uvolnění „signálů“ od původních biologických sensomotorických automatismů vede k estetické inverzi pudů, což zároveň znamená, že je podtržen instinktivní kořen estetického požitku). Tatáž instinktivní rezidua vysvětlují v druhé studii některé projevy protomágického chování (zobrazování nikoli jako účelný akt, nýbrž jako překonání — i stabilizaci — instinktivního strachu).

Bylo by možno prokázat, že i dvě následující velká pojednání věnovaná formám a osudům racionality (93–139) a V. Paretovi (149–195) se v podstatě nevymykají z ústřední tematiky „odlehčení“; přece však je souvislost méně evidentní než u ostatních statí, proto se k nim vrátím až nakonec. Naproti tomu problematika *Sociologie jednání* (z r. 1952) bez cézury navazuje na dosavadní vývoje. Jejím centrálním zájmem je otázka *institucí* v lidském jednání, které jsou pojímány jako určitý samoučelný řád, nesený věcnými zákonitostmi. Na obě stránky definice kladé Gehlen rovnoměrný důraz, přičemž samoučelnost má znamenat především vyloučení přímého osobního, např. biologického, užitku ze subjektivní motivace (v institucionalizovaném jednání) a za druhé faktickou suspenzí otázky po smyslu (204–205). Tomu třeba rozumět tak, že subjektivní potřeby jsou „virtuálně“ trvale uspokojovány, a tím trivializovány, nějakými *primárními* institucemi (subjektivní odlehčení např. s pomocí primárních institucí manželství, zemědělství nebo chovu dobytka) — což teprve umožňuje oddat se věcnému řádu. Otázku *sociální* účelnosti, produktivnosti tohoto řádu, Gehlen v podstatě odmítá jako extrapolované racionálně utilitární schéma; připouští pouze, že *druhotný* úspěch nebo nepředvídaný *vedlejší* účinek může instituci dodatečně stabilizovat: původní rituální motiv např. dělby práce vede k pacifikaci skupin a k omezení rivalit, k zvýšení produktivity a zvěcnění lidských vztahů (226). K tomu je ovšem třeba říci, že tímto věcně správným zjištěním — oddělení *motivů* a *účelů* jednání — Gehlen kritérium společenské užitečnosti vůbec nevyvrátil.

Stabilizační, civilizační a racionalizační účinky institucí jsou Gehlenem stále nesmírně podtrhovány; jakákoliv tvůrčí motivace, zjemnění recepčních prahů, předpokládá podle něho stabilní, institucionalizované chování, ne-li přímo jeho ritualizaci. Odbourání institucí (včetně tradičních norem a symbolických ceremoniálů) naproti tomu může pouze vést k zpřimitivnění, k neurotizaci (nesnesitelnost autonomního rozhodování od případu k případu), k podléhání nekontrolovaným afektům apod. Na tomto místě je ostatně polemika s novodobým revolučním huma-

nismem (od Marxe po Freuda) zcela výslovná: odcizení, dělba práce, autorita jsou věčně, neodvolatelné, leda za cenu zrušení civilizačního pokroku.

Až v instituční fetišismus přerůstá Gehlenův superrealistický anti-utopismus v dalších statích, kde své teze přímo obrací proti „terroristickému idealismu“ německé filosofie od Fichta po Marxe a Freuda. (...) „přímé uplatňování subjektivity je ... vždy nesprávné a konec konců vždy podobné vztahu mezi pohlvami: ... vztah se musí objektivovat, zvěcnit, výjimečnost těchto jednotlivců ze všeobecnit, slovem: odcizit v instituci ... Takto jsou aspoň lidé spalováni a konzumováni svými vlastními výtvoři, a ne přírodou, jako zvířata ... A instituce jako manželství, vlastnictví, církev, stát odcizují sice lidi své vlastní bezprostřední subjektivitě, dávajíce jim vyšší, která prošla nároky světa a dějin, ale chrání je také před sebou samými ...“ (245n).

Aplikace těchto premis je provedena ve dvou dalších statích, věnovaných apologii *byrokracie*. Gehlen odmítá strach z byrokratizace jako irrelevantní za prvé vzhledem k tomu, že veřejnost od státu očekává stále více sociálních služeb (Daseinsvorsorge) ne pouze ve výjimečné, nouzové situaci, ale vůbec jako průvodní jev průmyslové společnosti. Za druhé vzhledem k tomu, že k nastolení obudného orwellovského leviatana nestačí narůstání zbytného aparátu, ale je třeba i dialektiky revolučního idealismu, zvracejícího se v policejní teror (270n). Konsolidace společnosti, podtrhuje Gehlen, vyloučení nepopulárního rizika, je přímo závislá na výkonnosti, rutině, fungování věci znalé a nestranné byrokratické aparatury, která je v podstatě hlavním článkem, jenž dnes chybí rozvojovým zemím (283n). Také obvinění z reakčnosti tudíž Gehlen od byrokracie energicky odráží: pokrok je dnes možný jen v aplikaci, v technickém zdokonalení, a výkonnost úředníka z povolání ovšem nutně předčí jakoukoli jinou formu správy (jak už zjistil M. Weber); ba je-li něco přiměřeno moderní společnosti, pak tento typ řízení. Není proto divu, že nářky na růst intenzity správy Gehlen odbývá jako iracionální resentiment vůči složitosti a anonymní nepřehlednosti aparátu.

Že přitom Gehlenovi nejde v první řadě o racionální pokrok, to ukazuje na četných jiných místech, kde pláduje za silný, autoritativní stát, který by byl protivahou příliš drzých skupinových požadavků, mechanické egalizace, přebujelého sociálního eudaimonismu (304, 307, 260n aj.), ztráty smyslu pro diferenciaci, tradice, povinnost. V této souvislosti např. odmítá tendence k převedení velkých závodů do kolektivního vlastnictví dělníků jako skupinovou privilegizaci.

Přímou stacionárnost dnešní světové situace je pak konstatována zvláště v článku o *kulturní krystalizaci* (311–328, z r. 1961), která je definována jako pevnost premis při vyhrazení změn výlučně oblasti aplikací a detailů (321). Tato teze je kupodivu zdůvodňována nemožností tzv. „velké klíčové ati-

tudy“, tj. všeobšáhle syntézy světového názoru a zároveň návodu společenské změny; tato nemožnost je zase zdůvodňována zejména roztržitostí a institucionalizací věd, Svět je přehlédnutelný, alternativy známy, základní možnosti vyčerpány (např. v malířství, ale i v politice); přežily se velké ideologické programy a globální perspektivy, odpovídající období primitivnější znalosti společenských poměrů. Nepřehlédneme-li k určitému rozporu ve výpovědi (přehlédnutelnost – roztržitost vědění), a připustíme-li obtížnost ideologické syntézy ve věku nebývalé diferenciace vědění i praxe, zůstává ovšem ne zcela průkazná širší teze, která váže pokrok na ideologický systém, přesněji na „revoluční vědomí“. Je známo, že řada převratných období v dějinách proběhla bez revolučního ideologického programu, ba bez vědomí souvislosti, jak Gehlen ostatně sám často tvrdí. Také institucionalizace věd (popř. ideologií vůbec) nemusí znamenat, že vědomí je prosté a automaticky zkroceno a postaveno do služeb „vědecky impregnovaného“ statu quo.

Značný význam má v Gehlenově myšlení problém *rationality* a racionalizace, který evidentně souvisí s jeho pojmem „odlehčení“. Zajímavá je proto raná Gehlenova systematická práce o „formách a osudech ratio“ (1943). Jeho základní tezí je rovnice racionální = ryze věčné, nebo jinými slovy: absence emotivních a pudových motivací, ba samostatných významů a účelů, tedy hodnotová neutralizace světa. Jelikož však podle našeho autora *vůle* po racionalitě většinou předchází skutečnou *schopnost* racionálního vysvětlení, objevují se typické smíšené formy racionálně-iracionální, jak Gehlen ukazuje na duchovědách a speciálně na interpretačních formách historiografie (105nn). Do této kategorie řadí i fenomény systematizace (systém může být iracionální) nebo sublimace (zniternění, estetizace, reflexe) atd.² V závěru se Gehlen brání proti nietzscheovskému ztotožnění racionality a dekadence, pojetí racionality jako plodu pozdního, úpadkového období (u Spenglera); koncepci odmítá jako estétství.

Gehlenova metodologie do velké míry navazuje na Maxe Webera a na Hanse Freyera; vedle toho však i na Vilfreda Pareta, jemuž věnoval soustavnou studii, kde se sympatií interpretuje zvláště Paretovo nominalisticko-voluntaristické vědosloví. Gehlen v ní vyzdvihuje Paretovo rozlišování logicko-experimentálních věd a (metafyzických) pavěd: liší se zvláště tím, že pro první jsou pojmy pouhé etikety, kdežto pro druhé jsou spjaty s emocemi a proto vágny (156); s Paretem odmítá neúčelné hledání „podstat“, ba i historické a psychologické „vcitování“; s potěšením reprodukuje Paretovu klasifikaci nelogických impulsů a „derivací“; o jeho antidemokratické společenské teorii však taktně mlčí.

Nechtěl bych zneužít Gehlenova pesimistického závěru, přiznávajícího se k ztrátě souvislosti a orientace, k dojmu chaotičnosti světa (337n), a odtud vyvozovat soud o hodnotě jeho vědecké metody. Je někdy vskutku vědecky plodnější a poctivější řešit omezený, dílčí úkol než předstírat totální vědění, které je téměř nutně iluzorním pseudovědění. Co je však, myslím, jasné právě při průzkumu pozic samotného Gehlena je, že metoda, která chce být ryze logicko-experimentální a empirická, se nevyhne paretovským „nelogickým derivacím“ a ideologickým „reziduum“.

Gehlenovo dílo tvoří nesporně jednotu, třebaže s určitými rozpory (tvrzení o nemožnosti komunikace, společného jazyka mezi vědami, proti jeho dřívějším vlastním pokusům o integrační antropologii) a s různým stupněm přijatelnosti. Není ovšem vůbec sporné, že i vysoce problematické a v mnohém zcela nepřijatelné dílo může být pro kritického čtenáře inspirujícím a plodným poučením.

Bedřich Loewenstein

Jerzy J. Wiatr: *Socjologia zaangażowana*

Varšava 1965, Książka a Wiedza, stran 200.

K obsáhlému referátu SČ (1965, 5) o „nejnovější práci“ polského sociologa, o Wiatrově *Spoleczenstvu*, můžeme s potěšením dodat, že k ní přibyla práce ještě novější, *Socjologia zaangażowana* z roku 1965, což ukazuje dynamiku a rozmach sociologických studií u našich sousedů, ale i bohaté možnosti rychlé publikace knižních novinek.

Wiatrova nová práce na uvedené předchozí dílo skutečně navazuje řadou myšlenek a soudů, mnohde prohloubených a rozšířených, protože nyní šlo autorovi především o sociologii politických vztahů a jejich všestranné osvětlení. Rozděluje proto svou knihu na tři části, obsáhlejší úvod a další kapitoly nazvané *Ideje a hodnoty* a *Homo politicus*.

V úvodní části autor vychází ze skutečnosti, že v současné době se pozornost sociologů obrací k otázkám metodologickým, jež plní odborné časopisy; z téhož důvodu Millsova kniha *The Sociological Imagination* se stala událostí ve světové sociologické literatuře. Povšechně lze shrnout tyto metodologické autoreflexe, rostoucí zřejmě z pocitu nedostatečnosti dosavadních populárních představ o roli a funkci sociologie, v pojem neopozitivistické koncepce sociologie. Těmito koncepcemi se pak autor podrobněji zabývá, analyzuje je a kriticky odmítá. „Čtyři mýty neopozitivistické koncepce v podstatě zatěžují pojetí a rozvoj sociologie. Nazveme je mýtem etické neutrality, novodobosti, empirismu a racionálního inženýrství“. Mýtus etické neutrality hlásá, že sociologové nehodnotí, že výsledky jejich výzkumů jsou eticky neutrální. Je to ovšem nesprávné, jak

² Není bez zajímavosti, že v knížce *Duše v technickém věku* právě tyto jevy označuje za symptomatické pro ztrátu společenské role kultury („re-

zervát pro virtuózy“ místo institucionalizace a stereotypizace).

autor podrobně dovozuje. Tato zdánlivá etická neutralita byla také cizí jak sociologům-reformátorům, tak sociologům-revolucionářům marxistické školy. „Jedni i druzí viděli ve vědeckém myšlení prostředek k přeměně světa, byť si toto přetvoření různé představovali“. Nesprávné jsou i další mýty, modernost a empirismus. Sociologie přizpůsobená přírodním vědám ztrácí intelektuální kontakt s vlastní tradicí; a při tzv. empirismu jde spíše o zmonopolizování tohoto pojmu pro jisté metody a pojetí bádání. A konečně „mýtus racionálního inženýrství pospolitosti“ je logickou konsekvencí předchozích. Myslitel typy Comta, Marxe, Spencera a ještě Maxe Webera věděli, že jejich teoretické úvahy osvětlují cesty lidské praxe a že jsou intelektuálním výrazem konkrétních snah, s nimiž byli solidární. Teprve v období meziválečném se západoevropská a americká sociologie postavila bokem k otázkám kritiky existujícího systému, a dokonce se k němu asimilovala. Skutečná identifikace s existující formou společenských vztahů otupila u sociologů snahu i schopnost vidět konflikty naší epochy. Místo tradiční úlohy ideologů neopozitivističtí sociologové vytvořili novou společenskou roli: úděl expertů společenského života.

Za dědičný hřích neopozitivistické sociologie pokládá autor nedostatek historismu, jehož postuláty pak podrobněji rozvíjí ve čtyřech bodech: Sociologie je jednou z forem společenského vědomí, formou ideologického myšlení. Sociolog jako člen společnosti je sám částí zkoumané skutečnosti, své názory formuluje pod vlivem historické skutečnosti, které je současníkem. „Vztah mezi ideologií a vědou je v sociologii třeba pojímat dialekticky, nikoliv jako vztah úplné různých forem myšlení, ale jako vzájemný vztah různých stran, aspektů téhož myšlení o společnosti.“

V závěru této úvodní části pak autor zdůrazňuje: Ideál sociologie společensky zaangažované není tedy umělou konstrukcí, spíše je odrazem faktického a neuniknutelného zaangažování sociologie ve společenském životě, který ona nejen probádává, ale i mění. Jako poznání vědomě sloužící společenskému rozvoji a tvořící koncepci světa, která organizuje lidské konání, je sociologie zaangažovaná v realizaci pokrokových, socialistických sil společenských.

Ve druhém oddílu je položen důraz na ocenění a význam masové kultury, tj. kultury pro každého. „Demokratická zásada všeobecné účasti na kultuře znamená mezi jiným i to, že tato kultura musí být srozumitelná pro masového konzumenta.“ Socialismus, který zásadně přebudovává strukturu ekonomického i politického života, v plné shodě s těmito rozvojovými tendencemi provedl i kulturní revoluci, jejímž výsledkem je masová kultura, ve které socialismus má své přirozené doplnění. „Mecenášem“ je nyní stát, což za určitých podmínek může vyvolat i zjev stagnace a konformismu. Proto masová kultura musí být kulturou demokratickou, tj. vyjadřovat aktivní touhu mas po

zlepšení společenských poměrů. „Kvalitnost tvůrce spojeného s lidem spočívá v tom, že dovede vycítit tyto touhy už tehdy, když začínají klíčit, a dát jim formu, která nejenom vyjadřuje, ale i spolutvoří aktivnost mas.“ Nic tak neškodí charakteru demokratické kultury v porevolučním období, jako podléhat omylu, že zanikly všechny společenské rozpory, a kultura že má jediné afirmovat nově zformovanou společnost; má se naopak angažovat v nově se rodících obtížích a konfliktech nové společnosti, řešit je z pokrokových hledisek, z pozic zápasu o humanistický obsah společenského života; tak se kultura socialistická stává nejen kulturou masovou (ve smyslu všeobecného rozšíření), ale i kulturou výhradně demokratickou.

V rozboru problematiky společenské rovnosti autor traktuje princip egalitarismu jako přední *morální* zásadu socialismu. „Tato etická zásada znamenala před průmyslovou revolucí požadavek askeze v bídě. Dnes, opřena o nové předpoklady, o technické a ekonomické možnosti všeobecného blahobytu, vyžaduje takovou organizaci společnosti, v níž materiální rovnost by se mohla opřít o vysokou úroveň ekonomického rozvoje. Společnost zámožných lidí, žijících ve spravedlivých podmínkách, to je cílem novodobého socialismu.“ Pro jeho rozvoj má základní význam prozíravé analyzování protichůdných zájmů a jejich vhodné řešení. Naivní a utopistické byly názory, že existence socialismu jedním rázem a provždy zbaví lidstvo sociální problematiky a že v bezkonfliktní selance přetvoří všechny mezilidské vztahy. Naopak, plně reálné je přesvědčení, že socialismus dává lidstvu možnosti progresivního řešení protichůdných zájmů způsobem daleko příznivějším, lehčím, harmoničtějším a méně společensky nákladným, než je to možné v třídní společnosti. Proto také program realizace komunismu může být splněn pouze na základě vysokého stupně hospodářského rozvoje. Všechny jiné umělé či předčasné snahy o uskutečnění komunistických zásad musely by vést nikoliv k odstranění, ale k zostření společenských rozporů a do ekonomické stagnace. „Rovnost v nedostatku je falešná koncepce, protože vede k ekonomickému zaostávání a škodí zájmům mas.“

V poslední části této kapitoly uvažuje autor o vztazích etiky a politiky. Není málo situací (praví), v nichž politik musí řešit složité morální dilema. Jen zdánlivě jsou příkazy politické etiky jednoznačné a normují, co je třeba v dané situaci činit; ve většině případů vyžadují teprve obtížné rozhodování, jaký postup bude v dané situaci nejvíce morální. Souvisí to zřejmě s tím, že společenská skutečnost je zvláště složitá a mnohostranná; v politice máme co činit s divergentními morálními soudy, které pramení z různorodosti společenských zájmů. Morální hodnocení politického života je proto daleko méně jednoznačné, než je tomu v soukromém životě — což ovšem neznamená ospravedlnění amoralismu. Autor dále odmítá i postoj „kleriků“, i jejich protipólů, antikleriků. Odmítá názor prvých (pěkně dokumentovaný citáty

z Kolakowského knihy *Spisek pieknochów*), že dekadence člověka začíná všude tam, kde se porušuje racionální poznání ve službě mytologie, slepých emocí, politických vášní i nacionálních nenávistí — i názorový protipól, který je totožný s dějinným fatalismem a přijímá jako nutnost vše, co se děje. „Ten, kdo se rozhodne bojovat proti zlu a za realizaci humanistických zásad hodných morální sankce, má být z hlediska etiky pozitivně hodnocen, i když tento boj v omezeném stupni vyžaduje smířit se s menším zlem, nebo dokonce toto zlo činit.“ Dále třeba vzít v úvahu kritéria motivace a smyslu politické činnosti. Autor odmítá pragmatickou „morálku“ politického dění, protože „pragmatisté v zásadě negují potřebu morálních kritérií v politickém životě“. Také Marx a Engels nebyli necitliví vůči morálnímu aspektu společenských vztahů i politické činnosti. *Kapitál* není jen analýzou ekonomickou a sociologickou, ale rovněž morálním odsouzením určitých společenských vztahů. Chybné jsou také morální názory rostoucí z vulgárně a zjednodušeně pojatého historického determinismu, stejně jako teze o jednotě cílů a prostředků, jež také nemůže být všeobecně použita jako norma. Autor dále polemizuje s utopisticky pojatou morálkou, která je v podstatě romantická. „Morální absolutismus je tu činitelem, který ve jménu čistých rukou je ochoten zvýšit počet neštěstí, místo aby jej redukoval.“ Wiatr má zřejmé sympatie pro realistický postoj v otázkách etiky politických vztahů, který lze ve zkratce vyjádřit zásadou „minimálního zla“. Boj o socialismus je mu zápasem o vytváření podmínek, v nichž společenský život bude zbaven příkrých dilemat, a to i morálních.

Poslední část knihy *Homo politicus* je věnována speciálně sociologii politických vztahů. Autor se v ní zabývá metodologickými otázkami studia chování lidí v politické sféře, ekonomicko-společenskými i psychologickými podmínkami tohoto chování, přičemž má hlavně na zřeteli reakce průměrného občana.

Pojednává o metodologických otázkách autor odmítá pluralistický behaviorismus a dovozuje, že politické chování je postojem kolektivním. Dále analyzuje badatelské metody makrosociologie (Marx), volební geografie, anketové průzkumy, sondáže veřejného mínění atd. Ve výkladu o vhodnosti ankety při studiu politického chování autor zdůrazňuje, že by nebylo správné ji pouze negovat, ač povětšinou vytváří situace nekontrolovatelného experimentu. Politické chování je totiž nejen částí životní aktivity jedince, ale také funkcí politického systému. Autor se vyslovuje proti zjednodušujícím anketám a doplňuje anketové metody takovými připomínkami, jež by běžně používané metodiky činily spolehlivějšími a přesnějšími.

Studie o chování (postoji) lidí při volbách provádějí rovnoběžně, ne však vždy společně, dvě odvětví společenských věd, political science a electoral sociology. Široce na Západě rozvinutá badání o chování lidí při volbách charakterizují především skutečností vlastní soukromopodnikatelskému řádu, jsou

opřeny o systém více politických stran a nadto pocházejí ze zemí, které mají dlouhou a nepřetržitou tradici liberálně demokratické vlády. „K otázce, jak dalece hypotézy a závěry zformulované na základě bádání v těchto zemích mají hodnotu pravdivosti i pro země s jinou ekonomikou, s jiným systémem politickým a s jinými tradicemi, není možno dát odpověď, dokud nebude srovnávacími studii shromážděn dostatečný vědecký materiál.“ Pojednává pak o vlivu ekonomicko-společenských poměrů na volební postoje, ukazuje autor, že např. v podmínkách ekonomických krizí vystupují tendence politické polarizace, roste vliv radikálních stran na úkor středu. Studie M. S. Lipseta o Latinské Americe ukazují, jak při nižší ekonomické a kulturní úrovni obyvatelstva je obtížné normální fungování voleb. Četná statistická data však potvrzují vztahy mezi hlasy odevzdanými jednotlivým stranám a společensko-ekonomickou pozicí voličů. Tyto vztahy se však nedají vyjádřit jednotným schématem pro všechny země. „Třídní pozice tedy ovlivňuje volební rozhodnutí, ale výsledek tohoto vlivu bývá různý, odvisí od politických podmínek té které země, od jejích historických tradic a mnoha neekonomických elementů společenské základny.“ Ač tedy mnoho západních studií z politické sociologie, např. o křížících se vlivech nátlaku, o vlivu prostředí, o tzv. politické predispozici atd., nelze aplikovat na státy, kde všechny politické skupiny vystupují ve společném volebním bloku, přece — jako hypotézu — autor připouští názor: zmenšování sociálních distancí, což charakterizuje socialistické země, vede k relativnímu zmenšení významu společensko-ekonomické podmíněnosti volebních postojů, ač to ovšem neznamená úplný zánik tohoto typu odvislosti.

Závěrečná část knihy jedná o psychologických aspektech politického chování. Autor dovozuje, že interpretace psychologických jevů jako hlavních příčin jednotlivých volebních postojů je jednostranná, protože „příčiny“ jsou vytvářeny společenskými podmínkami, v nichž faktory ekonomické hrají podstatnou roli. Na druhé straně — a právě analýzou Marxova 18. *brumaire* i názorů Leninových — ukazuje autor, že postulát ocenění psychologické komponenty politického chování není v marxismu nijak nový.

Bádání v USA o politickém chování zvláště při volbách se koncentruje na individuální psychologii, nemůže však zcela negovat vliv objektivních společenských faktorů. Autor líčí názory předních badatelů v tomto oboru (Lazarsfeld, Campbell aj.), vliv rodiny, dětství, iracionálních činitelů atd., a uzavírá přehledem odborných prací tohoto druhu v Polsku.

*

Wiatrova kniha je psána formou přístupnou i širším vrstvám čtenářů, sociologickým rozbořem postihuje nejaktuálnější otázky socialistické přítomnosti, nezastírá levným způsobem její problematiku, kriticky ukazuje na nebezpečí, jichž je třeba se uvarovat. Je to

sociologická práce vědomě zaangažovaná, koncipovaná ze zorného úhlu socialismu a jeho soudobých problémů. Zpracovává tematiku dosud neznámou v naší sociologické literatuře (sociologie politického chování individua v kolektivu) a zprostředkovává tak poznání nejnovějších prací tohoto druhu, jichž výsledky přijímá kriticky a neaplikuje je mechanicky na odlišnou společenskou strukturu socialistických zemí. Bohatým rejstříkem zahraniční literatury, kterým je kniha doplněna, umožňuje odborníkům orientaci v oboru, jehož literatura v zahraničí ohromně vzrůstá; předností je i to, že Wiatr mohl do své knihy zahrnout ještě odbornou literaturu z roku 1962.

Kritické připomínky možno připojit např. k tomu, že Wiatr při úvahách o sociologii politických postojů nepoužil jako příkladů dat o nástupu fašismu a nacismu. V kapitole o morálce v politické činnosti také šířeji neuvádí vědomou a programovou amoralitu nacistické praxe i „teorie“, lze-li tak vůbec označit konglomerát myšlenkového zmatku a všemožných lží a podvodů celé politické „ideologie“ i praxe nacismu. Je vůbec kupodivu, že sociologové, filosofové, ekonomové i historici ze všech slovanských národů a socialistických států nevěnují dostatečnou, hluboko pronikající a všechny aspekty zahrnující pozornost nacismu a fašismu, ač jsou to hnutí právě pro ně výstražně alarmující, ba smrtelně nebezpečná. I tu je čas od úrovně brožur přejít k vědecky fundované a sociologicky podložené analýze těchto temných a barbarských výbuchů, které zřejmě ještě nepozbyly všech možností recidivy — ani pro 20. století.

Václav Osvald

Pracovní morálka v Jugoslávii

Rudi Supek: Omladina na putu bratstva: psihosociologija radne akcije (Mládež na cestě k bratrství: psychologie pracovní akce)

Bělehrad, Mladost 1963, str. 348

Autor, Rudi Supek, je profesorem sociální psychologie na Záhřebské universitě. Za druhé světové války žil ve Francii a pracoval ve francouzském podzemním hnutí. Jeho zájmy jsou široké a ve svých knihách pojednává o existencialismu a krásných uměních, i o veřejném mínění a jiných otázkách sociální psychologie. Jeho poslední kniha je Ispitivanje javnog mnjenja (Výzkum veřejného mínění). Recenzent Jiří Kolaja, původem Čechoslovák, který promoval na Masarykově universitě v Chicagu a Cornellu, je nyní mimořádným profesorem sociologie na universitě v Kentucky.

Jako palestinské kibucy, i jugoslávské závodní rady jsou velmi dobře známy sociálním badatelům. Tato kniha pojednává o jiné jugoslávské instituci, která je k závodním radám jen v nepřímém vztahu, totiž o mládežnické akci. V letech 1959—61 se přihlásilo asi 180 000 mladých lidí (z těch bylo 10 % dívek) na asi dvouměsíční brigádu k výstavbě silnice dlouhé 1 500 km. Byl vybrán vzorek 7 918 osob, tj. 4,5 % celkového počtu. Vzorek byl vybrán v 91 brigádách; z každé brigády byla do vzorku pojata polovina osob

hlavně ze středoškoláků a vysokoškoláků, ponechávajíc dovedou lépe „reagovat“.

Autor se hlavně zajímal o dynamiku sociální koheze pracovní brigády. Supek, dobře obeznámený s americkou sociologií, pojednává o problému na třech úrovních: na úrovni dynamiky skupiny, na úrovni osobních potřeb a na úrovni institucionální. Tato poslední úroveň byla diferencována v autoritářské a demokratické typy vůdcovství. V roce 1958 probíhal program mládežnické akce ještě polovojenským způsobem a největší důraz byl kladen na pracovní výkon. Program byl po výkonnosti stránce splněn, ale za cenu velké neuspokojenosti zúčastněných. Zatímco většina z nich byla při nástupu do práce na silnici plna velkých nadějí, byly jejich zážitky v době jejich odchodu hodnoceny jako neuspokojivé. V roce 1959 byl zaveden demokratický způsob řízení a během dvou měsíců úpadek morálky téměř vymizel. Supek zdůrazňuje, že mohou být, a často jsou, rozdíly mezi potřebami osobnosti a druhými dvěma úrovněmi. Zavedení kategorie motivace mu umožnilo poukázat na nedostatky Homanových tezí o častosti interakce a vzájemného přijímání nebo odmítání. Supek tvrdí, že teze Homanovy lze aplikovat jen na situace, v nichž motivace k interakci na začátku neexistuje. Také domovy zúčastněných byly podrobeny studiu. Šest měsíců po skončení práce ukázaly dotazníky, že negativní hodnocení interpersonálních vztahů vymizelo a že většina jednotlivců opět dosáhla vysoké úrovně pozitivního hodnocení pracovních brigád. Autor dokazuje, že se tu nejedná o návrat k dřívějšímu stanovisku, ale o strukturální změnu, v níž uzrál pozitivní aspekt. Je charakteristické, že největší pokles morálky během pracovní doby vykazovali středoškoláci, menší pokles dospělější vysokoškoláci. Kromě toho, černo-horská brigáda, vyznačující se velkou soudržností, přislovala své zklamání vůdcům stojícím mimo ni, kdežto brigády z jiných jugoslávských republik zaměřovaly svou agresi-vitu proti vlastním členům. Supek pokládá tento rozdíl za výsledek klanové orientace spolu s vysokou soutěživostí hrdých černo-horských horalů. Vcelku měla soutěživost, jak se projevovala v r. 1958 za autoritativního typu vůdcovství, demoralizující vliv na většinu zúčastněných. Během následujících demokratičtějších let byla soutěživost potlačena a v některých případech se dostalo odměny celému táboru, místo určitým vybraným brigádám. Autor, jenž celkem chválí nové demokratické metody, také navrhuje, aby odměňování soutěžících, bude-li nadále zachováno, určovali sami účastníci.

Druhý důležitý problém, který autor studoval, byl stupeň identifikace se sociálními skupinami různé velikosti; Supek jej nazval „sociálním rozpětím“. Jeho data ukazují, že tendence ztotožňovat se s největší jednotkou, tj. lidstvem, je nejsilnější ve věku 21 let, zatímco s rostoucím věkem se objevuje tendence přejít k menším jednotkám. Většina respondentů kladla důraz na bratrství mezi jugoslávskými národy. Když si vzpomeneme

na kruté bratrovražedné srážky mezi různými skupinami za druhé světové války, můžeme pochopit důležitost tématu bratrství a přátelství.

Supkova kniha je důležitá ze tří důvodů. Za prvé, studuje jev, který je společensky závažný nejen pro Jugoslávii, ale pro všechny země, řešící problém přizpůsobení mládeže. Za druhé, studuje jevy na velkém vzorku in situ, na rozdíl od obvyklých studií prováděných v mnohem menším měřítku a v laboratorních podmínkách. Za třetí, ve východní Evropě, kde empirický výzkum je dosud osvěžující novotou po letech scholastických marx-leninských debat, je tato kniha skutečně velkým činem.

Má však některé slabé stránky. Největším nedostatkem je, že v jediném svazku se profesor Supek pokusil řešit mnoho problémů, a že svazek sám je očividně zaměřen na několikero okruhy čtenářů. Má některé kapitoly pro širší okruh čtenářů. Technické kapitoly jsou zaplaveny odpověďmi na několik otázek najednou. Recenzentovi není zcela jasné, jak byla realizována diferenciace mezi všeobecnými kolektivními cíli a cíli skupinovými. Všeobecně řečeno, bylo by bývalo naprospěch, kdyby byla šla více do hloubky, místo aby šla do šířky. Problém motivace, což je na každý způsob obtížně vysvětlitelný jev, by byl mohl být s úspěchem studován celou baterií testů, nikoli jen Likertovou pětibodovou škálou. Je třeba si též všimnout, že dotazníky předané účastníkům půl roku po jejich návratu domů byly dány jen členům některých brigád (asi 40 % všech účastníků v určité kategorii, viz str. 112). Jak mnoho jich nevyplnilo dotazník? Nemohlo se stát, že z většiny respondentů, kteří nebyli zahrnuti, si mnozí zachovali své negativní hodnocení?

Jiří Kolaja

Jan Auerhan: Technika, kvalifikace, vzdělání

Práci s tímto názvem vydalo v r. 1965 NPL v Praze. Autorem je známý pracovník naší ekonomické fronty, jehož dřívější práce dávají čtenáři již při otevření knihy záruku, že se setká se seriózním, široce budovaným a hutně vyjadřovaným přístupem k věci.

Téměř 300stránková nejnovější práce Auerhanova toto očekávání potvrdí v každé z pěti kapitol. V první jde autorovi o vymezení pojmu kvalifikace a analýzu funkce člověka ve výrobním procesu. V druhé o zkoumání změn ve struktuře a kvalifikaci pracovní síly v souvislosti s novou technikou. V dalších kapitolách se snaží o zkoumání dialektiky vývoje tohoto procesu, který bývá zatím často mechanicky hodnocen jako proces „vůbec“, zatímco realita vždy prochází určitými stupni technického rozvoje, který se také konkrétně a leckdy i protichůdně odráží v oblasti pracovních sil. Pátá kapitola pak přináší některé autorovy úvahy o pravděpodobných požadavcích na růst vzdělanosti a jim od-

povídající koncepce dalšího rozvoje školství v naší zemi.

Již tato orientace práce ji činí zajímavou nejen pro ekonomy, nýbrž i pro pedagogy, organizátory a jistě i řadu pracovníků různých společenských věd, včetně sociologů. Z těchto ovšem předně pro ty, kteří se orientují na sociologii práce, průmyslu, podniku a trhu. V této oblasti totiž studium konkrétních profesí, malých pracovních skupin, koncepcí řídicí práce v moderních podnicích — z hlediska vlivu vědeckotechnické revoluce — patří k základní problematice. Přirozené, že i naše další poznámky budou vycházet ze snahy povšimnout si hlavně těch partií práce, které jsou nejvýznamnější pro sociologické pracovníky, a tedy nebudou komentovat řadu velmi zajímavých a závažných, avšak povýše ekonomických aspektů práce. — Co rozumět kvalifikací? Otázka, na první pohled až naivní, prokáže při bližším zamyšlení známost pravdu, že pojmy nejpoužívanější bývají nejméně známé. Autor cituje řadu dosud užívaných definic a prokazuje jejich nedostatečnost. Často tkví v pojetí kvalifikace jako atributu pracovní síly a nikoli práce. Odtud pak závěry, že pracuje-li člověk, manifestuje již tím kvalifikaci, různou jenom co do stupně.

J. Auerhan ukazuje, že již A. Smith správně antcipoval dělení na tři hlavní kategorie dělníků: nekvalifikované, zaskolené a vyučené. Po analýze Marxovy koncepce práce jednoduché a složité ukazuje, že řešení věci musí vycházet z Marxovy teorie dvojaké povahy práce. Kvalifikace jistě může být vymezena jako souhrn znalostí, dovedností a zkušeností, které byly získány procesem odborné přípravy (za určitou dobu, již lze i měřit její kvantitu) a jež jsou vyžadovány ke konání určité práce. Ale jde o sociální kategorii, což prakticky znamená, že musí být společensky potřebná a jako taková i uznávaná: přechod na jinou práci činí z kvalifikace nekvalifikaci. Lze tedy říci, že kvalifikovaná není pracovní síla společnosti ve svém úhrnu, nýbrž jen ta, která prošla odbornou přípravou. Všeobecné školské vzdělání je přípravou prosté, tedy právě nekvalifikované pracovní síly. Kategorie „kvalifikace“ však zahrnuje speciální přípravu k povolání, nikoli např. znalosti, které si člověk vytváří ze své záliby. A délka této kvalifikace je i její mírou.

Autorova vymezení jsou nesporně krokem vpřed ve vymezení této složité reality. Můžeme mít výhrady k přesnosti měřítka kvantitativně určujícího kvalifikaci (délka přípravy), podle níž kategorizuje pracovníky do šesti skupin, od nekvalifikovaných až po ty s vědeckým vzděláním (které není totožné s postgraduálním, dokonce ani v rozsahu mnoha semestrů) — autor však zřejmě cítí možnost řady výkladů právě v této sféře a proto uvádí řadu i praktických argumentů pro tuto kategorizaci (např. problém mezinárodní srovnatelnosti), které jistě mají svou váhu.

Jak formuje automatizace „souhrnného dělníka společnosti“ (Marx)? Jak ovlivňují pro-

cesy automatizace vývoj pracovní síly? O tomto problému byla napsána široká literatura se zdaleka ne vždy jednoznačnými závěry. Nejde o subjektivismus autorů: sociální odraz automatizace je v pravém slova smyslu rozporný, i u jedné a téže kategorie lze pozorovat protichůdný pohyb v různých fázích vývoje (jinak např. při zavádění automatizace, jinak v době již automatizovaných výrobních procesů).

Jak je zřejmé, automatizace zásadně ruší nutnost obsluhy stroje a již tím i polokvalifikovanou práci u stroje. To je ovšem vážný závěr pro sociologa práce: projevuje se totiž silná mobilita zejména u zaučených dělníků. V r. 1940 v Americe prošlo plných 67,4 % dělníků zkoumaného vzorku v 18 podnicích přípravou v délce nejvýše 1 týdne. Toto rychlé zaučení — často jen k jednomu velmi specializovanému pohybu — je výrazným důkazem zrušení univerzalizmu někdejšího řemeslného dělníka se všemi konsekvencemi z toho vyplývajících právě v souvislosti s mobilitou.

„Jestliže v období řemesla bylo těžiště účasti člověka ve výrobě v podstatě ve fázi výkonné a v období mechanizace se přesunulo do fáze řídicí, přesunuje se při automatizaci ještě dále, do fáze kontrolní.“ (Str. 78.)

Automatizace tedy vyžaduje vyšší a univerzálnější kvalifikaci. Takovou již mají vyučení dělníci. Tato kategorie se zaváděním automatizace prudce roste (seřizovači, opraváři), avšak postupným poznáváním a zvládnutím technologických procesů přebírá řadu i jejich funkci technika sama (např. použití materiálů s životností až 100 let prakticky vylučuje nutnost oprav apod.). Avšak nejen proto se tato kategorie pracovníků redukuje v procesu automatizace: je tomu tak i z druhé strany, totiž proto, že údržba stále složitější techniky vyžaduje i stále vyšší kvalifikace — technického a inženýrského vzdělání.

Pracovníci s vysokoškolským a úplným středoškolským vzděláním — tito budou stále výrazněji tvořit jádro souhrnného dělníka společnosti. Jestliže se těžiště výroby v procesu vědeckotechnické revoluce přesunuje do oblasti vývoje, výzkumu a přípravy výroby, je zřejmé, že v sociální rovině to zákonitě vede k růstu kategorie vědeckých pracovníků. Avšak nejen počet vědeckých pracovníků, i sám charakter vědecké práce se bude měnit: jak týmovost, tak vysoký stupeň technického vybavení budou výraznými rysy této práce. Prof. Weizel např. uvedl, že zařízení laboratoře Faradaye by stálo asi 100 DM. Ve 30. letech již kolem 300 tisíc DM. A současné laboratoře fyzikálního výzkumného ústavu stojí minimálně 5 milionů DM.

Vidíme tedy, že přes časové protipohyby zásadní trend vědeckotechnické revoluce, pokud jde o jeho odraz ve struktuře souhrnného dělníka, spočívá v růstu nároků na kolektivní i individuální znalosti, tedy i na rozsah a délku kvalifikace. Dále že za typického pracovníka období rozvinuté automatizace je správné považovat pracovníka s vysokoškolským vzděláním, a to s dodatečně univer-

zálním, aby mohl přecházet k různým druhům činnosti. Pracovníci s nižším typem kvalifikace budou zřejmě jen ve stadiu přípravy na své definitivní zařazení do produkčního a sociálního procesu. Takto postupně povedou procesy vědeckotechnické revoluce v našich výrobních vztazích k zrušení hierarchizace souhrnného dělníka (vymizení kategorií nekvalifikovaných, zaučených a posléze i vyučených). Dolní hranici se stane úplné středoškolské vzdělání.

Nebude uvedená tendence k univerzalizmu při přípravě pracovníků pro potřeby třítky v rozporu s nesporně progresivními tendencemi specializace výroby? Tyto procesy nejsou totožné: automatizace právě vytváří možnosti, aby práce člověka byla v jistém smyslu vrcholová, řídicí, a tedy natolik obecná, že bude možný přechod na různá odvětví výroby: principy činnosti automatické soustavy se nebudou podstatně lišit jednou při výrobě spotřebního zboží, podruhé součástí složitých strojů, potřetí v chemické výrobě.

Sociologicky neméně zajímavé jsou i úvahy o kategorii technicko-administrativních pracovníků. Naše časté úvahy o jejich nadměrném počtu, rychlém růstu, o metodách řešení „administrativy“ atd. navozují někdy atmosféru, jakoby šlo o jev převážně vyplývající ze subjektivistických zájmů, individuálních či skupinových snah, o jiné než ekonomicky a politicky správné řešení. Věc má však svou objektivní bázi a je také skutečně celosvětovým problémem. Problémem proto, že nesporně rostoucí nároky na kontrolu, řízení, evidenci, organizaci práce atd. při zavádění automatizace vyvolávají obecně růst počtu technicko-administrativních pracovníků, středních manažerů, organizátorů. Zároveň však dochází k protipohybu ve vytváření mimořádně výkonných strojů. Některé z nich nahrazují práci i osmi set lidí. Prof. Eli Ginzberg z Kolumbijské university např. klade otázku, zda tito pracovníci, o něž není

Celkový počet studentů vysokých škol připadajících na 10 000 obyvatel, 1880–1960

	1880*	1900*	1930*	1950*	1960*
ČSSR	4	6	22	35	67
SSSR		8	19	65	113
Austrálie		4	15	40	85
Belgie		8	13	17	57
Francie		7	15	.	51
Holandsko		6	15	29	96
Itálie	4	9	11	31	42
Japonsko			25	29	77
Kanada		13	33	48	64
Švédsko	6	5	13	16	44
USA	23	31	89	176	190
Rozpětí	4–23	4–31	11–89	16–176	42–190
Průměr	9,2	9,7	24,5	48,6	80,5

* nebo nejbližší rok, pro který jsou statistická data k dispozici.

Prameny: pro SSSR — *Vysšeje obrazovanie v SSSR*, 1961, pro rok 1960 — *Basic Facts and Figures*, 1961, *Annuaire international de l'éducation*, 1963 a statistické ročenky.

dost zájmu „po skončení projektu“, by neměli být více předmětem péče v rámci „human relations“. V našich výrobních vztazích je nutno předně vidět zákonitost tohoto růstu a řešit jej stále více přesunem celé řady administrativních prací na již existující techniku.

V závěrečné kapitole se autor zabývá aplikací svých teoretických úvah na naše poměry a dotýká se i některých souvislostí s obecným vzděláním a systémem školství u nás.

V této části práce si povšimneme nejdříve tabulky, uvedené na str. 464.

Z tabulky je zřejmý jednak poměr naší země k jiným průmyslově vyspělým zemím, rovněž však skutečnost absolutního růstu počtů i tempa vzdělání v těchto zemích. Z hlediska vědeckotechnické revoluce je významné, že u nás již v r. 1963 tvořili inženýrsko-techničtí pracovníci 12,4 % celkového počtu zaměstnaných v průmyslu. Autor propočítává, že do r. 1980 by se tento podíl měl zvýšit asi na 25 %. V tomtéž roce by podíl vysokoškoláků mezi inženýrsko-technickými pracovníky měl činit asi 25 %, 75 % pak by byli absolventi středních škol.

V r. 1963 na jednoho inženýra u nás připadalo 10 inženýrsko-technických pracovníků s kvalifikací nižší. V r. 1980 by tento poměr měl činit 1 : 3.

Zajímavý je tzv. ukazatel „relativního rozsahu vědy“, který autor konstruuje ve své práci na str. 297. Chápe jej jako relaci poměru pracovníků výzkumu a vývoje na 100 pracovníků v průmyslu. A tu se ukazuje, že od r. 1954, kdy činil 2,7, se tento ukazatel do r. 1960 zvýšil. Avšak v současných letech je zde tentýž údaj — 3,7. Ukazatel se nezvýšil. V SSSR činí v r. 1960 7,9, v USA — asi 5,1. Lze soudit, že by v našich zemích v r. 1980 měl činit asi 15–20.

Rovněž podíl vysokoškoláků v celkovém počtu vědeckých pracovníků není příznivý z hlediska mezinárodního srovnání: činí 19 %, zatímco ve Velké Británii 23 %, v SSSR 31 % a v USA 36 %.

U nás v uvažované perspektivě do r. 1980 by měl činit 35–40 %.

Podíl vědeckých pracovníků na 100 zaměstnanců v průmyslu činí u nás nyní 0,12. Do roku 1980 je potřebné zvýšení na 10 %, a předpokládá se zvýšení celkové úrovně vzdělání na středoškolské.

K Auerhanově práci může čtenář vyslovit přirozené i různé výhrady a kritické poznámky. Tak např., zda byl nutný tak rozsáhlý, mnoho desítek stran zabírající empirický materiál ve středních kapitolách — i když tištěný nesmělým petitem. Zda jeho metodická hodnota oprávnila jeho publikaci vcelku, a ne jen závěrečné rozbor. Jinde se zas některé teze opakují (viz str. 229). Zdá se však, že kritické výtky sotva budou moci být podstatné. Bylo by ostatně zas možno vzpomenout i řady dalších kladů — zde třeba šíře uváděné literatury, jejíž novost za-

ručuje moderní informovanost o tak rychle se měnící, rozvíjející realitě.

Ať však budou poznámky dále posuzovat ty či ony stránky Auerhanovy nové práce, nesporně lze říci, že ve svém celku je věcným přínosem pro řadu společenských disciplín.

Jaroslav Kohout

Úvod do demografie

Druhý svazek Sociologické knihnice¹ je první naší původní prací, podávající nástin marxistické demografie. Ve své komplexnosti je tento učební text snad vůbec prvním pokusem o tvůrčí marxistickou interpretaci populačního vývoje a především jeho zákonitostí, který byl vydán v socialistických zemích a který snese ve svém pojetí přísné měřítko současného hodnocení. Již název je velmi výstižný — není to dosud učebnice v pravém slova smyslu, protože mnoho otázek naznačených autorem není zatím dostatečně vyřešeno, avšak ve své koncepci je dílem, ze kterého bude muset každá další práce nutně vycházet.

Na rozdíl od všech dosavadních učebnic demografie neobsahuje *Úvod* metodickou část z demografické statistiky, na kterou se jen odvolává, avšak jako nutnou součást výkladů přináší mnohá základní demografická data potřebná pro pochopení složité problematiky populačního vývoje. Zvláště pro sociologickou teorii i praxi bude mít *Úvod* velký význam svým nastínem problémů a podnětů i výkladem pojmů, jejichž pochopení je nutné pro studium všech společenských věd.

Systematicky zpracovaný úvod je rozdělen do sedmi kapitol. Svůj výklad začíná autor vymezením předmětu demografie, charakteristikou jejích metod a určením vztahu k ostatním společenským vědám. Hlavním předmětem studia demografie je podle autora reprodukce obyvatelstva, která znamená pro ostatní společenské vědy jen okrajovou otázku.

Po objasnění biologické a společenské stránky lidské reprodukce přistupuje autor k nejdůležitější části, k analýze reprodukčních základny a analýze populačních procesů. O tyto dvě kapitoly se opírá celá práce. Výklad o jednotlivých populačních procesech je doplněn řadou podrobných dat, podávajících základní informace o populačním vývoji v ČSSR. Pro sociology je zde zvláště důležitá část o struktuře obyvatelstva (věkové a sociální složení, složení podle povolání, vzdělání, národnosti), jejíž znalost a především jasnost pojmů a dat jsou nezbytné pro studium změn v naší společnosti. Významný je také výklad některých demografických kategorií, jako jsou rodina nebo domácnost.

Analýza populačních procesů je věnována základním stránkám rozboru nejdůležitějších

¹ Vladimír Srb: *Úvod do demografie* — Nakladatelství politické literatury 1965

dat o reprodukci obyvateľstva: svým pojetím významne prispíva k toľak potrebnému pochopeniu problematiky súčasného populačného vývoje v ČSSR. Pritom autor podáva nástin niektorých teoretických otázok, ako jsou reprodukce pracovní síly a vztah mezi populačním vývojem a životní úrovni.

V ďalšej časti prechádza autor k výkladu populačných teórií a zákonů. Člení je historicky i podľa základných škôl, a zvláštnu pozornosť venuje súčasne uznávaným teóriám. Rozoberá Marxův populační zákon kapitalizmu a po kritike dosavadných formulácií populačného zákona socializmu dospíva k vlastnej definícii: „Obyvateľstvo se za socializmu reprodukuje v souladu s potřebami společnosti za současného vzájemného působení ekonomických zákonů společnosti, plánovaného rodičovství a žádoucí životní úrovně společnosti i jejích členů.“

Záverem obrací autor svoji pozornosť k populačnej politice jako praxi populační teorie, a uvádí koncepciu socialistické populační politiky.

Je samozrejme, že značný rozsah populačnej problematiky — zvlášť ve spojení teorie a charakteristik populačného vývoje — nemohol byť vtísaný na pomerně malý obsah 210 stran. Mnoho problémů proto muselo být pouze naznačeno, některé výklady nemohly být prohloubeny. Avšak pro pochopení základní problematiky, jejích pojmů a pohledů je Úvod cennou pomůckou, nepostradatelnou pro pracovníky všech společenských věd. Pěkný způsob zpracování jistě přivede mnohé zájemce k podrobnějšímu studiu dnes již obšíhlé demografické literatury, a jednou i ke studiu rozsáhlejší vědecké učebnice, pro niž bude Úvod do demografie nezbytnou přípravou.

Milan Kučera

Výchova sociológov v Spojených štátoch

V období, kedy sa u nás formuje základňa pre výchovu sociologických kádrov, budú iste veľmi cenné poznatky o výchove sociológov v krajine, kde má ich výchova už niekoľko-desaťročné tradície. Práca,¹ z ktorej čerpáme základné informácie, využíva nielen oficiálne dokumenty o stave, postavení a výchove sociológov v USA, ale je fundovaná i množstvom výskumov autora. Údaje, ktoré poskytuje táto práca, sú dnes staré skoro päť ro-

kov, nakoľko výskumy prevádzal E. Sibley v rokoch 1960—1962; výskumy E. Sibleyho nie sú vždy rovnako reprezentatívne, upozorňujeme na túto skutočnosť uvedením absolútneho počtu respondentov. Práca vznikla v nadácii Mrs. Russell Sage „pre zdokonalenie spoločenských a životných podmienok v USA“.

* * *

Postavenie sociológov v systéme spoločenských vied. Nemožno povedať, že by v súčasnom období zohrávali sociológovia rozhodujúcu úlohu v oblasti spoločenských vied. Na základe oficiálnych štatistík vidno, že hoci je trend vzrastania počtu vedeckých pracovníkov veľký a v poslednom období najrýchlejší,² zostáva predovšetkým za psychológom.

Vnútroštruktúra sociologických vedeckých pracovníkov sa skladá z troch základných skupín — Ph.D.; M.A. a M.S.; A.B. a B. S.; — ktoré tituly³ môžu v rámci vedeckého školenia udeľovať jednotlivé univerzity (pozri tabuľku č. 1).

Tab. 1: Udelené hodnosti Ph.D., M.A., A.B. v sociológii, 1954—1962

Rok	Počet udelených hodností		
	Ph.D.	M.A. a M.S.	A.B. a B.S.
1954	184	440	5702
1955	167	474	5533
1956	170	402	5916
1957	134	515	6383
1958	150	397	6583
1959	157	461	6877
1960	161	440	7182
1961	184	504	7519
1962	173	578	8183

Prameň: U.S. Office of Education, *Earned Degrees Conferred by Higher Educational Institutions*. (Annual) c.d., str. 46.

Je zaujímavé zistenie, že kým počet sociológov s vyššími vedeckými hodnosťami zostáva za celé obdobie približne rovnaký, vzrastá z roka na rok počet sociológov s nižšími vedeckými hodnosťami.

Zamestnanie, aktivita, mzdy. Podľa údajov 75 % doktorov pracuje na univerzitách. Ich aktivita sa sústreďuje predovšetkým na výuku a na prácu vo výskume (73 % — 401 respondentov), kým druhá väčšia skupina

¹ The Education of Sociologists in the United States, by Elbridge Sibley. Russell Sage Foundation, New York 1963.

² c. d., str. 45, 47
Uvádzať súhrnný počet sociológov znamená vždy si uvedomiť kritérium, ktoré sa prijalo pre triedenie. Niečo iné je hovoriť o sociológoch a mať na mysli tých, ktorí obdržali tituly po školení v sociológii a niečo iné mať na mysli tých, ktorí pracujú ako sociológovia. Tento rozdiel sa názorne prejavuje napr. v odstavci *Ženy a sociológia*. — pozn. L. M.

³ Bachelor of Arts — bakalár slobodných umení; Bachelor of Science — bakalár vied; Master of

Arts; Master of Science; Doctor of Philosophy. Určiť adekvátne odpovedajúce vedecké školenia a absolventské tituly u nás je veľmi obtiažné. Predlína sa tu totiž množstvo možných kritérií. Podľa časového kritéria: školenie B.A. trvá približne dva roky; (podmienky pozri bližšie v texte), školenie M.A. trvá približne päť rokov univerzitného štúdia, podmienky k získaniu titulu — znalosť jedného cudzieho jazyka, rigoróznosť zo sociológie, obhájenie masterskej práce: Ph.D. je asi náš kandidát vied, podmienky pre získanie titulu — dva cudzie jazyky, obhájenie doktorskej práce.

Median medzi získaním titulu A.B. a Ph.D. bol v poslednom období (1958—59) 9,9 rokov, medzi získaním titulu A.B. a M.A. 3,7 rokov.

pracuje iba na výskumoch a nepodíela sa na výuke (15 %), ostatné skupiny (9 %) sa sústreďujú na práci v iných oblastiach — ministerstvá a správa, konzultácie, sociálna práca, lektorovanie, písanie, publikovanie atď. Trend doktorov medzi akademickými a neakademickými zamestnaniami vykazuje výraznú tendenciu k neakademickým zamestnaniam. Tak v r. 1950—1959 prešlo do neakademických zamestnaní 6 % doktorov zo 700 v tom čase prihlásených v American Sociological Association, zatiaľčo opačne prešlo iba 3—4 %. Noví doktori, ktorí získali titul po r. 1950, sa už prevážne zamestnávajú v neakademických oblastiach. Tento trend je ešte výraznejší u sociológov nižších vedeckých stupňov. Na univerzitách pracuje iba 1/8 masterov. Masteri sú zamestnaní prevážne takto: 600 — univerzity a 4ročné koľaje; 1200 — nižšie učiteľské stupne, často mimo oblasť spoločenských vied, alebo zastávajú funkcie vo výchovných a nápravných inštitúciách; 2500 a viac pracuje mimo akademické povolania; 500 — je nezamestnaných.

Túto situáciu výrazne ovplyvňuje i výška miezd,⁴ ktorá je diferencovaná práve podľa spomínaných oblastí zamestnania, v prospech neakademickej oblasti. U doktorov je tento rozdiel dosť citeľný 9000—12 000 dolárov. Pritom až 64 % doktorov má ďalšie zamestnanie, ktoré v priemere zabezpečuje 10 % z celkového zárobku.

Oblasti druhotného zamestnania sa sústreďujú podľa dôležitosti a veľkosti výskytu takto: zdravotníctvo, sociálna starostlivosť, nápravné inštitúcie, náboženstvo, univerzity, koľaje, iné výchovné inštitúcie, obchod, priemysel atď.

Mzdy masterov sa v akademických zamestnaniach pohybujú okolo 6500 dolárov, kým v neakademických okolo 8000 dolárov. Najvyššie mzdy sú v priemysle a obchode, najnižšie v zdravotníctve a sociálnej starostlivosti.

Ženy a sociológia. Podľa oficiálnej štatistiky zaujímajú ženy v počtoch sociologických kádrov významné miesto. Podľa jednotlivých hodností bolo v r. 1957/58 a 1958/59 z celkového počtu bakalárov — 55 %, masterov — 32 % a doktorov — 14 % žien. Pokiaľ sa to týka neakademických zamestnaní je situácia odlišná. E. Sibley porovnáva na základe vlastných výskumov prvé zamestnanie žien a mužov s titulom Ph.D. uvádza, že až 13 % žien (60 resp.) je nezamestnaných, kým u mužov ide o menej ako 1 % (341 resp.). Zatiaľčo na univerzitách pracuje iba 56 % doktoriek, doktorov pracuje až 76 %. V oblastiach neakademických zamestnaní je situácia vyrovnaná.

Distribúcia žien a mužov s titulom M.A. a M.S. v prvotnom zamestnaní je približne rovnaká v akademických oblastiach, kým veľký je rozdiel v oblastiach neakademických (muži — 59 %; 124 resp., ženy — 31 %; 52 resp.). Ako sa ukazuje, rozhodujúci podiel v nezamestnanosti sociológov s titulom M.A. a M.S. majú ženy. Zo 100 % žien, ktoré obdržali hodnosť mastera, nepracuje až 35 %, kým zo 100 % mužov-masterov nepracujú iba 2 %.

Záver pre výchovu. Ako poukazuje E. Sibley, možno v blízkej budúcnosti očakávať rýchly vzrast dopytu po absolventoch sociológie. Vyžaduje to teda zvýšenie počtu prijímaných. Pritom si treba uvedomiť, že 2krát viac študentov končí svoje oficiálne štúdium na stupni M.A. ako Ph.D.⁵ Aspirácie týchto ľudí sú zamerané mimo školu. Odpovedajúc na otázku, prečo nechcu pokračovať v ďalšom štúdiu, 66 % masterov uvádza, že to vo svojom povolaní nepotrebuje a ďalej, že má k tomu rozmanité iné dôvody, ako finančné, rodinné, zdravotné, atď. Je teda potrebné v záujme zrýchlenia výuky nielen zvýšiť rozpočty, ale i diferencovať výchovný program pre študentov zameraných na vedeckú a na praktickú kariéru v obchode alebo priemysle.

Znalosti, ktoré si vyžaduje pracovný trh od absolventov, sa často nezrovnávajú s procesom a obsahom výuky na vedca — učiteľa. Vychádzajúc z týchto záverov, autor rozvára a analyzuje možnosti, ktoré sú k zabezpečeniu týchto požiadaviek v podobe súčasnej úrovne študentov, školstva, systému a obsahu výuky.

Študenti a školy. V r. 1960 bola podľa oficiálnej štatistiky pre výchovu v USA 3277 študentov sociológie. Ich výchovu sa zaoberá viac ako 100 inštitúcií. Výchova sociológov s najvyššou vedeckou hodnotou je veľmi skoncentrovaná. Tri inštitúcie (University of Chicago, Columbia University, Harvard University) sústreďujú 1/4, ďalších 9 inštitúcií 1/2 doktorov. S otázkou koncentrácie vedeckej kapacity nerozlučne súvisí i prestíž tej-ktorej inštitúcie. Táto prestíž sa odráža nielen vo vysokých nárokoch na inteligenciu prijímaných, ale potom i v uplatnení a hodnotení absolventov.

Predpríprava, ktorú majú študenti prichádzajúci na vysokú školu v dvojročných koľajach, spočíva v kurze sociálnych vied (25 hodín), z ktorého obsahuje sociológia podstatnú časť (okolo 15 hodín). Sociologickú predprípravu absolvovalo približne 41 % terajších doktorov, 49 % masterov a 67 % začínajúcich študentov.

⁴ Všetky uvedené údaje o mzdách zodpovedajú priemeru obdržaných príjmov za časové obdobie jedného roku.

⁵ „...zostáva faktom, že mnoho promovanych

študentov sa menej zaujíma o štúdium v smere vedeckej kariéry, ako o štúdium v smere lepších zárobkov v neakademických zamestnaniach.“ c.d., s. 61.

Študenti a ich dispozície. Veľmi dôležitou otázkou sú pre autora dispozície, ktoré majú študenti uchádzajúci sa o štúdium sociológie. Testy slovných a matematických schopností z roku 1955 a 1957 zaraďujú záujemcov o sociológiu na posledné miesta medzi uchádzačmi o vysokoškolské štúdium. Študenti sociológie sa ocitli na konci rady spomedzi študentov filozofie, psychológie, fyziky, matematiky, literatúry, histórie, ekonómie, jazykov, atď. Ukázalo sa predovšetkým, že študenti sociológie nemajú vloh v štúdiu matematiky.

Uspokojenie nevzbudzuje ani vzťah študentov k sociológii. Menej ako polovica (48 %) z dotazovaných študentov v šk. r. 1960/61 odpovedala, že sa pre štúdium sociológie rozhodla tesne pred skončením prípravy alebo až po vstupe na univerzitu. Ukazuje sa, že sociológia je posledným miestom, ktoré si študenti vyberajú. Túto skutočnosť dokresľuje i pomerne vysoké percento (31 %) masterov, ktorí nechcú pokračovať v doktorskom školení sociológie uvádzajúc, že stratili záujem o sociológiu alebo si zvolili pre pokračovanie štúdia inú vednú oblasť.

Obsah a spôsob výuky sociológie

Teória. Na základe analýzy doporučenej literatúry uvádza E. Sibley zaujímavú skutočnosť, že totiž v teórii sa odporúča predovšetkým štúdiom neamerických sociológov: Max Weber, Emil Durkheim, Georg Simmel. Z amerických sociológov má zodpovedajúce postavenie jedine Talcott Parsons a Robert Merton. Americkí sociológovia prelomu našich storočí — Small, Ward, Giddings a iní sú akosi v pozadí.

Metódy. Cvičenia začínajú v laboratórnych podmienkach, hoci nie sú vždy a všade uznávané. Študent sa ďalej cvičí v technikách pozorovania, spracovávaní dokumentov a nie všade z experimentovania. Študent musí byť schopný na záver cvičení urobiť z tohto programu skúšku. Tak napr. kurzy štatistických techník trvajú tak dlho, kým ich nezvládne absolútna väčšina študentov; trvanie cvičení je teda závislé na rýchlosti akou si študenti osvoja potrebné znalosti. Základná literatúra obsahuje najviac tieto práce: Greenwood, *Experimental Sociology*; Hyman, *Survey Design and Analysis*; Stouffer and Associates, *Studies in Social Psychology in World War II*; Lazarsfeld and Rosenberg, *The Language of Social Research*; Chapin, *Experimental Designs in Sociological Research*; Festinger and Katz, *Research Methods in the Social Sciences*; Goode and Hatt, *Methods in Social Research*; Jahoda, Deutsch and Cook, *Research Methods in Social Relations*; atď.

Oblasti špecializácie. Spomedzi väčšiny oblastí špecializácií v podobe voľiteľných predmetov štúdia má výnimočné postavenie sociálna psychológia. Skoro všetky univerzity poskytujú možnosť jej štúdia; pokladá sa za najdôležitejšiu disciplínu v sociologickom cvi-

čení študentov. Podobné postavenie má — už v menšej miere — sociálna organizácia, demografia, antropológia, rodina a manželstvo, sociálna desorganizácia (zločinctvo, delikvencia), priemyselná sociológia (včítane sociológie povolání), atď.

Matematika a štatistika. Kurzom matematiky prechádzajú študenti už na prípravkách. Týmto kurzom neprešlo 28 % doktorov (357 respondentov), 32 % študentov sociológie (100 respondentov); znepokojujúce je to, že študenti prvého ročníka sociológie (59 %) sa nedajú porovnať v absolvovaní kurzu matematiky s prvoročníkmi ekonómie (87 %) a psychológie (86 %).

Kurz štatistiky nemá iba 4 % doktorov. Nematematickú štatistiku má 69 % a 27 % má dokonca matematickú štatistiku.

Cudzie jazyky. 9/10 inštitúcií vychovávajúcich sociológov stanovujú ako podmienku pre doktorský postup dva cudzie jazyky. Pre získanie titulu M.A. je stanovená podmienka zvládnutia jedného cudzieho jazyka. Na základe autorovho výskumu sa ukázalo, že v treťom roku štúdia splnilo túto podmienku 50 % a v piatom 75 % študujúcich.

Cvičenie z výskumu. Zvládnutie praktickej výskumnej práce je podmienkou k masterskej a doktorskej práci. E. Sibley konštatuje, že zatiaľ sú tieto cvičenia sústredené až v neskorších etapách výchovy. Viac teda postihuje doktorov ako masterov. Tento paradox požaduje E. Sibley odstrániť presunutím ťažiska týchto cvičení do prvých ročníkov. Masteri inklinujú totiž, ako sa už ukázalo, viac k praktickej ako k vedeckej práci. Ukazuje to i príklon študentov k asistentúram pre výskum a nie k asistentúram pre výuku. Tomuto druhu asistentúry dávajú prednosť predovšetkým najschopnejší študenti.

Spokojnosť s výukou. Zo 401 dotazovaných doktorov vyjadruje 28 % pochybnosť alebo odpovedali úplne záporne na otázku, či by znovu usilovali o dosiahnutie titulu doktora v sociológii. Prednosť, ktorú dávajú sociológovia iným vedným oblastiam, sa sústreďuje predovšetkým na psychológiu. Pocitované nedostatky vo výuke sú v tomto poradí: cvičenie vo výskumoch, cvičenie v prednášaní sociálnych disciplín, štatistika, cvičenia pre prácu v povolání, matematika, cudzie jazyky. E. Sibley poukazuje na nutnosť podobnej diferenciácie vo výchovnom programe i v doktorskom školení, berúc do ohľadu potreby v neakademických oblastiach zamestnania.

Podtorské štúdium. V rokoch 1936—1949 pokračovalo v doktorskom štúdiu 26 %, v rokoch 1950—1954 — 21 % a v rokoch 1955 až 1959 11 % absolventov doktorského štúdia. Z 357 respondentov s titulom Ph.D., ktorých

podrobil E. Sibley výskumu, iba 19 % pokračovalo v poddokterskom štúdiu. Išlo o tieto oblasti: matematika a štatistika — 3 %, psychológia — 2 %, ostatné základné disciplíny — 4 %, výskumné metódy — 2 %, aplikácie sociológie v sociálnej starostlivosti a zdravotníctve — 3 %, výskum výuky — 3 %.

Záver. Autor kritickej štúdie o výchove vedeckých pracovníkov v sociológii, o ktorej sme stručne informovali, vyjadruje svoje vážne znepokojenie nad súčasným stavom výchovy vo všetkých jej stupňoch. Je predovšetkým potrebné rešpektovať tú skutočnosť, že „viac študentov sa zapisuje na vysokú školu kvôli výsledku učenia pre existenciu, než s cieľom uspokojiť svoju čisto intelektuálnu zvedavosť.“⁶ E. Sibley vyžaduje zvýšenie rešpektu požiadaviek praxe vo výuke. „Som presvedčený, že autonómia sociologického povolania založená na zdravom cvičení vo vlastných vedeckých disciplínach bude povolaná zohrať veľkú a dôležitú úlohu ako vo výchove americkej verejnosti, tak v aktuálnom riadení našej spoločnosti.“⁷

Ladislav Macháček

Recenze časopisu „Studia sociologiczne“ za I. pololetí 1965 (č. 1+2)

Časopis „Studia sociologiczne“ obsahuje řadu prací polských sociologů. V čísle 1 přináší mimo jiné studii Alexandra Matejky z Varšavské university na téma *Soustava mezilidských vztahů v závodě*. (Pokus o konstrukci modelu.) Autor se v této studii zabývá společenskými vztahy, které se krystalizují ve společenské závislosti, jimiž autor rozumí závislosti mezi subjekty určitých systémů a jež vyplývají z účasti těchto subjektů podmětů (jedinců či skupin) v realizaci určitých jim společných hodnot.

Autor zkoumá nejdříve funkci společenského systému jakožto rámce mezilidských vztahů, přičemž systémem rozumí zorganizovanou soustavu elementů, tj. soustavu schopnou fungovat, ve které se zúčastní všechny její elementy. V tomto směru autor rozeznává v závodě 4 systémy:

- a) systém technický, který funguje podle zásady: maximální materiální efekt při minimu námahy;
- b) systém ekonomický, který funguje podle zásady: maximální materiální efekt při minimu nákladů;
- c) systém administrativní, fungující podle zásady: maximum dispozičnosti při minimu byrokratičnosti;
- d) systém společenský, řídící se zásadou: maximum spojení při minimu překážek (zdržení).

K elementům systému patří a) — cíle; b)

— lidé, cíle realizující; c) — prostředky a a předměty činnosti; d) — pozice a role společensko-odborné; e) — společenská kultura, specifická pro daný systém (komplex hodnot, vzorů a norem); f) — společenská organizace.

V dalším se autor zabývá společenským systémem socialistického závodu a rozebírá podrobně jeho elementy. Pak analyzuje tento společenský systém ve dvou rovinách. Za prvé v rovině strukturální, ve které zkoumá závod jako soustavu různorodých vztahů, spájejících lidi v procesu realizace cílů závodu, a za druhé v rovině dynamické, ve které zkoumá závod jako soustavu zvláště schopnou změn stavu různých elementů, přičemž závod sám je významným činitelem změny.

Pak přistupuje autor ke zkoumání uspořádání mezilidských vztahů v závodě. Jejich uspořádání má podle něho zajistit stejnou měrou realizaci cílů instituce či závodu a současně sebeuspokojení jeho pracovníků a eliminovat vnitřní třenice, oslabující spojení společnosti v instituci či závodě atd. Jde tedy o harmonizaci zájmů pracovníků se zájmy závodu, pocit spravedlivého nakládání, vytvářející porozumění mezi představenými a přidělenými silami ve společné službě nadřazeným obecným zájmům. Z tohoto hlediska se zabývá jednotlivými elementy: organizačním řádem, technikou vykonávané práce, pracovním prostředím, osobními vlastnostmi lidí, kteří mají spolupracovat, kulturo společného soužití.

V závěru studie autor ukazuje podmínky k udržení rovnováhy v mezilidských vztazích a dynamiku udržování takové rovnováhy.

— —

Dále časopis přináší velmi zajímavý referát Ryszarda Dyoniziaka z Vysoké školy ekonomické v Krakově, *Mezikupinové konflikty v průmyslovém podniku*, opírající se o provedený výzkum v jednom závodě v letech 1959—62. Autor byl v závodě asi 3 měsíců a prováděl pozorování a rozhovory. Referát zpracovává i materiály z anket a sociometrického testu, statistická data, zápisy ze schůzí dělnické rady a z různých porad, konaných v závodě. Zkoumaný závod zaměstnává asi 600 pracovníků a je pokládán za jeden z lepších závodů, neboť pravidelně plní plán výroby.

Konfliktové skupiny, které jsou zkoumány, jsou tyto:

1. konstrukční inženýři, 2. střední a vyšší technický personál (mechanici, technologové, pracovníci technické kontroly aj.), 3. administrativní pracovníci (účetní, plánovači, rozpočtáři, písáčky aj.), 4. kvalifikovaní a nequalifikovaní dělníci, 5. vedoucí skupina (vedoucí tým — asi 7 osob, které se zúčastní rozhodování o důležitých otázkách v závodě).

Autor nejdříve uvádí typické názory různých skupin jednak o sobě, jednak o ostatních zkoumaných skupinách, a potom uvádí

⁶ c.d., str. 20

⁷ c.d., str. 11

fakta, dotýkající se jednotlivých skupin (platy a jejich složky v jednotlivých skupinách apod.).

V dalším se zabývá možnostmi služebního a společenského postupu v jednotlivých skupinách a názory jednotlivých skupin na problematiku tohoto postupu, „služebními konflikty“, vlivem konfliktů skupin na složení vedoucího týmu, na fluktuaci zaměstnanců závodu a na oceňování práce skupin a jednotlivců v závodě, a konečně trendem dalšího vývoje závodu.

V dalším článku, *Kariéry administrativních úředníků*, Janusz Janicki z Vysoké školy společenských věd zpracovává informaci o výzkumu vzorku administrativních pracovníků, zaměstnaných v polských průmyslových závodech.

Nejdříve rozděluje úředníky na vedoucí, samostatné a pomocné. Pak rozděluje zkoumané osoby na tři typy, a to podle toho, zda pracovali od počátku jako úředníci (typ A), začínali v jiném zaměstnání a pak přešli k úřednické práci (typ B), nebo začali jako úředníci, potom pracovali (třeba i víckrát) v jiném zaměstnání, ale opět se k úřednické práci vrátili (typ C). Procentuální zastoupení jednotlivých typů je následující: typ A — 56,6 %, typ B — 32,8 %, typ C — 5,4 %; u 5,2 % údaje chybí. U typu A a C je úřednická práce kategorií startu osoby, u typu B kategorií finální.

Z vedoucích pracovníků (podle vzorků) prošlo kariérou typu A 41,3 %, kariérou typu B 47,6 %. Ze samostatných pracovníků je typu A 55,5 %, typu B 33,5 % a z pomocných úředníků je zastoupen typ A v 63 % a typ B v 26,8 %. Z toho je vidět, že typ B je častější u samostatných a vedoucích pracovníků než u pomocných, kdežto u typu A je to právě obráceně.

Dále autor zkoumá osoby typu B z hlediska doby, kdy u nich nastala změna povolání, a podává o tom tuto tabulku:

do r. 1919	—	0,5 %
1920—1929	—	2,0 %
1930—1939	—	2,4 %
1940—1944	—	29,4 %
1945—1949	—	25,9 %
1950—1954	—	21,1 %
1955—1959	—	16,7 %
1960—1962	—	—
údaje chybí	—	2,0 %
celkem		100,0 %

K tabulce autor dodává, že před rokem 1944 byl zkoumaný jev řídký, a vzrůst v letech 1940—44 je vlastně způsoben tím, že převážná většina zde zaznamenaných změn se udála v druhé polovině roku 1944, kdy už část Polska byla osvobozena. Větší změny začínají tedy po osvobození Polska a s postupem let častý výskyt změny typu B klesá.

Další tabulka udává, z jakých povolání přešly osoby typu B do administrativy:

zemědělec	—	6,4 %
řemeslník	—	6,4 %
nekvalifikovaný dělník	—	24,5 %
kvalifikovaný dělník	—	24,0 %
mistr	—	2,4 %
inženýrskotechn. pracov.	—	8,8 %
jiné	—	21,6 %
údaje chybí	—	5,9 %
celkem		100,0 %

Do skupiny „jiné“ v této tabulce jsou započteny osoby, přecházející např. z obchodu, ale rovněž z illegality či z politické práce apod.

Na doplnění podává autor tabulku z výzkumu vzorku fyzických pracovníků, kteří přešli k fyzické práci z administrativy, a to podle let takto:

do roku 1919	—	3,0 %
1920—1929	—	1,2 %
1930—1939	—	3,6 %
1940—1944	—	4,2 %
1945—1949	—	29,5 %
1950—1954	—	38,0 %
1955—1959	—	20,5 %
1960—1962	—	—
celkem		100,0 %

Pak autor analyzuje tzv. absorpci — termín, který si vypůjčuje z fyziky a který označuje proces pohlcování osob, pocházejících z jiné společensko-zaměstnanecké vrstvy jinou takovou vrstvou a ukazuje některé její vývojové rysy.

Rozeznává absorpci vnitrogenerační (I.) a absorpci mezigenerační (II.). Absorpce I. je proces pohlcování osob, které doposud vykonávaly jiné povolání, absorpce II. je proces nábory nových pracovníků, kteří teprve začínají svou životní dráhu a jejichž rodiče pracují v jiných pracovních kategoriích.

Autor rozeznává 2 kategorie společenských vrstev, a to „kategorií otevřenou“, která je charakterizována mohutností absorpce, a „kategorií uzavřenou“, která je charakterizována slabou absorpcí. Uzavřená kategorie může být takovou z různých příčin, např. pro svou elitnost nebo pro malou atraktivnost.

Konečně autor hodnotí různé typy změn na podkladě zásad kadrové politiky a ze subjektivního hlediska těch, jichž se změny týkají.

V práci Magdaleny Sokolowské a Krystyny Wrochnowé *Společenská pozice žen ve světě statistiky* přináší autorky řadu zajímavých dat. V první části práce jsou shromážděna

data o zaměstnanosti žen a její zvyšující se tendenci z různých zemí Evropy a z USA. Dále data o zaměstnanosti žen různých věkových skupin, přičemž se ukazuje, že v socialistických zemích zaměstnanost žen s přibývajícím věkem klesá, kdežto v kapitalistických zemích (zejména v USA) je shodně se socialistickými zeměmi sice nejvyšší zaměstnanost u žen v jejich mladém věku, ale pak po dočasném poklesu v době jejich pravděpodobného mateřství a výchovy malých dětí, kolem 40. roku věku znovu stoupá a dosahuje nového vrcholu jen o málo nižšího oproti věkové skupině mladých žen.

Druhá část práce zkoumá úroveň vzdělání a pracovní kvalifikaci žen. Rovněž zde jsou shromážděna data z různých zemí, která ukazují, že existuje tato všeobecná tendence v průmyslových zemích: zaměstnané ženy mají relativně vyšší vzdělání než všichni zaměstnaní muži. Ze sta zaměstnaných žen např. v USA má plné nebo částečné středoškolské vzdělání 73 % žen, ale pouze 62 % mužů. V nejvyšší kategorii je sice procento mužů vysokoškoláků vyšší — 4 %, kdežto žen jen 2 % —, ale to celkově průměrně vyšší vzdělání zaměstnaných žen neruší. Stejně se tato tendence jeví např. v Polsku, kde částečné nebo ukončené středoškolské vzdělání má 24,5 % zaměstnaných žen, ale pouze 12 % mužů. Vysokoškolské vzdělání má 3,2 % žen a 4,1 % zaměstnaných mužů.

Data dále ukazují, že v socialistických zemích se ženy věnují většímu množství studijních oborů než v zemích kapitalistických (zejména v USA, kde např. ženy-inženýrky vůbec neexistují).

Dále studie zkoumá obory, kde jsou ženy zaměstnány, poukazuje zvláště na feminizované obory a nadhazuje otázku škodlivosti jednostrannosti, ať už přílišné feminizace (např. lékařské služby v socialistických zemích), či naopak maskulinizace (lékařské služby v USA) některých oborů, zabývá se platovými podmínkami zaměstnaných žen, uplatněním žen ve vědě, ve veřejném životě atd.

V závěru autorky studie uvádějí, že předkládají různá čísla, ale že se záměrně zdržují komentářů, protože číselný materiál je neúplný a tudíž nelze z něj vyvozovat definitivní závěry. Podle našeho názoru je to studie zajímavá a podnětná.

Jediná práce od zahraničního autora v tomto čísle je práce Sandora Szalae z Maďarské Akademie věd, *Rozprava o čase*. V této zvláště zdařilé studii autor nejdříve vymezuje, z jakého aspektu se v sociologii časem zabýváme, vrací se do historie úvah o čase ze sociologického hlediska, vymezuje předmět a metodu sociologického zkoumání času a kriticky zvažuje dosavadní přístup různých sociologů zejména k problematice zkoumání volného času a zkoumání tzv. časových rozpočtů. Uvádí některé praktické příklady a dospívá k závěru, že čas je třeba zkoumat v marxisticky orientovaných sociologických studiích jako element dynamický, a že je

třeba dynamiku vnést i do dosud běžně užívaných kategorií „volného času“, nic předeem nepředpokládá, a rozhodovat o tom, co je vázaný a co volný čas s ohledem na motivaci jednání zkoumaných subjektů.

V následující práci Adama Podgoreckého z Varšavské university, *Zrození a rozvoj sociotechniky*, ukazuje autor na historii a předhistorii jedné ze sociologických disciplín.

Konstatuje, že sociotechnika, která je nesporně vědou dvacátého století, se zrodila ve své prvotní podobě vlastně na sklonku minulého století v práci Petražyckého, vydané německy, *Die Lehre vom Einkommen* z r. 1897, ve které autor vyložil své názory na tzv. právní politiku. Touto jeho prací i jeho dalšími pracemi byl ovlivněn další představitel této vědy R. Pound, především ve dvou studiích: *Introduction to the Philosophy of Law* (1922) a *Interpretation of Legal History* (1923). Plné rozvinutí doznala tato věda pracemi G. Myrdala *An American Dilemma* (New York 1944) a K. Poppera *The Open Society and its Enemies*. (London 1959).

V dalším pak autor uvádí příklady praktické aplikace sociotechnické vědecké metody v Leninově strategii za revoluce a zamýšlí se nad možnostmi a důsledky použití sociotechniky.

Článek Doroty Techniczekové z Vys. školy společenských věd *O potřebě výzkumu z oblasti společenské gerontologie v Polsku* přináší informaci o přípravě k výzkumu na poli gerontologie a o provedeném předvýzkumu a jeho výsledcích. Autorka informuje o obsahu předvýzkumu, o počtu dotazovaných osob, jejich rozvrstvení atd.

Řešení problematiky starých lidí ve společnosti, na jejíž jednotlivé aspekty autorka poukazuje na základě vlastního materiálu i materiálu zpracovaného ze zahraniční literatury, nabývá v současné době celosvětové důležitosti v souvislosti s postupným prodlužováním lidského věku a z toho vyplývajícím postupujícím demografickým stárnutím lidské společnosti ve všech zemích světa, které je, pravda, na různém stupni vývoje v různých zemích. Autorka uvádí současně stav zkoumání této problematiky v různých zemích a navrhuje, které otázky by bylo potřeba na tomto poli prozkoumat.

A nakonec je třeba se zmínit o článku Alexandra Gelly z Polské Akademie věd o Ludvíku Gumplowiczovi, jednom z vynikajících polských sociologů na přelomu století. V tomto článku Gella ukazuje jednak tragický osobní osud Gumplowiczův, jednak rozebírá jeho práce a jeho sociologický systém.

Číslo 2 přináší mimo jiné závažnou stat Pavla Rybického z Jagellonské university, nazvanou *Ontologické problémy v sociologii*, ve které autor probírá vývoj řešení ontolo-

gické problematiky v myšlení společnosti a ukazují, jak právě z ontologické problematiky se zrodilo samostatné zkoumání společenských jevů. Z této základny vyrostla sociologie jako samostatná vědní disciplína a odtud tedy každý sociologický systém musí zaujmout stanovisko k ontologické problematice.

Negativní stanovisko k této problematice zaujímají systémy opírající se o pozitivistická východiska. Autor rozebírá jako typické stanovisko tohoto ražení systém Leopolda von Wieseho a jeho snad nejkonsekventnější pokus o eliminaci ontologické problematiky.

Dále autor poukazuje na rozdílná ontologická pojetí takových systémů jako byl např. systém Znanieckého či Maxe Webera — představitelů humanistického směru v sociologii. Pak probírá ontologická východiska dalších autorů (Parsonse, Millse, Lundberga) a ukazuje na nich různé typy ontologického myšlení.

V dalším se zabývá koncepcí člověka a rozeznává v podstatě tři typy této koncepce u různých autorů. Je to koncepce abstrakcionista, naturalistická a humanistická. Tyto tři typy se porůznu vyskytují v sociologických systémech, přičemž však nelze říci, že by byly vždy důsledně jednotlivými autory zastávány. Pokud jde o koncepci společnosti jakožto předmětu zkoumání, rozeznává autor stanovisko realistické a nominalistické.

Dále se pak autor zabývá problematikou zkoumání lidské kultury tak, jak se tato problematika jeví u různých autorů, vycházejících z různých ontologických koncepcí. — Nakonec pak dochází k závěru, že uvědomení si ontologických problémů, které jsou v samé základně společenského života, může ohraničit extrémní empiristické tendence: pomoci porozumění, že popisy konkrétních jevů společenské skutečnosti samotné nevytvorí sociologickou teorii. Naopak, uvědomení si skutečného charakteru člověka a společnosti může pozdržet sociologickou vědu před jinak lákavými perspektivami pěkných, ale od skutečnosti odtržených teoretických konstrukcí.

— —

Jiný článek v tomto čísle pojednává pod názvem *Některé psychologické determinanty produktivity práce* o základních problémech sociologie průmyslu. Článek napsal Andrzej K. Kozmiński z Ústřední školy plánování a statistiky. Autor se v úvodu zmiňuje o F. Taylorovi, zakladateli disciplíny „vědecké organizace a řízení“, který první poukázal na závislost produktivity práce na získávané odměně za práci. Dále se zmiňuje o snahách o zjištění závislosti mezi produktivitou práce a situačními proměnnými veličinami. (Proměnnými veličinami se rozumí např. takoví činitelé jako oběh informací a příkazů v pracovních kolektivech, stupeň přizpůsobenosti konstrukce pracovních prostředků k psychofyzickému založení pracovníků, barvy, osvětlení, ventilace pracovního prostředí, množství hluku v pracovním prostředí, atd.) Konstatuje, že v průmyslové sociologii vznikl

směr zvaný „human relations“, který zvláště zdůrazňuje závislost mezi celkovým uspokojením čerpaným z mezilidských vztahů při práci a mezi produktivitou práce. V obecné sociologii vzniká tendence pojednávat o tomto předmětu jako o zvláštním případě obecných psychologických závislostí.

Produktivitou práce, podle autora, je třeba rozumět shodu s požadavky pracovní role, bez upřesnění, zda se jedná pokaždé jen o produkční složku práce.

Podmínky dobrého plnění pracovní role jsou:

1. znalost úkolů pracovní role (výškolení pracovníka a včasná informace),
2. optimální fyzické a intelektuální možnosti pracovníka v dané roli (užití psychotechniky při výběru),
3. vybavení pracovními prostředky (technologie, ekonomika),
4. pracovní morálka (úroveň motivace pracovního úsilí),
5. odstranění překážek psychologického charakteru (strach, rozčilení, nesoustředěnost apod.).

V dalším textu článku se autor zabývá posledními dvěma podmínkami. Pokud jde o druhy vědomé motivace pracovního úsilí, autor rozeznává: 1. motivy ideologické, 2. motivy zainteresovanosti na zvýšení materiální úrovně a společenské prestiže pracovníka a jeho rodiny, 3. motiv uspokojení z práce samotné — vyskytuje se ponejvíce u prací vysoce kvalifikovaných, 4. motiv „stavovské cti“ u skupin, kde „dobrá práce“ je určitou společenskou normou a prostředkem k společenskému uznání, 5. dodržení naučených zvyklostí.

Samozřejmě, že uvedené motivy se mohou spojit a jedinec se může řídit i několika — nebo i všemi — motivy, ale je rovněž samozřejmě, že některé z motivů se mohou objevit jen za podmínky určitého minimálního působení jiného z uvedených motivů (např. ideologický motiv se těžko objeví u osoby, která nevidí možnost svou práci zajistit alespoň existenční minimum sobě a své rodině).

Dále autor pojednává o tzv. pracovní situaci, již rozumí souhrn všech činitelů práci jedince ovlivňujících. Jsou to činitelé trojího charakteru:

1. vlivy vlastního, užšího pracovního kolektivu (unit organization),
2. vlivy příslušnosti k většímu pracovnímu kolektivu (complex organization),
3. vlivy stojící vně obou těchto organizací.

Podle výsledků různých výzkumů, na něž se autor odvolává, pracovník oceňuje elementy své pracovní situace z hlediska realizace těchto cílů, spojených s uspokojením jeho potřeb a) fyziologických, b) pocitu bezpečnosti, c) společenské aktivity a příslušnosti k určitým skupinám, d) ocenění a pocitu vlastní důležitosti, e) vykonávání moci.

Je známo, že transformace určitých potřeb, pocitovaných všemi lidmi jako konkrétní ži-

votní cíle, závisí především na kultuře skupiny, z níž jedinec pochází, tvrdí autor. Oceňování pracovní situace a reakce na ni jsou tedy skupinové jevy. Autor vyslovuje mínění, že tohoto skupinově kulturního činitele si pracovníci sociologové málo všimají.

Pokud jde o oceňování odměny za práci, uvádí autor tyto zjištěné elementy: a) náklad na udržení „náležitěho“ životního standardu, b) odměny za podobnou práci v jiných závodech, c) druh vykonávané práce, d) odměny za jiné druhy práce ve vlastním závodě, e) odměny ustálené odborovými organizacemi, f) délka zaměstnání, g) situace závodu.

Dále se autor zabývá různými aspekty oceňování pracovní situace a staví mimo jiné hypotézu, že stupeň uspokojení různých potřeb jedince je vzájemně zastupitelný tak, že jestliže jedinec je do určité míry nucen rezignovat na uspokojení jedné potřeby, lze to nahradit větším uspokojením potřeby jiné (za předpokladu, že „celková suma uspokojení“ zůstane v tomto případě stejná).

Pak poukazuje autor na zpětnou vazbu mezi takovými vlastnostmi osobnosti jedince jako sebeocenění, vnímání pracovní situace a psychologický parametr, nazvaný „práh zklamání“. (Přahem zklamání se rozumí míra sklonu jedince k podléhání stavům zklamání, která je u různých jedinců velmi nestejná.)

V dalším výkladu autor zkoumá reakci jedince na spokojenost a nespokojenost s pracovní situací a zjišťuje, že tato reakce je v zásadě buď racionální nebo iracionální.

Racionální reakci na nespokojenost je přijetí postupných cílů krátkodobých, jako např. dosažení změny platového zařazení, přeložení na místo s lepšími podmínkami bezpečnosti a hygieny práce, zvýšení nebo doplnění kvalifikace a podobně. Ti nejnespokojenější se rozhodují ke změně pracovního místa (zaměstnání). K racionálním reakcím na nespokojenost rovněž patří změna cíle, resp. posun v hierarchii cílů, např. pracovník místo uplatnění v rámci zaměstnání hledá uplatnění v rámci mimopracovních skupin nebo v rámci jiné činnosti (např. v činnosti odborové). Jestliže je pracovník přesvědčen, že jeho „přínos“ v jeho pracovní situaci neodpovídá „zisku“, který mu závod zajišťuje, usiluje o zvýšení „zisku“ buď způsobem, který se shoduje se statutem závodu, nebo i způsobem, který se s tímto statutem neshoduje (např. rozkrádání socialistického vlastnictví — pozn. recenz.). Jestliže všechny tyto více méně racionální reakce jsou nemožné, dochází při zvyšování nespokojenosti k reakcím neracionálním, které způsobují značné snížení intenzity produktivity práce.

Takovou neracionální reakcí je především agrese, kterou se rozumí všechny projevy, jejichž cílem je způsobení škody. Agrese směřuje buď proti předmětům nebo proti osobám. Agrese se netýká vždy osoby, o níž je pracovník přesvědčen, že je příčinou jeho nespokojenosti; agrese se může i „přemístit“. Nespokojený pracovník může svou nespokojenost vybiti i agresí vůči své ženě, dětem, zvířatům, předmětům apod. Objektem agrese však může být i nadřízená organizace,

celek národního hospodářství, určité články společenské organizace apod. Jevem, který provází přemístění agrese, jsou i názory ospravedlňující akci agrese.

Dalším jevem může být zaujetí postoje lhostejnosti. Lhostejný, rezignovaný pracovník se zdánlivě spokojuje se svým osudem a vykonává minimum nutné činnosti. Následkem dlouhotrvající a silné nespokojenosti bývají i chorobné neurotické stavy, popřípadě chorobné hysterický stav identifikace pracovníka s vedením závodu (společnosti), který se vyznačuje předstíranou horlivostí, donašečstvím apod.

Autor dále popisuje racionální reakce na spokojenost a mimo jiné uvádí i to, že za jistých okolností spokojenost vede k tomu, že pracovník nehledá nové cesty, nové způsoby práce, ale snaží se o zachování současného stavu, který způsobuje jeho spokojenost.

Neracionální reakci na spokojenost je např. to, že uspokojený pracovník zvyšuje svou produktivitu (efektivnost práce), aniž očekává za zvýšení svého pracovního výkonu nějakou odměnu. Spokojenost pracovníka způsobuje konformismus s cíli skupiny (závodu) a za jistých okolností může na pracovní morálku působit rovněž negativně, jestliže konformismus se týká užší skupiny, v níž jedinec pracuje, a je-li cílem této skupiny udržení určitého ustáleného výkonu, za který je skupina odměňována (skupinová bariéra produktivity). Konformismus s cíli skupiny se však může projevovat i tak, že snaha o dosažení těchto cílů vede jedince ke kritičnosti a tudíž k nonkonformismu s jevy, brzdícími dosahování cílů skupiny.

V závěru článku se autor ještě vrací ke své klasifikaci motivů pracovního úsilí a uvádí tyto motivy do souvislosti s jednotlivými postoji k pracovní situaci.

— — —

Stat Zykunda Baumana z Varšavské university, *Osobnost — kultura — společenská struktura*, nastiňuje v první části problém definování pojmu osobnosti. Autor míní, že aby jakýkoliv problém v oboru společenskovo-vědním mohl být pro příjemce srozumitelný, musí být pro něj srozumitelná jeho konstrukce, či vlastné spojení, která vážou elementy, z nichž se problém skládá. Musí tedy být problém restrukturalizován.

Pokud jde o osobnost, poznávací význam je dosažitelný porozuměním motivace, která je pokládána za spojení jev vytvářející.

Aktivní role zkoumajícího v restrukturalizování lidského chování, který je tak přinejmenším spoluautorem struktury osobnosti, nijak neubírá na ceně, poznávací hodnotě jeho zkoumání — už alespoň z té příčiny, že jiné poznání, bez této aktivní role badatele, je nemožné.

Většina sociologů a sociálních psychologů počítá s příjemcem, který se historicky vyvinul na půdě řecko-římsko-křesťansko-industriální oikumené. Při konstruování chování lidí je nutno počítat s elementy, které příjemce zná jako takové, které mohou ovliv-

ňovat chování jedince. Jen tak lze soudit, že příjemce bude chápat strukturu osobnosti a její chování jako racionální jak co do výběru cílů, tak i co do výběru prostředků k cílům vedoucích.

Podmínkou poznávací užitečnosti strukturalizace dále je, aby obraz, který vznikne v jejím důsledku, vyložil známá fakta beze zbytku, a při tom aby kategorie užité ke konstrukci obrazu nebyly natolik všeobecné, aby informativní obsah obrazu se nestal prakticky neužitečný.

Za konstruující spojení obrazu osobnosti autor přijímá „usilování o odměnu“. Termín „odměna“ je dosti obecný, aby v sobě uzavíral všechny známé motivy lidského chování, a je tedy možno říci, že „všichni lidé se řídí ve svém konání usilováním o odměnu a rozdily mezi kulturami se vyčerpávají v tom, co pokládají za odměnu a jakým způsobem o ni usilují“. Zdá se tedy, že termín „odměna“ dosáhl takového stupně obecnosti, že není limitován typem kultury.

„Odměna“ je něco jiného než chování, které k ní vede — je to něco, co přistupuje k chování zvnějška. Ať je to něco dočasného či trvalého, je to vždycky něco, co stojí mimo osobu konající, něco, o co osoba usiluje, aby toho dosáhla, aby si to přivlastnila.

Druhou vážnou implikací předpokladu, že člověk se řídí usilováním o odměnu, je teleologismus pobídek lidského chování. Příčinu lidského chování je třeba hledat v jeho výsledcích, nikoliv v antecedentech.

Konečně, náš předpoklad počítá s instrumentalismem lidského chování. Určité chování nemá cenu samo o sobě, ale vzhledem k jeho výsledku. Smysl lidskému chování dodává objekt, k němuž chování směřuje. Tak je možno říci, že lidská osobnost je exoaxiální, tj. že její hodnota leží mimo ni samotnou.

K tomuto zjištění však autor hned dodává, že se domnívá, že výše uvedená vize osobnosti — v jejímž strukturalizování je usilování o odměnu hlavním konstrukčním elementem — je přece jenom kulturně ohraničena.

Rozvíjeje dále strukturalizaci, autor uvádí, že člověk vždy stojí před volbou určitého chování z mnohých možných chování, o nichž uvažuje. Volba se zakládá na porovnávání eventálních odměn. Porovnávání předpokládá souměřitelnost odměn. Volba větší odměny předpokládá, že člověk usiluje o maximalizaci odměny. Optimum se rovná maximu a spokojení se s ním, co nedosahuje maxima, vyplývá vždy ze zevního nátlaku na konajícího jedince.

Tyto předpoklady však autor opět pokládá za kulturně ohraničené. Pak probírá různé typy společnosti a dochází k závěru, že exoaxiální struktura osobnosti je inherentní heterogenní polykulturní společnosti a že mechanismem, který vede k osobnosti strukturalizované úsilím, směřujícím k maximalizaci jediné hodnoty, měřící všechny ostatní hodnoty, jsou schismogenní řetězce, typické pro průmyslovou civilizaci.

Druhá část Baumanovy stati zkoumá, do jaké míry je správný předpoklad, že homeo-

statičnost, usilování o rovnováhu, nechť k stavům napětí, jsou nezbytnými znaky současné osobnosti — osobnosti exoaxiální.

Současné západní teorie se zabývají problematikou přizpůsobení, které chápou jako konformismus a podléhání závazným normám. To je možné jediné tehdy, jestliže se postavíme na stanovisko pouze jedné z krizících se a autonomních rovin organizace heterogenní společnosti. Ale chybnost této koncepce prokázal americký psycholog Maslow, jehož teorie autor stručně reprodukuje (Abraham H. Maslow: *A Philosophy of Psychology, The Buzz Sheet of the Human Growth Institute*, a týž: *Toward a Psychology of Being*, Princeton 1962).

Z toho uvedeme alespoň něco: Současné teorie chování, mluví-li se o problémech osobnosti, probírají negativně formulované problémy. Boj, konflikt, vina, výčitky svědomí, obavy, deprese, napětí, stud, komplex méněcennosti — to jsou ony problémy, které snižují možnosti konání, mají se léčit a léčením dosáhnout rovnováhy, homeostatičnosti, bezkonfliktnosti. Ale co jestliže se člověk přizpůsobil, stabilizoval své psychické síly za cenu potlačení tvůrčích možností vlastní osobnosti? Jestliže se přizpůsobil kultuře, kterou z toho či onoho hlediska pokládáme za špatnou?

Maslow rozeznává potřeby nedostatku a potřeby existence a vzrůstu. Neurózy vznikají podle Maslowa neuspokojením potřeb nedostatku. Vedle předmětů fyziologické konzumace jsou to bezpečnost, pocit soulnéžnosti a identifikace, lásky a ocenění. Jsou to stejné potřeby jako voda, aminokyseliny či vápno, a jejich nedostatek způsobuje nemoc.

Další potřeby, potřeby existence a růstu, jsou: vzrůst, individualizace, autonomie, sebeuskutečnění, autonomní vývoj, tvůrčí činnost. Jsou to zcela jiné potřeby než rovnováha, homeostáze, odstranění napětí. Naopak, vyžadují stálý dynamismus, směřující proti naposledy jmenovaným hodnotám. Tyto potřeby, v protikladu k potřebám nedostatku, neustále vzrůstají s mírou jejich uspokojování.

Osobnost, zorganizovaná kolem potřeb existence (Maslow ji nazývá heraklovskou), je endoaxiální, její potřeba zevních vzorů chování a zevních odměn není rozhodující, je nejvíce „sama sebou“, je neteleologická a neinstrumentální. Její chování má hodnotu samo o sobě a ne s ohledem na cíl, její percepce světa je spontánní a nikoli motivovaná.

Zůstává však základní problém, praví Bauman, čím je podmíněn výskyt potřeb prvního či druhého typu. Maslow tvrdí, že nejsou-li uspokojeny potřeby nedostatku, pak potřeby existence přestávají řídit jednání jedince. Jinak řečeno, příčina toho, že potřeby existence v tak nedostatečné míře řídí jednání lidí, je v organizaci společnosti, která nestačí zajistit uspokojování potřeb nedostatku.

Odstranit hlad a materiální nedostatek je první podmínkou umožnění manifestace tvůrčích potencií lidské osobnosti. Druhou podmínkou je uspokojení potřeby pocitu bezpečnosti.

V závěru pak Bauman dochází k tomu, že v heterogenosti a polykulturnosti společnosti je důvod vzájemného odcizení osobnosti a společenské struktury — toho odcizení, které produkuje exoaxiální osobnosti.

Teprve uspokojováním potřeb nedostatku v širokém smyslu tohoto pojmu (a přebudováním společnosti v tomto směru), a zejména a především uspokojováním potřeby bezpečnosti, se vytváří situace, v níž se uplatňuje uspokojování potřeb existence. Pak osobnost, organizovaná kolem potřeb existence (či spíše natolik, nakolik jimi bude organizována), se stane osobností endoaxiální.

Rozsah recenze nedovoluje zabývat se po-

drobněji dalšími v časopise obsaženými příspěvky; vybrali jsme jen nejzávažnější — dle našeho názoru —, a o těch informujeme. Celkově lze říci, že časopis uveřejňuje různé práce polských sociologů z rozličných odvětví sociologie, z nichž mnohé jsou referáty o provedených výzkumech, a dává tak obraz o problémech, jimiž se sociologové v Polsku zabývají. Rozsah časopisu je značný (každé z recenzovaných čísel má přes 330 stran). Časopis kromě původních statí přináší v každém čísle recenze v Polsku vyšlé sociologické literatury a informace z polských sociologických pracovišť, takže názorně ukazuje stav polské sociologie.

Dušan Slávik

Audiovizuální registrace sociologických (sociálně psychologických) jevů, její produkty a metody vyhodnocování

Při sociologickém výzkumu nám před očima probíhá velké množství informací, jejichž pomocí hodnotíme chování pozorované lidské skupiny. V některých případech nejde jen o informace optické, ale také o zvuky, lidskou řeč, celé široké zvukové spektrum, které prozrazuje symptomy chování, rozhodování nebo postoje lidí.

Metodika vědeckého výzkumu požaduje, aby základní informace tohoto druhu byly zachyceny pro pozdější srovnávání, analýzu a vyhodnocení. Pouhé pozorování osobou sociologa nebo získávání písemných či jiných grafických poznámek probíhajícího jevu jest pro pozdější práci nedostačující a subjektivní.

Optické informace lze v současné době zachycovat objektivně fotograficky, kinematograficky, fotoopticky a elektronicky. Akustické informace můžeme zachytit převážně jen pomocí převodu na elektrický signál, tj. elektroakusticky. Výjimečně lze u některých druhů průzkumového materiálu použít mechanický záznam zvukových vln.

Optické a akustické informace lze kromě uvedených způsobů zachycovat též po přijetí člověkem, tj. bioelektronicky. Tato metoda jest však omezena na sledování jednotlivců, a to kontaktními metodami.

Všechny uvedené metody musí zachovávat jednotná hlediska pro zpracovávání dat z registračních záznamů. Tento požadavek jest naprosto nekompromisní, má-li mít určitý sociologický výzkum charakter vědeckého bádání. Prvým požadavkem jest *validita získaného údaje*, a údaj, který udává validní poměry — tj. do jaké míry registrovaný záznam odpovídá skutečnosti a v jakém poměru je popřípadě skutečnost deformována. U fotografického záznamu je to například ohnisková vzdálenost použitého objektivu, úhel rakursu záběru, údaje o intenzitě osvětlení, údaje o neobvyklém zmenšení nebo zvětšení. U akustického záznamu je to měřitelná úroveň hlasitosti, úroveň šumu prostředí. Druhým požadavkem je *časový průběh jevu*, který udává poměr jednotlivých stadií jevu ke konstantní časové jednotce (hodině, dnu, minutě, vteřině). Časový průběh jevu může být znázorněn libovolně — v optické informaci např. číselníkem hodin, světelnými body, číslicí — v akustické informaci určitým přerušovaným signálem — v elektronické informaci určitým charakteristickým průběhem křivky na stínítku osciloskopu.

Třetím požadavkem je *srovnatelnost registračních záznamů* — tj. určení odchylek, kterými se jednotlivé části registrovaného

jevu v záznamu liší. Provádí se např. ve filmu obvyklými stříhačskými značkami (pruhy, čísly), zvukovými či obrazovými klapkami, prolínáním údajů z předcházející a následující části registračního záznamu.

Při použití více druhů záznamů pro jeden výzkum je samozřejmým požadavkem *synchronizace záznamu*, např. obrazu se zvukem, časové průběhy fonetické registrace s fotooptickými značkami, apod. Při použití několika registračních metod najednou vystupuje ve fázi hodnocení nutnost určení *poměrového koeficientu*, tj. klíče, kterým procentuálně nebo jiným způsobem vyjádříme podíl získaných informací v jednotlivých záznamech.

Mezi metody audiovizuální registrace patří:

1. statická obrazová fotografie momentní,
2. stroboskopická fotografie,
3. chronofotografie,
4. přímý fotooptický záznam (fotochemický, evaporografický),
5. kinematografický film,
6. akustický záznam mechanický (např. gramofonový),
7. akustický záznam elektrický (magnetický),
8. audiovizuální záznam elektrický (videomagnetický, televizní),
9. pomocné metody audiovizuálního záznamu (grafické, synchronizační).

Některé z těchto metod jsou v sociologickém výzkumu již běžně užívány, jiné se aplikují jen výjimečně. Audiovizuální záznam elektrický je aplikován zatím jen laboratorně.

Při použití audiovizuálních metod registrace nám vznikají následující produkty, jež můžeme nazírat a hodnotit:

1. Momentní fotografie

zachycuje optickou informaci v časovém průběhu max. 1–25 až 1–100 vteřiny (u pohybujícího se člověka). Fotografická vrstva snímku má maximální schopnost přenosu 10^5 bitů/1 cm². Při fotografování lidí se tento teoretický poměr snižuje na 120–160 bitů 1 cm². Perioda hodnocení není nikterak omezena a způsob prezentace informací (prohlížením) dovoluje využít maximum informace, zachycené v obraze. Určité omezení je dáno senzitometrickou stupnicí, kdy běžná fotografie je schopna přenést asi 164 rozlišitelných stupňů ve stupnici černá-bílá a přibližně 56 barevných tónů v 48 stupních jejich sytosti (dle srovnávacích tabulek materiálů zn. Agfa). Při fotografování obvykle nepoužíváme přímého záznamu údajů do pole snímku — je tedy nutné tyto údaje po zhotovení

kopie doplnit do okraje nebo na rub fotografie.

2. Stroboskopická fotografie (sériová fotografie)

dovoluje zachytit průběh sledovaného jevu sérií statických fotografií v libovolném časovém odstupu. Pořizujeme ji fotografickým registrátorem. Její výhodou je dokonalá ostrost fotografií, indikace jednotlivých údajů v poli snímku, postižení stavu (např. dopravní situace křižovatky během dlouhého období několika hodin, dnů, měsíců, za minimální spotřeby fotografického materiálu. Před vyhodnocováním není sériové fotografie zapotřebí nijak upravovat. Je možné je promítat též jako film.

3. Chronofotografie

zachycuje průběh sledovaného jevu na statickou fotografickou desku sérií dílčích snímků, exponovaných přes sebe. Pořizujeme ji jakýmkoliv fotografickým přístrojem s upravenou závěrkou. Její výhodou je zachycení průběhu jevu tak, že výslednou fotografii je možné použít pro grafické zpracování. Ze získaného snímku lze vyvodit přímo *souřadnicový diagram průběhu jevu*. Chronofotografická metoda je dosud nedocenenou metodou v průmyslové sociologii, v ekologických studiích.

4. Přímý fotooptický záznam

získáváme buď detekcí (dotykem nohou, rukou, koly automobilů), nebo signalizací (světelnou, tepelnou, elektrickou). Slouží nám zejména při sociálně psychologických výzkumech velkých neorganizovaných lidských skupin (davu chodců, kolony automobilů, návštěvníků galerií, muzeí, výstav), u kterých zjišťujeme jen díleč fáze chování a jejich prostorový nebo časový průběh. K fotochemickému záznamu používáme papír citlivý na světlo nebo na určitou chemikálii nebo na určitou teplotu. Každý člověk, který se potaženého předmětu dotkne, našlápně, způsobí přirozenou stopu, záznam. Jestliže použijeme buď systému několika barviv nebo odstupňujeme expozici papíru se suspenzí časem (pruhu, pokládané v hodinových intervalech), můžeme rozdělit záznam na několik částí, lokalizovaných určitým časovým rozpětím v rámci dne, hodiny apod. Při signalizaci fotooptických podnětů používáme buď fotoelektrických relé, fotosenzitivních kapacitních snímačů nebo snímačů citlivých na určitá pásma teploty. Získaný záznam může být buď negativní (tj. míst nebo period, v nichž určitý děj neprobíhal), nebo pozitivní (záznam průběhu jevu, a klidová stopa v místech a čase, kdy jev neprobíhá). Při zprostředkovaném fotooptickým záznamu jest vždy nutné připojit na sdělovače zařízení, které provádí následnou grafickou registraci, nebo je možné sdělovače přímo napojit na vstup samočinného počítače, jestliže ze sdělovače získáváme buď binární nebo korelační stopový záznam.

5. Kinematografický film

slouží ke kontinuální registraci probíhajícího sociálně psychologického děje. Pořizujeme jej buď normální nebo rychlostní filmovou kamerou, do které zakládáme buď normální nebo speciální (supersenzitivní, grafický, infračervený) film. Snímání provádíme buď frekvencí 24 obr./sec, důležité okamžiky jevu mohou být zachyceny vyšší rychlostí (do 120 obr./sec), a méně důležité chvíle probíhajícího jevu mohou být exponovány jako sériová fotografie. Vyhodnocování kinematografického filmu je prováděno buď na běžném nebo speciálním filmovém projektoru, tzv. projekčním analyzátoru, ve kterém se promítá film buď za dodržení stejných parametrů, při jakých byl natáčen, nebo je možné tyto poměry (rychlost, míra zvětšení, oddělená projekce synchronizačních údajů od projekce obrazového pole atp.) v jistých závislostech operativně měnit.

Kinematografický film může být snímán na negativní, inverzní nebo pozitivní materiál, zpracován buď duplikačním nebo přímým pozitivním procesem. Někdy je výhodné používat při analýze snímku přímo negativní film, u kterého světelné poměry převrátíme vertoskopem, přístrojem pro elektronickou změnu negativu fotografického obrazu v pozitiv.

Při použití speciálního supersenzitivního materiálu je do určité míry omezena rozlišovací schopnost takto získaného kinematografického obrazu asi o jednu třetinu. Při použití infračerveného filmu (přijímajícího záření nad pásmem viditelného spektra, tj. kolem 750 Å) je zapotřebí použít i speciálního osvětlení, modifikovaného filtry pro záření shodné vlnové délky.

Kinematografický film můžeme vyhodnocovat buď po stránce sémantiky obrazu, tj. předmětů na kinematografickém filmu zobrazených, nebo po stránce průběhu jevů. Ve speciálních případech je možné i vyhodnocení stereoplanigrafické, tj. kdy z dvojice kinematografických snímků získáváme údaje o rozměrech a prostorovém jednání lidské skupiny na snímku zobrazené.

Současná technika převodu elektronicky získaného obrazu dovoluje plnou komparabilitu elektronického obrazu s filmovou kamerou. Je tedy možné originální snímky získávat pomocí televizní nebo evaporografické kamery a převádět je v odděleném prostoru na kinematografický film. Tento zdánlivě obtížný způsob kinematografického záznamu má jisté výhody. Snímací elektronky televizních kamer jsou mnohonásobně citlivější než kinematografický film. Je možné snímat obraz i v poměrně tmě bez jakéhokoliv přídavného osvětlení. Televizní kamery s kvantitronovými snímacími elektronkami jsou podstatně menší než kamery kinematografické a mohou být ovládány dálkově, snímátele nemusí být osoba odborně vzdělaná, získaný záznam lze upravit elektronicky zvětšením nebo stříhem do žádaných proporcí.

6. Akustický záznam mechanický

získáváme převodem zvukových tlakových vln na registrační zařízení, které nám tlakovou vlnu reprodukuje v podobě grafického záznamu na registrační papír nebo do matrice z umělé hmoty. Na začátku tohoto století byl užíván mechanický zvukový záznam pro obyčejný záznam a reprodukci lidské řeči a hudby. V sociologické praxi se datují první výzkumy tohoto druhu v letech 1925–27 ve Francii, kde na pařížské universitě byly konány skupinou profesorů pokusy o korelační zachycení spektra šumu v hledišti divadla a sportovního stadiónu, a z tlumené obalové křivky záznamu byla hodnocena intenzita reakcí divácké skupiny na předváděnou sportovní a hudební produkci. Řadu výzkumů reakcí malých sociálních skupin vykonala v letech 1932–34 fonetická laboratoř v Mnichově, a to pomocí jednoduché analýzy zvukových spekter (měření amplitudy záznamu při řeči oznamovací, při rychlém sdělení, při hádce atp.). V nejnovější době již akustický záznam mechanický k sociálně psychologickým studiím nepoužíváme, s výjimkou použití vibračních hlukoměrů v případech, kdy chceme odměřovat jen rámcově intenzitu hluku, který vzbudí nějaké jednání lidské skupiny.

7. Akustický záznam elektrický

je nerozšířenějším způsobem záznamu akustických reakcí lidské skupiny. Získáváme jej jako určitý stav napětí elementů na magnetické páse, pomocí nejruznějších magnetofonů. Kromě přímého záznamu lidské řeči, hluků, celého zvukového spektra prostředí, které můžeme kdykoliv a velmi věrně reprodukovat jako doklad verbálních postojů zkoumaných lidí, je možno získaný zvukový záznam vyhodnocovat ve zvláštních analyzátoch zvukových spekter. Z jediného záznamu lze získat velké množství dílčích zvukových pásem, které mohou sloužit jako samostatné podklady pro prováděný výzkum. Z elektrického zvukového záznamu lze provádět jak frekvenční, tak amplitudovou analýzu, po případné kombinaci obou. Při použití několikastopového stereofonního záznamu lze provádět i prostorovou analýzu ze záznamu jednotlivých kanálů (což je důležité např. pro lokalizaci reakcí v poli divácké skupiny, pro posouzení motorických reakcí zjištěných optickými záznamy, apod.).

8. Audiovizuální záznam elektrický

Získáváme jej pomocí snímačů (snímací elektronky a mikrofonu) zápisem na magnetický pás. Může se jednat buď jen o audiovizuální elektronický snímací řetěz (např. soupravu průmyslové televize), nebo i o videomagnetický záznam. V prvním případě záznam můžeme provádět na libovolný nosič z výstupu záznamového řetězu (např. na kinematografický nebo termoplastický film), v druhém případě je výsledkem záznamu buď pásový (videomagnetický) nebo kotoučový (phonovidový) záznam. Tento záznam můžeme vyhodnocovat buď po stránce obsahové nebo po stránce průběhu jevu, nebo

můžeme provádět analýzu elektrického záznamu. Při analýze elektrického záznamu jest však zapotřebí dvou záznamů (matricového a hodnoceného), protože ve skutečnosti jde jen o analýzu odchylek od vzorového testu. Metody analýzy vlastního frekvenčního nebo amplitudového průběhu videozáznamu nejsou ještě zpracovány.

9. Pomocné metody audiovizuálního záznamu

Jsou to registrační záznamy, které nám slouží buď jako dekódovací záznam, synchronizační záznam, liniová registrace průběhu jevu nebo nejruznější druhy vyhodnocovacích masek.

Dekódovací záznamu používáme jako pomůcky pro analýzu elektrických záznamů — a to buď jako šablony přikládáné na vlastní hodnocený záznam, nebo jako masky přikláděné před stínítko osciloskopu k ohraničení maximálních nebo měřených pásem záznamu.

Synchronizační záznam nám slouží ke srovnání různých časových průběhů záznamů, nebo k odlišení nasazení jednotlivých kanálů záznamů, nebo k určení základního časového průběhu měření.

Liniová registrace je pomůckou pro měření jakýchkoliv druhů záznamů, jež chceme nějakým způsobem graficky znázornit.

Vyhodnocovací masky používáme jak při vyhodnocení optického obrazu, tak při hodnocení elektrických záznamů. Mohou to být masky pro hodnocení motorických nebo mimických reakcí na tvářích lidí, masky pro charakteristický průběh záznamu, masky časových průběhů, pilových průběhů, obalových křivek.

Při jakékoliv audiovizuální registraci sociálně psychologických jevů jest nutno mít na paměti, že se jedná o zjišťování výstupních informací u skupiny měřených lidí na bázi fyziopsychologické. Měříme ve skutečnosti pouze četnost, intenzitu, a výjimečně i vnější kvalitu reakcí (pohybů, stahů obličejových svalů, průběhů motorického jednání) lidí — a z těchto podnětů můžeme pouze usuzovat na průběh a zpracování vjemů skupiny lidí a na vztahy, které mezi lidmi vznikají. Protože neexistuje tzv. „ideální člověk“, který by pro konané měření byl konstantou, od níž zjišťujeme konkrétní odchylky, je třeba provádět před každým měřením ve spolupráci s lékařem-fyziologem tzv. audiovizuální měrný test. Jest to krátký časový úsek vyplněný několika programovými body, jež vzbudí maximální nebo minimální reakce měřené skupiny osob. Z tohoto testu určí lékař předběžnou diagnózu měřené lidské skupiny, a teprve na základě této diagnózy je možno konkrétně stanovit přesné metody a průběh vlastního měření pomocí audiovizuálních metod. Bez počátečního měrného testu nemá audiovizuální registrace vlastního průběhu jevu v lidské skupině příliš velký význam, protože nemůžeme objektivně posoudit kvalitu reakcí lidí mimo rámec zachyceného záznamu, a tak se často stane cenný audiovizuální záznam chování lidské

skupiny jen dokladem určité události, který patří do oblasti dokumentární fotografie, televize či filmu — ale není vědeckým sociologickým výzkumem.

Literatura:

- G. H. Siegel: *Nonparametric A—V Statistics in Research of Human Relations*, Boston, 1964, str. 12—22
C. Crafts, E. Schneirla, G. Robinson, J. Gilbert: *Recent Experiments in Psychosociology*, New York 1965, str. 110, 112, 117
M. Wiszniewski: *Charaktery rozumův lidí*, Varšava 1955, str. 55
J. Bělinskij: *Opyty psychologičesko-fyziologičeskogo issledovanija v Leningradskoj oblasti*, (sborník ref. z konference, Leningrad 1959)
Katalogy zkouškových testů MTA, La Garenne-Colombes, 1965, test II, III.

Miroslav Malík

Přístroje k měření akustických reakcí sociálních skupin

Každá skupina lidí, která kolektivně vnímá určitou situaci (divadelní hru, filmové představení, sportovní utkání, politický projev), reaguje na tento vjem přímou zpětnou vazbou — akusticky. Akustická reakce (smích, potlesk, dupání, hvízdání, šum, hovor, ticho) je typickou reakcí lidské skupiny na audiovizuální vjem. Sociolog pozorováním této reakce zjišťuje první symptomy toho, jak na lidskou skupinu prezentované informace působí, jakou intenzitou se lidé o této informaci vyjadřují, jak se chtějí nebo nechťejí k určitým problémům vyjádřit.

V rámci určitého delšího časového úseku (jedné nebo dvou hodin) však není sociolog schopen přesně zaznamenat reakce publika na prezentovaný děj, dodržet časový synchronismus děje s reakcemi na něj. K zachycování akustických reakcí však může dobře posloužit řada přístrojů z oboru elektroakustiky, které nám tyto reakce zaznamenají, rozliší a vyhodnotí.

Pro operativní měření v terénu používáme *hlukoměry*. Jsou to přístroje, kterými měříme intenzitu zvukového pole v měrných jednotkách, decibelech (dB). Přístroj měří generálně, nerozlišuje jednotlivá pásma hluku. Je použitelný např. při měření intenzity potlesku, vzruchu diváků při sportovním utkání atp. Tranzistorové hlukoměry jsou poměrně lehké, přenosné přístroje; měří hladiny akustického tlaku v rozmezí 22—130 dB, a to lineárně, při teplotách -10 až $+60^{\circ}\text{C}$.

Jestliže potřebujeme v akustickém poli rozlišit více druhů reakcí, které se od sebe liší kmitočtem zvukové reakce, připojujeme k hlukoměrum různé druhy filtrů nebo *oktávových propustí*. Oktávová propust spolu s hlukoměrem tvoří přenosný *oktávový analyzátor*. Oktávovým analyzátozem již můžeme

při provádění sondy eliminovat určitou reakci (např. jenom potlesk nebo jenom smích). Při jakémkoliv analyzáte záznamu pomocí hlukoměru je zapotřebí zaznamenávat údaje, které přístroje naměří — protože výchylka na stupnici hlukoměru se mění s nepatrným zpožděním jedné setiny vteřiny, takže lidské oko není schopno současně zaznamenat přesný časový údaj a naměřenou hodnotu. K záznamu se používá *zapisovačů*, které jsou schopny zaznamenávat hladinu naměřeného signálu v rozsahu 2—20.000 Hz. Zapisovače nám registrují na pásu papíru grafickou křivku měřené reakce, nebo mohou měřit jen střední, efektivní nebo špičkovou hodnotu reakce. Zápis se provádí perem a inkoustem na bílý papír nebo safírovým perem na voskový papír. Záznamový pás je možno rozdělit na několik částí, nebo do jednoho záznamu zaznamenávat až 12 veličin. K dělení záznamu slouží *statistický analyzátor četností*, který rozděluje záznam intervalově, a umožňuje okamžité numerické hodnocení v záznamu obsazené informace.

Pro složitější měření, ve kterých chceme automaticky rozlišovat několik druhů diváckých reakcí, slouží *kmitočtové nebo amplitudové analyzátoři*. V takových případech snímáme vstupní jednotkou jen určité části zvukového spektra o určitém obsahu harmonických zkreslení apod. Spolu se zapisovačem lze provádět úzkopásmovou plnoautomatickou kmitočtovou analýzu v těch případech, kdy v sondě zjišťujeme určité reakce lidí (např. hromadný projev souhlasu, nesouhlasu) a předem jsme si při kontrolním testu zjistili akustický průběh této reakce.

Nejsložitějšími přístroji jsou soupravy pro *spektrální zvukovou analýzu*, které nám automaticky rozkládají přijímané tlakové vlny do jednotlivých složek, automaticky poměřují intenzitu, četnost a rozsah složek a tyto změněné údaje zapisují. K sociologickým sondám se jich používá jen zřídka, protože jejich provoz a instalace jsou neobyčejně nákladné a rozklad celého zachycovaného zvukového spektra nedává sociologovi o mnoho více informací než prostá analýza vybrané části kmitočtového pásma.

Při používání elektroakustické techniky při sociologické sondě je třeba mít vždy na mysli, že se jedná o techniku pomocnou, která nemůže klasické metody sociologického výzkumu nahradit, ale zpřesňuje výsledky pozorování, zachycuje přesně naměřené údaje a dovoluje sociologovi upravovat část podmínek experimentu v těsné závislosti na změřených hodnotách. Slouží též velmi dobře jako podklad pro strojové zpracování výzkumu.

Literatura:

- Katalog fy. Rohde-Schwarz, No. 101, září 1965, oddíl *Elektroakustické měřicí techniky*, str. 2
Katalog fy. Brüel+Kjaer, No. CS-14, květen 1965, str. 3—11
— *Analytické měřicí soupravy pro akustiku*,

informační přednáška 101 u příležitosti MBV, září 1965 — Brno

— *Využití elektroakustických zařízení v moderní měřicí technice*, přednáška 43 u příležitosti MBV, září 1965 — Brno

Miroslav Malík

Týmová práce v sociologii

Dnes již téměř kategorický požadavek účasti specialistů z mnoha vědních oborů na sociologickém výzkumu a na tvorbě sociologické metodologie vyplývá nutně nejen z šíře a složitosti problematiky samé, ale z naléhavé potřeby konkrétních, pozitivních výsledků výzkumné práce pro potřeby ovlivňování, regulace a event. řízení společenských procesů — vyplývá z faktu společenské a politické angažovanosti sociologie nejen u nás, ale v současnosti na celém světě.

Na počátku úvahy je nutné opustit názor, že tým (working team) je pouhou pracovní skupinou, volným sdružením odborníků nebo organizovaným oddělením, jemuž je svěřen k řešení relativně komplexní problém. Dekompozice takového názoru je nezbytným a základním předpokladem k vytváření reálných předpokladů týmové práce na našich výzkumných vědeckých a pedagogických pracovištích. Týmová práce je svoji strukturou, organizací a funkcí logickým důsledkem extenzivního vývoje vědy a s ním souvisejícího mnohem extenzivnějšího vývoje problémů. Účelem práce v týmu je vymezit vliv interdisciplinárnosti celé řady oblastí problémů, soustředění intelektuálních možností a schopností jednotlivých odborníků, formulace teoretických modelů a systémů, které by bylo možné aplikovat na různé obory sociologických problémů a s jejichž užitím by bylo možné sjednotit metodiku různých společenskovědních disciplín zkoumajících různé fáze a úrovně cílového chování společenských systémů; vytvářet teoretické (logicko-matematické, formální) předpoklady pro formulaci teorie převodníků, která by poskytla jednotný kodifikační systém umožňující převod míry procesů z jedné kvantitativní úrovně na jinou; koordinovat (zejména metodologické, teoretické) úsilí v jednotlivých oborech a omezovat jeho duplicitu; usilovat o integraci vědecké metodiky intenzivní komunikací zpráv a informace mezi specialisty a podřízovat těmto zásadám výchovu nové vědecké generace. Je ovšem samozřejmě možné formulovat funkce a účel týmů, které mohou vznikat přechodně k řešení rozsáhlých konkrétních úkolů, avšak jejich specifika bude nutně odvozována z účelů obecných, z potřeb celého oboru, neboť tým představuje vždy poměrně vysokou koncentraci vědecké a intelektuální kapacity, jejíž nedostatky nelze nikdy považovat za přechodný. Kromě toho je v současné době vhodné uvažovat především o týmové práci s metodologickou problematikou.

Důvody k práci v týmech lze stručně charakterizovat těmito aktuálními potřebami:

1. potřebou získat možnost zahrnout do analýzy životních projevů společenských systémů ty faktory, které složitě ovlivňují chování sociálních systémů a které jsou dosud předmětem speciálního studia mnoha různých společenských a přírodních věd (populační genetika, biologie, psychologie, demografie, ekonomie, neurofyzologie, psychopatologie, eugenika, antropologie, historie, geologie, politika atd.), a vytvořit tak metodologické podmínky pro komplexní analýzu úloh daného typu;
2. potřebou formalizovat společenské procesy (nebo alespoň jejich podstatné proměnné) za účelem žádoucí matematizace a vytvořit tak podmínky k formulaci exaktních metod, které jsou postulovány potřebou komplexního zpracování rozsáhlé a extenzivní parametrické variety, charakterizující cílové chování společnosti a její evoluci;
3. potřebou vytvořit podmínky pro realizaci takových modelů (technických a matematických), které by umožnily experimentální výzkum a ověřování závislosti jednotlivých elementů a funkcí vyšetřovaných systémů, ježmuž přímému zkoumání jsou reálné procesy nepřístupné.

Uvedené důvody k zavádění týmové práce vyplývají z heuristického aspektu sociologie a z aspektů politických, z potřeb praxe. Týmovou prací je tak možné usilovat o postupnou tendenci k formulaci teorie předmětu, teorie společenských systémů.

Zdá se pravděpodobné, že požadavkům vyplývajícím ze shora uvedených důvodů bude patrně možno adekvátně vyhovět pojetím společenského systému, jeho chování a životních projevů jako systému kybernetického. To samo o sobě však naznačuje orientaci nejen ve výběru jednotlivých pracovníků týmu, jejich specializace, a strukturu týmové organizace, ale i potřebu adekvátního vyjádření této tendence ve výuce a v osnovách škol, seminářů, kursů apod.

Je stále zřejmější, že úspěšné analytické poznávání společenských procesů není výhradně věcí jednotlivých sociologických škol, jejichž nedostatečnost je vyjádřena výměrem zkoumaných předmětů a metod zkoumání. Jedním z hlavních důvodů, který nutí k soustředění pozornosti na metodologii společenských věd v souvislosti s možnostmi týmové práce, je velká šíře moderní vědy a problematiky, kterou zahrnuje a již směřuje ke stále užší specializaci. To umožňuje nebývalou hloubku a preciznost poznání, ale současně to představuje nebezpečí ztráty přehledu a kontaktu s příbuznými obory. Kromě toho dává tato tendence nutně vzniknout celým oblastem problémů, které jsou z dnešního hlediska (podle současné klasifikace věd a jim příslušajících vymezení předmětů zkoumání) interdisciplinární, což je především ve společenských vědách příčinou častých nedorozumění a komplikací ve vývoji a orientaci sociologické metodologie. Proto se jeví

nalezení správné a úměrné syntézy všech aspektů, z nichž jsou člověk a společnost až dosud studovány, jako prvořadý problém, mající rozhodující význam pro další vývoj metodologie, a jako takový by se měl stát účelem činnosti týmu.

Vědecký přístup k problematice předmětu společenských věd má proto nutně komplexní charakter a na jeho studiu se prakticky podílí celá moderní věda. Problematika společenskovědních disciplín je při tom prakticky totožná, protože všechny zkoumají často tytéž procesy nebo jejich jednotlivé fáze, jimiž ve své evoluci plynule procházejí, ovšem z různých aspektů. Proto nutně všechny jednotlivé předmětné disciplíny tvoří systém, jehož struktura (i přes svou relativní proměnlivost nebo relativní stálost) je v zásadě obrysem zkoumané reality — odpovídá v podstatě její logice, její vnitřní organizaci. Časté i méně časté změny v této struktuře věd jsou vyvolávány modifikujícími potřebami praxe, která je zejména v případě sociologie aspektem velmi důležitým. Proto také struktura týmu odpovídá struktuře vědeckých poznatků, a její změny jsou odrazem změn v poznání, přechodně modifikované konkrétními potřebami a povahou úloh, které řeší. Evoluce jednotlivých specializovaných disciplín komplexního systému věd je tak spojitá a závislá na situaci vědních oborů nejbližše souvisejících a tak vlastně vytváří jakousi potenciální osnovu, která se aktualizuje strukturou týmu. Tento aspekt pak odlišuje tým od ostatních forem skupinové spolupráce. Kromě toho je logickým důsledkem společenského původu poznání, který je jedním z důležitých faktorů struktury a funkce týmu.

Sociální skutečnost, jako obecný předmět sociologického zájmu, představuje hierarchii různých hladin procesů s velmi různou úrovní organizace svého vývoje. Vlastní proces evoluce je extenzivní v širokém časoprostorovém kontinuu — od úrovně molekulární (genetické) až po úroveň organizace onoho zvláštního bytí vzniklého myšlením. Integrace sociální skutečnosti tak představuje přechodový tvar mezi neuspořádaností procesů na nejnižší úrovni a dokonalostí syntézy — její existence trvá mezi stavem maximální entropie a maximální informace, které mohou být pokládány za dva limitní stavy výskytu zkoumaných skutečností. Každý jednotlivý jev, který konstatujeme v tomto extenzivním areálu sociologické problematiky jako jednu ze zvláštních forem společenské existence, trvá, pokud je možné konstatovat heterogenitu všech jednotlivých (možných) forem, pokud je možné je od sebe odlišovat v transformaci, již spojitě procházejí (a která je abstraktním tvarem sociálního procesu). Ze spojitosti všech jevů, na něž můžeme společenský proces diferencovat, ze spojitosti všech jejich změn, k nimž v realizaci dochází, můžeme konstatovat, že heterogenitu a diferenciaci strukturálních forem a typů jejich transformací provázejí znaky jednotné a obecné zákonitosti, které jsou kvantitativní a strukturální povahy, a od nichž lze abstrahovat

hovat kvality jednotlivých typů procesů různých úrovní organizace.

Tým, jako analogie logické struktury a organizace vědeckých poznatků v tom kterém období, obsazuje relativizovanými metodami poznávání předmět tak, že jeho obecná metodika umožňuje zkoumání od úrovně mikroprocesů (např. na molekulární úrovni při studiu genetických kódů a přenosu dědičné informace) přes makroprocesy na úrovni celých jedinců a jejich skupin až k megaprocesům, zahrnujícím nejobecnější dynamické vztahy lidstva k prostředí jeho existence. Důležitým předmětem zkoumání v týmu se tak stávají spojitosti mezi jednotlivými úrovněmi organizace a fázemi evoluce, jimiž se realizuje společenský proces.

Je ovšem zřejmé, že dosud žádné prostředky kvalitativní ani formální (matematické) nám neumožňují studovat reálný proces v jeho komplexivě. Při tom je přirozené, že je požadováno, aby kritériální soustava, umožňující kvalifikaci jevů jedné úrovně, byla použitelná pro jinou, nebo aby byla s jinou alespoň srovnatelná. Takovému požadavku mohou ovšem vyhovět pouze prostředky formální a je proto logické předpokládat, že formalizace studovaných jevů bude základním předpokladem komplexní analytické činnosti. V tomto smyslu lze soudit, že hranice formalizace (rozhodnutelnosti, limity algoritmizace, vnitřní hranice formalismů) budou totožné s účelností a možnostmi týmové práce. K tomu je ovšem třeba poznamenat, že hlavní činnost týmu spočívá v adekvátní formulaci předpokladů, z nichž vycházíme při formulaci vlastní procedury (rovnice) a na jejichž platnosti závisí také platnost vlastního výsledku výpočtu. Jelikož nám čistě logické a matematické myšlení nemůže poskytnout žádný poznatek o skutečnosti (jestliže je zkoumaná skutečnost příliš rozsáhlá a nedostupná přímému získání zkušenosti, ověření), pak všechny poznatky o skutečnosti se zkušeností začínají a zkušeností končí. To znamená, že snaha po ověřování předpokladů musí mít experimentální charakter. Protože však toto ověřování nemůže probíhat přímo v reálném procesu (riziko z následků, praktická nemožnost lokalizace), je nezbytným předpokladem exaktní metodické práce týmu možnost ověření na adekvátním modelu zkoumaného procesu. Zkoumání možností technického a abstraktního modelování se tak zřejmě stanou hlavní a nejdůležitější pracovní náplní týmu (především pro ověřování platnosti algoritmů daných procesů, s jejichž použitím je možná i individuální práce). V nejobecnějším vymezení považujeme za modelování technické či abstraktní napodobení reálně existujícího procesu speciální konstrukci analogonu, v němž se reprodukuje principy organizace a fungování studovaného systému. Modelování tak směřuje k úkolu zobrazit daný společenský proces, nebo jeho vybrané, reprezentativní podstatné proměnné, ve formě takových logicky oprávněných předpokladů, které by umožňovaly zkoumat zvláštnosti studovaného systému a jeho chování jako specificky zvláštní případ obecnější třídy jevů. Počá-

tečním, konkrétním účelem metodologického zkoumání možností modelování sociálních procesů je především nalezení co největšího počtu analogií mezi ději v systému a činností samočinných počítačů a využít jich ke konstrukci dokonalých zařízení, která by umožnila reprodukci systémového chování — tedy nalézt analogii k systému komunikace. Poznávací funkce modelování se v tomto případě kryje s funkcí skupinového (socializovaného) abstraktního myšlení, avšak na rozdíl od ní lze modelování spojit s využitím fyzikálních (biologických, technických) imitací abstrakce, přístupných bezprostřednímu experimentálnímu zkoumání a studovat tak chování

daného lokalizovaného systému v kontrolovaných podmínkách a využít přesných kvantitativních ukazatelů k jejich charakteristice. Technické realizace takových modelů mohou splňovat požadavky kritéria praxe a zdá se, že přímo na době, kdy budou taková zařízení k dispozici, záleží úroveň exaktnosti sociologického zkoumání.

Stejně tak lze předpokládat, že formalizace, algoritmizace a abstraktní popisy chování studovaných systémů (které jsou nezbytnými předpoklady jakékoli technické realizace podobných zařízení) mohou být produktem pouze velmi koncentrované erudice a zkušeností, k níž vytvoří tým optimální podmínky.

Miroslav Dolejší

Evropský seminář o aplikaci matematických metod v sociologii

V červenci 1966 uspořádá UNESCO za spolupráce Čs. sociologické společnosti a Sociologického ústavu ČSAV evropský seminář o aplikaci matematických metod v sociologii a ekonomii. Je to v pořadí čtvrtý seminář s tímto tématem. Dřívější semináře se konaly v r. 1960 v Mentonu ve Francii, v r. 1962 v Gössingu v Rakousku a v r. 1964 v Oslo v Norsku. Tento čtvrtý seminář se bude konat v Prachovských skalách.

Tématem letošního semináře jsou matematické modely sociálních procesů se zvláštním zřetelem na změny postojů a chování (přednáší prof. Lazarsfeld, USA), matematické modely hospodářského vývoje (přednáší prof. W. Baumol z university v Princetonu, USA), analýza kauzálních vztahů (přednáší prof. Boudon z university v Bordeaux, Francie) a operační výzkum (přednáší prof. Kreweras z Paříže, Francie). Jako matematický poradce bude působit Nil Henry z Kolumbijské university, USA.

Semináře se účastní 15 vědeckých pracovníků z různých evropských zemí a 3–4 vědecké pracovníci z ČSSR. Účelem semináře je seznámit účastníky s nejnovějšími matematickými postupy v sociologii. Dosavadní semináře měly vysokou vědeckou úroveň. Výběr přednášejících zaručuje vysokou úroveň také tohoto semináře. V oboru sociologie je to první široká mezinárodní akce organizace UNESCO, jejímž pořadatelem jsou československé instituce. Můžeme očekávat, že tento seminář bude významným podnětem k rozvoji příslušného úseku sociologie u nás i v dalších socialistických zemích.

Václav Lamser

Zpráva o III. celostátním sjezdu polských sociologů

Sjezd se konal ve dnech 2. 2.–6. 2. 1965 ve Varšavě. Zúčastnilo se jej podle uveřejněného seznamu 233 členů Towarzystwa socjologicznego ze sedmi odboček této společnosti (Varšava, Krakov, Lublin, Lodž, Poznaň, Toruň a Vratislav). Sjezd byl přehlídkou výsledků polské sociologie za 30 let, které uplynuly od druhého sjezdu polských sociologů, konaného v r. 1935. Sjezd v r. 1935 měl být počátkem nové éry polské sociologie, ale v průběhu let se ukázalo, že se stal vlastně ukončením — jak konstatovala prof. Nina Assorodobrajová, předsedkyně Towarzystwa, ve svém zahajovacím proslovu na nynějším sjezdu. Tehdejšího sjezdu se zúčastnilo 110 účastníků, z nichž ale mnozí nebyli sociology

z povolání. Ráz tehdejšímu sjezdu dávala účast vynikajících vědců, tvůrců polské sociologie, jako byli Ludwik Krzywicki, Stefan Czarnowski, Florian Znaniecki, J. S. Bystroń, etnolog Stanisław Poniatowski a pedagog Helena Radlińska. Za uplynulých 30 let zprvu zdecimovala kádry polské sociologie válka a její důsledky. Po válce zůstalo jen nemnoho pracovníků, ale s jejich pomocí polská sociologie rychle obnovila svá pracoviště. Tento prvotní, velmi plodný ruch, který byl opravdu tvůrčí, byl pak na řadu let, když sociologie přestala být studijním předmětem na univerzitách, zabrzděn. Bez řádné organizace se sociologie nemohla náležitě rozvíjet, ale přesto bylo pokračováno v některých individuálních pracích a v některých empirických výzkumech, jak o tom hovořil ve svém uvítacím proslovu prof. Adam Schaff, předseda výboru filosofie a sociologie PAN.

V současné době pracuje v Polsku přes 300 sociologů, kteří dosáhli vědecké hodnosti magistra nebo doktora sociologie. Towarzystwo socjologiczne má přes 450 členů. Sociologie se studuje na třech univerzitách a na Vysoké škole společenských věd, kromě toho na dalších vysokých školách jsou katedry sociologie. Institut Filozofie a sociologie PAN ve svých sociologických odděleních zaměstnává kolem 50 pracovníků. Přibližně 70 institucí v Polsku se zabývá různými sociologickými výzkumy a z nich asi 40 má trvalá sociologická pracoviště. V letech 1958–1961, podle ne zcela úplných záznamů, vyšlo v Polsku 871 článků a 62 knižních titulů se sociologickou tematikou.

V posledních 8 letech se polská sociologie zabývala především těmito tématy:

- společenské aspekty industrializace;
- společenská mobilita a přeměny společenské struktury;
- vytváření nové dělnické třídy a nové inteligence;
- tvorba nových socialistických průmyslových vztahů;
- procesy urbanizace, město, městské sídliště (čtvrť), maloměsto;
- přeměna struktury vesnice (se zřetelem k zemědělskému dělnictvu);
- adaptační procesy a vytváření nových struktur na nově osídlených územích;
- vytváření socialistických forem politických vztahů (strana, národní výbor, volby);
- společenské aspekty armády;
- vytváření nových forem kulturního života se zřetelem k tzv. masové kultuře.

Prof. Assorodobrajová vyslovila mínění, že se věnuje výzkumu společenského vědomí

mnohem méně pozornosti než vnějším společenským procesům. Zdá se, že struktura společnosti je mnohem lépe prozkoumána než v polské společnosti běžné světové názory a v nich fungující systémy hodnot, než vytvoření nové morálně politické tvářnosti společnosti.

Sjezd provedl bilanci dosavadních výsledků výzkumu polské socialistické společnosti. Šest hlavních témat sjezdu bylo projednáno jednak na plenárních zasedáních, jednak v šesti sekcích, které projednávaly tematiku hlavních referátů. Na každé téma byl přednesen referát v plénu (pouze na téma urbanizace byly předneseny referáty dva), po němž následovala diskuse. V sekcích pak diskuse pokračovala podrobněji na základě písemných zpráv, které byly účastníkům sjezdu rozdány. Bylo jich celkem 77: k tématu industrializace 9, urbanizace 18, společenské přeměny na vesnici 8, masová kultura 14, průmyslové vztahy 16 a politické instituce 12. Diskuse v plénu se zúčastnilo asi 50 účastníků a v sekcích asi dalších 100.

První referát měl prof. Jan Szczepański z Varšavy na téma *Společenské aspekty industrializace v lidovém Polsku*. V úvodu se zabýval podmínkami industrializace a pak rozdělil proces industrializace do 4 základních etap: 1. etapa preindustrializace, tj. přípravné stadium, ve kterém se musí zajistit z podmínek především kapitál a kádry. 2. etapa výstavby průmyslových objektů a s nimi spojených investic, 3. uvedení objektů do provozu a zkompletování celého zázemí nových celků, 4. stabilizace chodu investičního celku a dosažení nové rovnováhy všech vztahů. Těmto čtyřem etapám v místním měřítku odpovídají rovněž čtyři období industrializace v měřítku celostátním. Zde jde o období, ve kterém národní hospodářství jako celek dosáhne určitého stavu, umožňujícího změnu v hospodářské struktuře a v organizaci národního hospodářství. Rovněž tady je první etapou období preindustriální. Druhé období je charakterizováno výstavbou závodů, které produkují výrobní prostředky. Po něm následuje třetí období, které by bylo možno nazvat komplementárním (a v němž se polské hospodářství nyní nachází), ve kterém jsou budována ta odvětví hospodářství, která jsou nepostradatelná k dosažení ekonomicky vyrovnaného národohospodářského celku. Konečně následuje období čtvrté, které by bylo možno charakterizovat jako období harmonického rozvoje celého národního hospodářství a které se rozvíjí na základě dlouhodobých perspektivních plánů. — V závěru referátu se prof. Szczepański zabýval rolí sociologů a sociologie v industrializačním procesu.

Referát o urbanizaci pod názvem *Urbanizační procesy v poválečném Polsku* přednesl prof. Stefan Nowakowski z Varšavy. V úvodě uvedl, že v r. 1931 obývalo města 27,4 % obyvatel Polska a v r. 1960 48,3 % obyvatel. Ve stejném období počet obyvatel žijících se zemědělstvím poklesl ze 60 % na 39 %. Proces urbanizace probíhal jednak ve formě stěhování obyvatelstva do měst, jed-

nak spojováním předměstských vesnic s městy a přeměnou některých vsí v města. Pokud jde o migraci, týkala se především mladých lidí, buď svobodných nebo těch, kteří teprve nedávno zakládali rodiny. To mělo za následek jednak to, že na všech poklesl přirozený přírůstek obyvatelstva, jednak demografické omlazení městského obyvatelstva a zvýšení přirozeného přírůstu ve městech, pokles úmrtnosti ve městech atd. Vyvolalo to ovšem i jevy dočasné společenské dezorganizace (alkoholismus, chuligánství, prostituce apod.). K urychlení procesu urbanizace přispívalo dále osídlování nových území, která byla před válkou více industrializována a urbanizována než území vnitrozemská. Dále prof. Nowakowski podrobně rozebíral strukturu migrujících, směry a způsoby migrace, atd. Pojednal o vztahu mezi vzděláním a opouštěním vesnic, o adaptaci ve městě a zvláště ještě o problematice nově osídlených měst na západních územích. Konstatoval rozdílnost urbanizačního procesu v Polsku ve srovnání s tímže procesem v západoevropských zemích v době jejich industrializace, resp. se současně probíhajícím urbanizačním procesem v Africe a v Jižní Americe. V závěru pak poukázal na nedostatečnost dosavadních výzkumů v tomto oboru.

Další referát *Misto a role procesu urbanizace ve společenských změnách v lidovém Polsku* přednesl doc. Janusz Ziolkowski z Poznaň. Referát rozšířil pojem urbanizace i na kulturní změny probíhající na vesnici, jež mají za následek takovou změnu životního stylu, která vlastně znamená přijetí městského způsobu života. Doc. Ziolkowski zkoumal dále vztah mezi urbanizací a industrializací a mezi urbanizací a dělbou práce. Konstatoval při tom, že v rajónech, kde byla pokročilejší urbanizace už předtím, než se započala prudká industrializace, nedošlo k tak silnému výskytu společenské dezorganizace. Rychlost urbanizačního procesu je dána i tím, že obyvatelé vesnic jsou vlastně v současné době v jistém smyslu již zurbanizováni společensky, tj. podléhají vlivu masových informací a kultury, mají představu o městském stylu života atd. Dále Ziolkowski zdůraznil emancipační charakter urbanizace a porovnával urbanizační procesy v Polsku a v jiných zemích a kontinentech. V této souvislosti zkoumal specifické znaky urbanizace probíhající v socialistických podmínkách. V závěru se zabýval spoluprací sociologů s urbanisty a s plánováním socialistického typu měst, takového, jaký by měl být. Roli sociologie vidí v tom, aby vypracovala alternativní konsekvence určitých řešení.

Referát *Sedláci a rolníci o společenských přeměnách vesnice v Polsku* přednesl doc. Bogusław Gałęski z Varšavy. V úvodě se zabýval všeobecným vymezením rozdílu mezi příslušností třídní a příslušností k určité skupině povolání. Pak poukázal na změnu společenských situací vesnického obyvatelstva v Polsku, k níž mj. patří zaměstnanost drobných vlastníků půdy v mimorolnických zaměstnáních (zjev u nás nazývaný „kovo-rolnictvím“ — pozn. překl.), likvidace rol-

nického zadlužení, zvýšení spotřeby potravin, resp. zkvalitnění struktury spotřeby, vzrůst úrovně bydlení, hygieny, celkové kulturní úrovně jeví se např. ve zvýšeném počtu odběru tiskovin, zvýšení počtu radiopřijímačů, televizorů, počtu prodaných vstupenek do biografů a na jiné kulturní podniky atd. S těmito změnami souvisí i změny v hierarchii hodnot. Neoceňuje se už především rozsah vlastnictví půdy, jako tomu bylo dříve, ale více se cení odbornost, znalosti, vzdělání, společenská aktivita, osobní kvality, atd. V závěru referátu pak doc. Gałęski konstatuje, že sedláci („chlopi“) ještě nepřestali být společenskou třídou, ale že vývoj pozvolna, postupně, a vytvářeje různé recidivy a protiklady směřuje k tomu, že se sedláci mění ze společenské třídy ve skupinu povolání, podobnou jiným takovým skupinám povolání, odlišující se od jiných už ne třídní příslušností, ale pouze profesí.

Na další téma, *Tvorba masové kultury v lidovém Polsku*, referovala doc. Antonina Kłosowska z Lodže, která spatřovala jednu z hlavních funkcí masové kultury v rozšiřování oblasti společných kulturních prožitků. Jde z formálního hlediska o přibližování obecnému typu kultury, odpovídající současným rozvinutým průmyslovým společnostem. Analýza kulturních procesů probíhajících v Polsku po roce 1944 potvrzuje teze o svazku rozvoje masové kultury s postupem urbanizace a industrializace.

K základům masové kultury v širším smyslu patří školský systém, jehož význam je tím větší, že jednotné vzdělání nejen poskytuje sumu značně standardizovaných kulturních prožitků, ale navíc je podmínkou přibližně stejného množství a intenzity recepce obsahů získávaných jinými cestami. Demokratická školství není ovšem jedinou podmínkou obdobné účasti v kultuře. Zmenšení materiálního rozpětí dostupnosti a společenských distancí a celkové demokratizace společenského života k tomu spolupůsobí. Tato demokratizace za současného stavu neznamená ovšem úplný egalitarismus, který by se jevil v úplném vyrovnání možnosti kulturní participace. Zůstávají stále dosti značné rozdíly mezi recepcí kultury ve městech a na venkově. V další části referátu se doc. Kłosowska zabývala základním přístupem ke státní kulturní politice. V zásadě jsou možné dva postoje, tj. pojetí kultury jako samoučelů a pojetí instrumentální. V prvním případě se vychází z předpokladu, že účast na sféře kulturních hodnot je základním právem mas a že jeho zajištění je jedním z nejcennějších výdobytků revoluce. V druhém případě se kultura chápe jako nástroj ovlivňování společenského vědomí, který je podřízen politicko-ekonomickým cílům, jejichž realizaci má napomáhat, nebo se chápe bezprostředně utilitaristicky (např. při výstavbě technického školství). Ve skutečnosti teprve oba tyto aspekty společně uplatňované vystihují charakter kulturní politiky. Ovšem, v určitých obdobích je možno hovořit o primátu toho či onoho pojetí. V konkrétním případě v Polsku v prvních poválečných letech dominovalo

stanovisko první a v období let 1949–1954 bezesporu stanovisko druhé. V souvislosti s tímto stanoviskem byly vynaloženy v Polsku na kulturní rozvoj velké prostředky a byl vybudován mohutný kulturní aparát. Tento rozvoj měl však i své nedostatky. Téměř výlučně instrumentální pojetí kultury, metody výběru kulturních hodnot a způsoby manipulace s konzumenty kultury anulovaly značnou část výsledků vynaloženého organizačního úsilí, neboť část rozšiřovaných kulturních děl byla přijímána s odporem, mnohé s mentálními výhradami atd. Přesto ale vybudování kulturního aparátu a intenzivní přestavba společenské struktury v těchto letech položily trvalé základy k dalšímu rozvoji masové kultury, když nastala opět rovnováha mezi pojetím instrumentálním a autotelickým. Přes určitý pokles některých ukazatelů v rozšiřování kulturních hodnot nastal fakticky vzrůst skutečné recepce těchto hodnot. Tento rozbor ukazuje, že statistická data, týkající se kulturní činnosti, nemusí být vždy zcela spolehlivá a musí se hodnotit kriticky.

Dále doc. Kłosowska hovořila o jevech koncentrace masových kulturních prostředků, ke kterým dochází v moderních průmyslových společnostech. Ve společnostech kapitalistických dochází k tomuto jevu v důsledku kapitálové koncentrace a monopolizace informačních prostředků na komerčním základě. V socialistické společnosti došlo rovněž ke koncentraci informačních prostředků, ovšem na jiné základně: na základně prováděné kulturní politiky a organizačních přeměn společnosti. Tak např. před válkou byl v Polsku právě čtyřnásobný počet deníků, než je dnes, ale při průměrně desetinásobně menším nákladě, než je dnešní průměr. Přibližně stejná situace je u týdeníků. Dále je hodno zaznamenání, že i výše nákladů vědeckých knih stoupla právě pětinašobně, ale i zde poklesl počet titulů proti předválečnému průměru.

Vytlačování tradičních forem kulturní činnosti moderními prostředky hromadné komunikace není však tak značné, jak se často soudí. Tradiční formy kulturní činnosti, jako přednášky, kluby, různé zájmové kroužky při kulturních domech atd. se vyznačují dosti značnou aktivitou, zejména při pořádání různých vzdělávacích kursů apod. Rovněž počet sportovního obecnstva a obecnstva na různých estrádách a zábavních pořadech vykazuje vzrůst, přes rozvoj televize a rozhlasu. Musí se totiž při zkoumání masové kultury brát v úvahu rovněž frekvence obecnstva na akcích tohoto typu. Přitom stoupá rovněž počet výkonových sportovců a počet různých amatérských hudebních souborů apod. Vztah těchto odvětví k prostředkům masové komunikace záleží vlastně v popularizaci těchto odvětví činnosti, v popularizaci „hvězd“ atd.

Hraničním typem mezi bezprostředním obecnstvem a prostředky masové komunikace (televize, rozhlas, tisk) je film. Je to vcelku standardizovaný produkt kultury, ale blíží se bezprostřednímu vnímání divadelnímu. Zejména při vyloučení typu „non-stop“ pořadů apod.

Sociologické výzkumy masové kultury jsou

dosud fragmentární a pokus o jejich syntézu překračuje ještě současné možnosti.

Dalším problémem, o kterém doc. Kloskowska pojednala, byl problém určitého kritéria ocenění obsahu masové kultury. Za toto kritérium zvolila jednak její dolní hranici, jednak podíl prvků vyššího kulturního obsahu v nejmasovějších komunikačních prostředcích. Co se týče dolní hranice, charakteristické pro Polsko je, že neexistují sešitová vydání sentimentálních románků a rovněž neexistují periodika určená výlučně senzácím, tzv. comicsy apod. Všechny tyto prvky se sice vyskytují v prostředcích hromadné komunikace, ale v nevelké míře. Zřídka se vyskytují obrázkové seriály, narážející na nejsilnější odpor kulturní politiky; vyskytují se jen v nemnohých večernících. Relativně nejčastěji se vyskytuje senzační literatura typu detektivně kriminálního, válečného, špiónážního apod. V souvislosti s koncepcemi úlohy násilí v masové kultuře byly tyto literární útvary zkoumány a bylo zjištěno, že z 82 takových útvarů uveřejněných v r. 1962 v 36 denících — kromě povídek válečných — se násilí vyskytovalo v 47 případech. Na každý z těchto 47 útvarů připadaly tři scény násilí, z nich polovina drastických. Srovnáme-li to např. s americkými comicsy, či s anglickým televizním pořadem, kde na hodinu dramatického pořadu připadá šest scén násilí, je výskyt násilí v polské masové kultuře nepoměrně menší. Rovněž tak podíl sentimentální literatury v ženském časopisu „Przyjaciółka“ není příliš velký. Tento časopis uveřejňuje i dosti značnou část klasických a hodnotných literárních útvarů ze světové i domácí literatury. Vůbec, charakteristické pro polskou masovou kulturu je to, že do oblasti masového působení přibírá mnohá hodnotná a kulturně významná díla. To se týká rovněž programu rozhlasu, televize, deního tisku atd. Ovšem tato tendence má jisté hranice, určené na podkladě zkušeností s možností recepce takových obsahů.

V souvislosti s masovou kulturou jako s rozšířením společných kulturních prožitků celé společnosti se mluvívá o procesu kulturní standardizace a nivelizace. Je tedy nutno položit otázku, zda a do jaké míry tento proces v polské kultuře probíhá. Odpověď na ni zatím nelze, je nedostatečně prozkoumána. Podle výsledků dosavadních prací lze spíše soudit, že konzumenti s vyšší kulturní úrovní mají většinou tendenci přijímat určitou část kulturních prožitků šířených masovými prostředky, avšak současně mají tendenci zachovávat si různorodost kulturních zájmů na vyšší úrovni a doplňovat jimi svou kulturní percepci.

Takto doc. Kloskowska došla v závěru mj. k formulaci, že směřuje-li demokratizace realizovaného vzoru a normativního modelu kultury k rozšíření sféry společných kulturních prožitků, pak tento proces probíhá ve dvou směrech: účastí nejširších mas v recepci obsahů vyšší kvality šířených masovými prostředky, a účastí veřejnosti výše kvalifikované v populárních zábavních pořadech. Charakteristickým rysem masové kultury v Polsku je

přítom zvyšování dolní hranice obsahů rozšiřovaných masovými prostředky a vnašení prvků vyšší kvality do masové kultury. Tyto předpoklady je třeba ještě ověřit dalšími sociologickými výzkumy a zejména je třeba přejít od výzkumu rozsahu recepce masové kultury k analýze procesu přejímání obsahů. Další téma, tj. téma průmyslových vztahů, bylo probráno v referátě, vypracovaném kolektivně dr. Kazimierzem Doktorem, doc. Marií Hirszczyńską, doc. Aleksandrem Matejkem z Varšavy a dr. Jolantou Kulpińską z Lodže. (Zprávu o tomto závazném referátu, který je i pro naše podmínky velmi aktuální, přineseme na jiném místě.)

Poslední referát zpracovává doc. Włodzimierzem Wesolowskim a doc. Jerzym Wiatrem z Varšavy na téma *Vytváření politických institucí lidového Polska* v úvodě vymezil pojem politiky jako boje o moc a užívání moci a poukázal pak na stále vzrůstající význam takto chápáného pojetí politiky.

Politika a státní moc se dostává v socialistické společnosti do centra celého společenského života a plní do určité míry i tu funkci, kterou plnil kapitalistický trh, tj. je rovinou společenské integrace určující v převážné míře charakter a průběh společenských procesů rovněž v jiných, „nepolitických“, oblastech společenského života. Trh, i když nezániká, ztrácí zčásti svůj význam a o průběhu všech společenských procesů rozhodují stále více činitelé politického charakteru. To sice neznamená, že ti, kteří vládou, mohou rozhodovat zcela libovolně, nezávisle na objektivních, na jejich vůli nezávislých zákonitostech, ale tyto zákonitosti vytvářejí okolnosti, které stanoví hranice reálnosti jednotlivých rozhodnutí. Eventuální nereálná rozhodnutí, odsouzená k neúspěchu, se však stávají rovněž činitelem ovlivňujícím společenský vývoj, i když v důsledku své nereálnosti nikdy nejsou zcela uskutečněna. To, co se v takových okolnostech uskuteční, je sloučením původního záměru rozhodujícího orgánu či jedince a tlaku činitelů nezávislých na vzlahu k rozhodujícímu orgánu, omezujících realizaci záměru.

Tak žádný teoretický výklad o socialistické společnosti nemůže být plný a přesvědčivý, jestliže v centru výkladu nebude analýza politického systému dané společnosti.

Musíme si tedy postavit otázku: jak dalece se tento fakt projevuje v sociologických výzkumech?

Na tuto otázku odpovídá celý referát. Úvodem poukazuje na význam této problematiky, uvádí nepoměr mezi pozorností věnovanou této otázce v empirických výzkumech a v teoretických úvahách na jedné straně, a mezi potřebami praxe, ve které politika hraje větší roli než by vyplývalo z projevovaného vědeckého zájmu, na straně druhé. Diskuse na sjezdu má právě přispět k vyjasnění pohledu ve směru přeměn polského politického systému a na roli sociologie v poznávání a zlepšování tohoto systému.

Polský politický systém je založen na pře-

ménách, které byly v polské společenské po válce provedeny. Především došlo ke změně třídní struktury cestou revoluce, dále došlo k mohutné socialistické industrializaci, která upevnila přeměnu třídní struktury a způsobila další veliké společenské přeměny a další přesun těžiště politického života do měst, dále došlo ke kulturní revoluci, která změnila stav společenského vědomí, a konečně, silným činitelem je zcela odlišná zahraniční politická situace Polska v současném světě, daleko příznivější než v minulosti. Tato příznivá situace spočívá v tom, že společenské přeměny v Polsku byly provedeny současně s podobnými přeměnami celé oblasti evropského kontinentu.

Polsko v průběhu těchto přeměn prošlo třemi fázemi. První fáze se odehrála v boji o socialistické přeměny. Boj byl namířen nejprve proti hitlerismu a domácí reakci. Po osvobození proti antisocialistické opozici se skupující se kolem Mikolajczyka. Toto období bylo ukončeno sjednocovacím sjezdem dělnických stran v prosinci 1948, který dovršil již dřívější porážku legální i nelegální protisocialistické opozice, zdůraznil vedoucí roli marxistické strany a dokončil proces formování systému diktatury proletariátu. V dalších letech — až do r. 1957 — to bylo období socialistických přeměn. Tato těžká fáze, ve které byly položeny základy průmyslné Polska, období pokračujícího třídního boje vedeného v nových formách, byla zkomplikována chybami v činnosti socialistického státu, které způsobily rostoucí odtrženost státní moci od mas pracujících. Toto odtržení bylo překonáno politickými přeměnami v r. 1956, kdy začalo třetí období — fáze relativní společenské stabilizace.

Třídní konflikty se v určitém smyslu udržují i v současné fázi vývoje polské společnosti, a to v oblasti politických názorů a postojů. Působí k tomu jednak v Polsku existující soukromý sektor hospodářství, jednak světový konflikt mezi socialismem a kapitalismem, který je zřídlem protisocialistických ideologických tendencí, ale tyto konflikty v té míře, jak se socialistické přeměny ve společenském vědomí upevňují, ztrácejí na ostroti a významu. Tak např. třídní rozdily na vesnici, podle kategorií v jiné situaci adekvátně zavedených Leninem, — jak o tom psal nedávno B. Gałęski —, v konkrétní polské situaci nemají v nynější politické praxi opodstatnění. Budoucnost polské vesnice nelze vidět v boji mezi kulaky a vesnickou chudinou. Perspektiva další evoluce je v tom, že vnitřní třídní konflikty slábnou v procesu socialistických přeměn. Tomu má odpovídat i evoluce politického systému, která bude stále více umožňovat formulování a zastupování různých socialistických zájmů a přání. Cesta vede od modelu států typu diktatury proletariátu k typům všelidové socialistické demokracie, vyjadřujícím a realizujícím zájmy různých neantagonistických vrstev socialistické společnosti.

Proto je třeba na základě tohoto procesu zkoumat dozrávající politické instituce jednak jako nástroj třídního panství dělnické

třídy, jednak jako nástroj společenské integrace nové socialistické společnosti.

Klíčovou rolí v politickém systému Polska má Polská sjednocená dělnická strana, a referát tuto stranu označuje jako konstitutivní instituci mocenského systému. Současně je strana širokou reprezentantkou zájmů pracujících mas. To ovšem znamená, že strana reprezentuje různé vrstvy socialistické společnosti a proto v ní samotné se nutně musí objevovat protiklady, které jsou vlastní nové se tvořícím socialistickým vztahům. V této souvislosti se jeví veliký význam vnitrostranické demokracie, která je velmi důležitým prvkem celé socialistické demokracie. Vnitrostranická demokracie zabraňuje tomu, aby protiklady nepřerůstaly v otevřené politické konflikty, ale aby se přeměňovaly v politiku harmonizující zájmy dělnické třídy a zájmy jejich spojení.

Strana je tedy důležitým objektem sociologických výzkumů. Výzkumy se týkají rozličných funkcí, které strana ve své mnohobratré činnosti plní, jejího složení, které se v průběhu času mění, změn profilu členů a aktivistů, motivů vstupování do strany, vztahů mezi řadovými členy a aktivem strany a mezi okolím působení strany atd. Tyto úkoly plní především Pracovní společenské výzkumy Vysoké školy společenských věd při ÚV PSDS a menší výzkumná centra při některých nižších orgánech strany. Práce v tomto oboru jsou dosud v počáteční fázi, ale jejich významnost a užitečnost je jistě nepochybná.

Kromě PSDS v Polsku však existují i jiné strany, a to Sjednocená lidová strana a Demokratická strana. Dále existují politická seskupení, která plní určité funkce politických stran, ač vlastně politickými stranami nejsou. Jsou to katolická seskupení „Znak“, „Pax“ a Chrzescjanskie Stowarzyszenie Społeczne. Je nutno tedy polský politický systém klasifikovat jako systém hegemonní strany, jelikož všechny strany a politická seskupení uznávají hegemonii PSDS, vystupují s ní solidárně a nejsou jejími politickými rivaly. Přesto ale nelze spojenecké strany a seskupení opomíjet.

Takový politický systém je novum a neodpovídá klasickému rozdělení politických systémů v buržoazní sociologické literatuře, která rozeznává jen politické systémy s mnoha či dvěma vzájemně rivalizujícími stranami a systémem s jednou politickou stranou. Charakteristickým pro tento systém je především to, že je to systém krystalizace a reprezentace zájmů a mínění různých skupin společnosti, který však v důsledku vyloučení protisocialistické opozice nefunguje jako systém boje o moc.

Politickou formulí tohoto systému je Front Jedności Narodu (Národní fronta), který má pluralistickou strukturu.

Tento systém by měl být ještě podroben náležitěmu sociologickému zkoumání, zejména z hlediska rolí jednotlivých seskupení reprezentovaných ve FJN, jejich vzájemných vztahů, cest vedoucích ke společnému stanovisku ve FJN, forem spolupráce na různých

úrovňích politického života, atd. Rovněž se ukazuje potřeba monografických výzkumů jednotlivých složek P.J.N. Zde je třeba konstatovat, že tyto výzkumy se nekonají, kromě v PSDS. Ale právě na tomto poli — zevšeobecnující originální řešení, ke kterému dospěla v Polsku socialistická demokracie — by bylo lze najít mnoho nových a teoreticky zajímavých úkolů.

Dále se pak referát zabývá společenskými organizacemi, k nimž patří široká škála různých organizací od odborů a rolnických organizací přes mládežnické organizace a ženskou organizaci, odbojářskou organizaci, regionální organizace, menšinové kulturní organizace atd. až k organizacím náboženského charakteru a k církvím. Všechny tyto organizace hrají určitou roli v politickém životě země, ale jejich role a skutečný význam nebyly sociologickými výzkumy dosud téměř vůbec dotčeny. To je dosud bílé místo v polské sociologii, které by mělo být vyplněno; sociologický výzkum těchto organizací by měl jak vědecký, tak praktický význam.

Pak referát poukazuje na další rovinu, kde dosud rovněž sociologické výzkumy téměř chybí. Je to výzkum centrálních státních orgánů — analýza skutečných způsobů jejich fungování a stanovení vzorů jejich postupu. Jde o analýzu vztahů mezi postulovanými právními funkcemi a mezi jejich uskutečňováním v praxi, a o to, zda právní úpravy odpovídají skutečným potřebám a žádoucím vzorům.

Lepší situace je na poli výzkumu národních výborů. Těmito výzkumy se pak referát podrobněji zabývá, ukazuje jejich různé směry, dosavadní výsledky i nedostatky. Poukazuje v této souvislosti zejména na potřebu spolupráce sociologů, právníků, historiků a ekonomů.

Konečně poslední rovinou sociologického výzkumu politických institucí je výzkum složení, struktury a funkce mocenského aparátu v Polsku. Jde o výzkum skupiny lidí, jejichž povoláním je uvádět v život politická rozhodnutí, realizace procesu vládnutí. Charakter a role této společenské skupiny dosud nebyly vyčerpávajícím způsobem sociologicky zkoumány z pozic marxismu. Je třeba vykonat monografická studia jednotlivých kategorií této skupiny. Zatím byl takový sociologický rozbor proveden pouze u důstojnického sboru. Existence mocenského aparátu je využívána nepřátelskou propagandou k dokazování, že jde o novou „elitu vlády“ či dokonce „vládnoucí třídu“. Tato nepřátelská propaganda — praví autoři referátu — nás však zavazuje právě k tomu, abychom proti této propagandě mohli postavit důkladná vědecká studia charakteru státního a mocenského aparátu. Takové studium může ukázat zřídla byrokratických tendencí i zřídla tendencí opačných, které, nálezitě využité a usměrněné, mohou znemožňovat odcizování mocenského aparátu od mas, mohou zabránit jeho byrokratizaci. Zejména je také potřeba využít dosud v tomto směru nedostatečně využitých prací Leninových z posledního období jeho života a prací Gramscioho

(zvláště jeho *Novodobého knižete*). Závěrem pak autoři vyzvali k dalšímu prohloubení analýzy společenské struktury a analýzy přeměn politického vědomí v Polsku.

Ze sjezdových diskusí vyplynuly pak mj. návrhy dalších vědeckých úkolů v jednotlivých oborech sociologie.

Tak např. v sekci industrializace bylo konstatováno, že některé aspekty procesu industrializace nejsou dosud systematicky prozkoumány. Sekce tedy mj. navrhla systematické zkoumání různých otázek, např. změn v organizační struktuře průmyslu a s ním spojených odvětví, společenských důsledků fungování průmyslové organizace jako celku, ekonomických důsledků fungování různých forem organizace, vlivu fázi zprůmyslnění v celostátním měřítku na průběh procesů zprůmyslnění jednotlivých oblastí, ekonomických a společenských důsledků automatizace atd. Dále sekce navrhla užší spolupráci s jinými společenskými vědami.

V diskusi o urbanizaci vyslovil prof. P. Rybicki názor, že město je třeba chápat jako určitý systém uspokojující jisté lidské potřeby a zformuloval funkcionální definici urbanizace jako procesu změny v organizačním systému uspokojování lidských potřeb. V tomto smyslu je urbanizace proces opouštění společenstev jednoho typu a ustavování společenstev jiného typu; výsledkem tohoto procesu je zanikání rozdílů mezi městem a vesnicí. Dále bylo diskutováno o specifice socialistické urbanizace a v diskusi byly formulovány zásady modelu novodobého socialistického velkoměsta. Sjezdová sekce urbanizace navrhla vytvoření trvalé sekce urbanizace v rámci Towarzystwa Socjologicznego, která by mj. pořádala čtvrtletní shromáždění vždy v jiném místě. Rovněž byly navrženy formy spolupráce s architekty-urbanisty (obligatorní sociologické expertizy k urbanistickým plánům, vytvoření sociologické urbanistické poradny).

V sekci sociologie vesnice bylo mj. žádáno vypracování učebnice tohoto odvětví sociologie.

V sekci masové kultury byl schválen návrh na zřízení zvláštní kulturní sekce Towarzystwa Socjologicznego a na svolání pracovní konference tohoto oboru.

V sekci průmyslových vztahů se diskuse týkala tří souhrnných otázek: 1. Místa a funkce průmyslového podniku ve společenském systému socialistického hospodářství, 2. společenského systému podniku, a 3. organizační a pracovní problematiky týkající se povolání sociologa v průmyslu. K prvnímu problému bylo poukázáno na nedostatek prací týkajících se vyšších průmyslových organizačních článků a na existenci konfliktů na vyšší úrovni — konfliktů zájmů závodů s požadavky plánování a řízení celého národního hospodářství. K problematice druhého souboru otázek byly předloženy mj. dva návrhy modelů společenského systému podniku. Autorem prvního byl doc. Matejko, druhého dr. Dyonyziak. Konečně sekce navrhla vydávání zvláštního časopisu o otázkách průmyslové sociologie, vydání učebnice průmyslové socio-

logie a vypracování forem řízení práce průmyslových sociologů vědeckými institucemi a aktivizaci sekce průmyslové sociologie Towarzystwa Socjologicznego v tomto směru.

Diskuse v poslední sekci — sociologie politických vztahů — poukazovala především na dosavadní nedostatky tohoto odvětví sociologie. Navrhla utvoření sekce Sociologie politických vztahů při Towarzystwie Socjologicznym a vytvoření střediska pro empirický výzkum práva.

Sjezd ukončila závěrečným proslovem prof. Nina Assorodobrajová, která mj. ohlásila, že všechny materiály ze sjezdu budou vydány ve zvláštní publikaci, a dále, že podobné sjezdy budou napříště svolávány pravidelně. O pravidelných termínech — např. tříletých — rozhodne vedení Towarzystwa Socjologicznego.

(Tato zpráva byla zpracována na základě neúplných sjezdových materiálů publikovaných v č. 3 roč. 1965 Studií socjologicznych.)

Dušan Slávik

Selkání se sociology z NDR

V posledním roce jsme měli příležitost hovořit se třemi představiteli soudobé sociologie v NDR: s prof. dr. Albertem Kleinem z Rostocké university, s dr. Helmutem Steinem, blízkým spolupracovníkem prof. Braunreuthera, a s dr. Manfredem Puschmannem, vedoucím oddělení průmyslové sociologie na Humboldtově universitě v Berlíně. Na základě jejich informací i materiálů, které nám přinesli, nám bylo umožněno poznat cesty a směry rozvoje současné sociologie — zejména průmyslové — v NDR.

Prof. Albert Klein přijel do ČSSR navázat vědeckou spolupráci s příbuzným sociologickým pracovištěm. Patrně byl tento kontakt realizován s bratislavskými ekonomicky zaměřenými sociology. Podle představy prof. Kleina by bylo možno uvažovat o výměnných studijních zahraničních cestách československých a východoněmeckých studentů, spojených s exkurzemi, případně by byl smluvně zajištěn studijní pobyt některých pracovníků sociologických pracovišť NDR a ČSSR apod.

Prof. Klein se teoreticky zabývá především otázkami „human relations“. Výsledky své výzkumné činnosti v tomto směru, kterou prováděl spolu s Horstem Speingerem, jsou popsány v článku *Výsledky podnikového sociologického průzkumu* (Wirtschaftswissenschaft 1964, č. 11). Pedagogicky působí prof. Klein na Institutu ekonomiky průmyslu inženýrsko-ekonomické fakulty Rostocké university. Podobně jako Institut národohospodářského plánování VŠE v Praze, věnují soudruzi v NDR pozornost zejména otázkám řízení. Přesvědčíme se o tom snadno z koncepcce kursu rostockého Institutu: „Socialistické řízení národního hospodářství“.

Autoři návrhu prof. Friedrich vychází ze zjištění, že vedle ekonomického odborného vzdělání je pro ekonomické vzdělání nezbytné

poznání základů sociologie, psychologie, kybernetiky, teorie zpracování dat, matematiky a práva. Prof. Klein právě zajišťuje témata se sociologickým obsahem. Jednotlivé základní otázky a teze, které návrh obsahuje, jsou

1. řídicí činnost v průmyslu v novém ekonomickém systému plánování a vedení národního hospodářství,
2. základy řídicí pyramidy v národním hospodářství,
3. vedení pracovních kolektivů,
4. pracovní styl vedoucího,
5. základy organizace ekonomických systémů,
6. zpracování cílových představ ve vedení,
7. kontrola jako nástroj vedení,
8. optimalizace a matematicko-ekonomické modely v socialistickém řízení národního hospodářství.

Druhé setkání se uskutečnilo s dr. H. Steinem. Podal nám velmi konkrétní výklad o problémech, na které se specializuje v oblasti ekonomické sociologie. Je to zejména otázka mobility sociálních skupin, která se v praktické rovině promítá jako problém fluktuace. Uvedme blíže plán výzkumu fluktuace, který provádí berlínská pracovní sociologická skupina při Akademii věd.

Průzkum vychází ze základních statistických údajů o pohybu zaměstnanců ve 13 závodech podniku na výrobu kabelů pro vysoké napětí. Během jednoho roku byla průběžně zjišťována data flukuační statistiky podle významných sociologických ukazatelů na základě jednotných formulářů vypracovaných sociology. Na speciálních kartách, rovněž připravených výzkumníky, byly sledovány i ekonomické ztráty závodu způsobené fluktuací.

V roce 1964 byl zároveň ve dvou závodech podniku poštou rozeslán dotazník pro ty, kteří opustili závod. V anketním listu bylo použito některých zajímavých dotazů, které srovnávaly výhody nového zaměstnání s dřívějším, dále byla zjišťována doba rozhodování pro nové povolání a způsob, jakým bylo nalezeno nové umístění a v čem se zlepšilo postavení dotázaného. Otázky byly zaměřeny i na zjištění názorů zaměstnanců na poměry na jejich původním pracovišti, zkoumaly, jaké byly vztahy interpersonální, a to v obou rovinách, jak vertikální, tak horizontální. Bylo zkoumáno i to, zda bylo zaměstnancům v původním povolání v závodech, který opustili, slíbeno něco, co nebylo dodrženo a co má podle jejich mínění závod činit, aby si udržel zaměstnance, apod. Návratnost dotazníků byla sedmnáctiprocentní, což u této techniky (poštovní anketa) plně odpovídá běžnému průměru (85 % — 95 %).

Výzkum byl také zaměřen na zkoumání pracovních podmínek v závodech pomocí pozorování, které sloužilo k poznání obsahu a charakteru pracovní činnosti, obtížnosti práce a pracovní monotonie. V další etapě má být zkoumána pracovní atmosféra podniku, zejména působení stability pracovní skupiny, a vztahy k bezprostřednímu nadřízenému. Ke zjištění těchto otázek bude použito sociometrického měření, dále interview. Studenti

ekonomie provedou rozhovor s některými pracovníky, kteří podnik opustili, i s jejich bezprostředními nadřízenými a kolegy.

Speciální výzkum byl zaměřen k zjišťování motivace pracovní činnosti žen a k příčinám fluktuace ženských pracovníc podniku. Poštovní anketou byly obeslány ženy, kterým se v roce 1963 narodilo dítě a kterým v roce 1964 skončila neplacená mateřská dovolená.

Na posledním místě je plánován experiment s využitím morálních a materiálních podnětů. Jako morální stimul má působit pokusně zavedený speciální titul „odborný pracovník“ konkrétního závodu, v němž bude experiment proveden. Sám dr. Steiner označil za velmi obtížný pokus, který se má opírat o účinek materiálních stimulů (tj. zajišťování míst v jeslích a v mateřských školách dětí zaměstnanců podniku a pomoc při řešení bytových otázek.) Obtíž spočívá v realizaci takových stimulů.

S velkým zaujetím informoval dr. Steiner o průzkumu a o všech technikách, kterých bylo a má být pro tento účel použito. Nejsou bez zajímavosti ani zvláštní tisky, které nám dr. Steiner zanechal a které podávají určitý obraz o publikační činnosti berlínské sociologické pracovní skupiny.

Ve své disertační práci *Zur Soziologie der Angestellten im Imperialismus*, kterou obhajoval v roce 1963, se zabývá problematikou zaměstnanců jako společenské vrstvy v kapitalistickém systému, která jak svým kvantitativním vzrůstem, tak významem upoutává pozornost buržoazních i marxistických sociologů.

V autorském referátu k disertaci si všímá pozice této sociální vrstvy i zorných úhlů a angažovanosti, s nimiž k této problematice přistupuje buržoazní sociologie. Uvádí ale i rozpory marxistického postoje a snaží se nalézt příčiny tohoto rozporu. Jeho disertační práce má přispět k vyjasnění marxistického stanoviska definováním třídní pozice vrstvy zaměstnanců v kapitalistickém systému.

Až do roku 1962 pracoval dr. Steiner u prof. Braunreuthera spolu s asistentem dr. Manfredem Puschmannem. Náš poslední host, dr. Puschmann, je od té doby vedoucím oddělení průmyslové sociologie na Humboldtově universitě v Berlíně.

Dr. Puschmann nás seznámil s těžištěm práce svého oddělení, které je jak didaktického, tak výzkumného charakteru, a v němž se specializuje na problematiku řízení hospodářství v socialistickém průmyslu. Konkrétní cíl výzkumu má na základě analýzy řídicí struktury dospět k nalezení optimální řídicí struktury, jejíž modely mají být vyzkoušeny na různých stupních řídicí pyramidy a prosazeny státní administrativou.

Problémy, které budou základem této sociologie řízení v průmyslu, jsou: struktura vertikálních a horizontálních informačních proudů; struktura autority a řídicí struktura v sociálních skupinách; systém odpovědnosti a pravomoci; komunikace a informace; požadavky na kvalifikaci vedoucích, zejména pokud se týkají řídicích kvalit s ohledem na

rostoucí požadavky na úroveň řídicí činnosti. Výzkumné a pedagogické úkoly se v činnosti tohoto průmyslové sociologického pracoviště doplňují. Má rovněž rozvinout a přezkoušet nový systém vzdělání a postgraduálního studia vedoucích hospodářských pracovníků. Rozhodující pro splnění tohoto cíle je nahradit rozhodování řídicích kádrů, jež je z velké části často opřeno jen o zkušenosti, kombinační obratnost a o dojmy, takovými schopnostmi, jako je analytické myšlení, usuzovací schopnost, svoboda rozhodování. Metodickou pomocí, přispívající k zvládnutí tohoto úkolu, má být použití teorie her, případové metody a situační metody.

Dr. Puschmann nás seznámil i s formou a náplní postgraduálního studia průmyslové sociologie pro řídicí průmyslové pracovníky. Bude rozloženo na 3 semestry, 2 semestry budou obsahovat celkem 200 hodin přednášek a seminářů takto specifikovaných:

- 60 hodin — sociologické problémy řízení národního hospodářství v novém ekonomickém systému;
- 85 hodin — průmyslová sociologie;
- 20 hodin — vybrané problémy pracovní a sociální psychologie a pracovní hygieny;
- 35 hodin — Sociální statistika a získávání dat a analýza údajů získaných z děrných štitků.

Třetí semestr je věnován vypracování samostatné vědecké práce a konzultacím. Studium je ukončeno úspěšnou obhajobou, na jejímž základě obdrží absolventi doplňkový diplom.

Byli jsme informováni také o výhledovém plánu sociologického výzkumu v NDR do roku 1969, který je zaměřen na ekonomické problémy.

V každé etapě má být uzavřena a vyhodnocena určitá oblast této vědní disciplíny. Do konce roku 1965 problematika kvalifikace a jejích podmínek v průmyslu. V letech 1965 až 1966 jsou to otázky spojené s vedením práce a vývojové trendy tohoto vedení. Vývoj poměru k práci v procesu technického vývoje má být studován v letech 1966—67. V následujícím období, tj. do roku 1968, je to rozdílné a duševní práce v procesu technické revoluce. Poslední etapa, ukončená v roce 1969, má být zaměřena na zjištění působení technické revoluce na sociální strukturu.

Celý komplex sociologického bádání řídí Vědecká rada pro sociologii, která sjednocuje a vede sociologické skupiny, zaměřené na různá odvětví sociologie a pracující v různých místech a institucích. Dr. Puschmann jmenoval průmyslové sociology v Lipsku a v Halle i své spolupracovníky v Berlíně, kde kromě jeho oddělení průmyslové sociologie vede na universitě oddělení lékařské sociologie a hygieny dr. Winter. Na filosofickém ústavu se metodologickými problémy vztahu sociologické empirie a teorie zabývá dr. Hahn. Na Institutu ústředního výboru studuje problematiku kulturní sociologie dr. Stufenbiel, prof. Braunreuther na Akademii věd se za-

bývá otázkami a perspektivami politické sociologie.

Významný pro naši průmyslovou sociologii je vážný zájem o hlubší a trvalejší spolupráci ze strany ekonomicky orientovaných sociologů z NDR. Jak snaha prof. Kleina, tak dr. Puschmanna je dokumentována konkrétními a reálnými návrhy na realizování úzké kooperace, která vyplývá i z tematické blízkosti okruhů, na které se soustřeďuje zájem průmyslových sociologů obou zemí. Jsou to zejména otázky teorie řízení a sociologické aspekty řídicího subjektu. Skutečně se stalo, že když nás dr. Puschmann seznamoval s některými dílčími otázkami svých úkolů, byla to téměř stejnými výrazy formulovaná témata, která zaměstnávají sociology naše.

Protože dosud byl výzkum prováděn i ve stejné odvětví průmyslu, už k určitému náznaku spolupráce došlo. Bylo použito šesti dotazů pro mistry v pardubické Tesle (Jaroslav Kolář) i v berlinském závodě na výrobu televizorů (dr. Puschmann), které se týkaly různých stránek postoje mistrů ke kvalifikaci. Zajímavé bylo, že došlo k velké procentní shodě ve výpovědích dotázaných osob. Dr. Puschmann ukázal na to, že tato shoda má patrně určité hlubší příčiny, které by bylo třeba zjistit a analyzovat, protože je známo, že např. preference platová u těchto středních odborných kádrů je v NDR — na rozdíl od našich poměrů — výrazná. Především bylo jen konstatováno, že shoda patrně souvisí s ekonomickými faktory socialistického průmyslu.

Nejdůležitější rezultát těchto úvah je třeba spatřovat právě ve vysloveném požadavku nezbytnosti spolupráce sociologů obou průmyslově vyspělých socialistických zemí, nejen z nutnosti odstranit zbytečnou duplicitu, ale i pro možnost širší generalizace prostřednictvím zkoumání získaných poznatků.

Neždalo se jen u slovních přání. Došlo i k pevnější dohodě o další možné spolupráci. Týkala se jak výměny publikací mezi sociologickým pracovištěm na Humboldtově univerzitě a katedrou sociologie a psychologie VŠE v Praze, tak společného plánu výzkumu řídicího subjektu, který by byl proveden v obou zemích na základě těchto materiálů v témže odvětví národního hospodářství — v těžkém strojírenství. Tím by byl položen reálný základ širší mezinárodní spolupráce na poli ekonomicky zaměřené sociologie.

Setkání s průmyslovými sociology z NDR nemělo však jen tyto praktické důsledky. Na základě rozhovorů s našimi hosty i na základě statí, které přivezli, jsme se mohli seznámit se současnými teoretickými otázkami, jak je klade a chce řešit současná ekonomická sociologie v NDR.

V 8. čísle Problémů politické ekonomie z roku 1965 je uveřejněna stať, kterou by bylo možno nazvat přímo programovou stať průmyslové sociologie v NDR. Tři autoři, prof. Braunreuther, dr. Steiner a dr. Thiel tu vytyčují styčné body marxistické průmyslové sociologie v NDR.

Po objasnění zdrojů sociologické problema-

tiky a ujasnění různých aspektů termínu kooperace definují zde předmět marxistické sociologie jako zákonitost způsobů chování obecně společenských a skupinových sociálních struktur. Průmyslová sociologie se pak orientuje na skupinově typické způsoby chování pracujících v průmyslu, pokud jsou významné pro socialistické řízení národního hospodářství.

Struktura a dynamika pracovních a životních podmínek různých skupin pracujících a skupin povolání je první z jmenovaných ústředních témat průmyslové sociologie. Zaujme tu názor, že dosavadní dělení na dělníky, zaměstnance a inteligenci je nejasné nebo jen právně určené. Aby mohlo být uskutečněno sociologické bádání a sociologický výzkum opřený o exaktní reprezentativní výběr, je k tomu zapotřebí analyzovat strukturu společnosti a respektovat faktické přesuny na základě nalezených souvislostí sociálně ekonomické třídní a vrstevné struktury společnosti.

Další základní okruh problémů sociologie aplikované v hospodářské oblasti jsou skupinové struktury zaměstnanců v průmyslu. V textu je zajímavá definice skupiny jako společenství, které se dostává do vzájemné komunikace na základě společných pracovních podmínek, bytových poměrů, dopravních spojení, zábavy a společenské aktivity. Autoři tu upozorňují na skutečnost, že sociologický pojem skupiny je v podstatě pojmem sociálně psychologickým (což je ovšem sporné). Rozvádějí dále problematiku formálních a neformálních skupin a vyslovují názor, že v socialistických výrobních vztazích je rozsah i obsah obou typů skupin bohatší. Jsou tu uvedeny 4 druhy skupin v průmyslově skupinově struktura, dané objektivní sociální kooperací v socialistickém průmyslovém podniku. Na prvním místě jsou uvedeny sociálně ekonomické skupiny, dále formální pracovní skupiny, formální skupiny společenské účasti na vedení a neformální skupiny.

Autoři přiznávají zatímtní nedostatek exaktnosti těchto termínů, ale kritizují neúplnost rozlišení jen na formální a neformální struktury. I přes toto omezení a výhrady nelze podle našeho názoru otázky skupin a jejich struktur řešit pouhým přiřazením těchto termínů k sociálně ekonomickým pojmům. Jsou tu spojena různá rozlišovací kritéria a nedbá se dostatečně charakteru, obsahu sociální skutečnosti i rozdílných přístupových cest a zorných úhlů, kterými je postihují různé vědní disciplíny, politická ekonomie, sociální psychologie nebo sociologie.

Skupinově typické způsoby chování pracujících uvnitř i vně výrobního procesu je další základní oblast ekonomicky orientované sociologie. Jako elementární pojmy marxistické sociologie jsou tu uvedeny skupina a způsob chování. Politická ekonomie a psychologie se v rámci sociologie a sociální psychologie významně uplatňují při analýze skupinově typických způsobů chování. Nebylo by jistě účelné chtít přesně vymezovat

vzájemné hranice mezi sociologií a psychologii, zejména sociální psychologií. Přesto však by se zdálo správnější upřesnit některé používané termíny a minimálně vystihnout to, že se jedná o psychologické aspekty explikovaných skutečností.

Týká se to jak pojmu chování, v jehož zdůrazňování se nám zdá zaznívat vliv názoru Klinebergova, tak pojmu zájmů, zejména při uvádění souvislostí mezi zájmy individuálními, skupinovými a společenskými. Nejsou tu patrně ani u individuálních zájmů míněny aktivní a spontánní rysy zaměřenosti osobnosti k určitým předmětům. Také při uváděném rozboru objektivních faktorů, které se u jedince subjektivizují a tvoří racionální a emocionální reflexe a stabilizují individuální a skupinově typické elementy chování ve formě nerozmanitějších postojů, se zdá, že je toto pole daleko blíže psychologickému přístupu a že i pojmy, kterými se zde operuje, náležejí do oblasti psychologie, čehož si jistě jsou autoři vědomi. Jen by bylo patrně správnější to dostatečně zdůraznit v celém kontextu stati, která nese název *Objektivní základ a úlohy sociologie vůbec a průmyslové zvláště*, a je tedy výkladem předmětu sociologie.

Poslední okruh otázek sociologie průmyslu v NDR je vymezen *kombinací technologických, ekonomických a sociálních kooperací v řídicí praxi*. Nejvýznamnějším úkolem průmyslové sociologie, který ovšem musí být řešen na základě důkladného rozpracování a poznatkového fondu získaného z předešlých okruhů, je vědecká analýza sociální kooperace pro řídicí činnost a dále spoluúčast sociologie při zjišťování a utváření technické, ekonomické a sociální kooperace v řídicí činnosti. Otázky jsou tu soustředěny zejména k výzkumu komunikačního a informačního systému v podniku.

Zdá se, že soudobá sociologie v NDR, zejména sociologie průmyslová, vyrovnává krok s již rozvinutou, ekonomicky zaměřenou sociologií v Polsku a že získává pevnou pozici ve frontě současného sociologického bádání. Je nutno jen pozitivně hodnotit snahu o ujasnění základních koncepcí a o vytvoření a vymezení okruhů a oblastí, ve kterých sociologie může přinést významné poznatky i pro ekonomickou oblast.

Kromě dílčích, zdánlivě málo významných detailů, které dokumentují šíři záběru, mnohostrannost a aktivitu průmyslových sociologů v NDR — ať už je to pořádání různých tematických konferencí, vydávání speciálních časopisů, účast na mezinárodních konferencích i vydávání dokumentačních záznamů z oblasti sociologie —, nejvýznamnější je snaha o vytvoření pevného sociologického poznatkového systému opřeného o marxistickou metodologii a rozpracovaného s příslušnou německou důkladností a pečlivostí.

Přes samozřejmě specifické rysy, které vystupují v jednotlivých socialistických státech v souvislosti s konkrétními historicky, politicky i sociálně určenými danostmi (v případě NDR je to ve stati zdůrazněné překo-

návání následků války a fašismu a problémy teritoriální a nacionální blízkosti NSR a vklíněnosti západního Berlína do NDR), je možno jen uvítat každé úsilí vyrovnat se z pozic sociologie s novými sociálními skutečnostmi a podněty, které vyrůstají v sociální a ekonomické struktuře socialistické společnosti.

Eva Bidlová

Kolokvium o formách spolupráce se sociologií venkova ze socialistických zemí

Kolokvium o formách spolupráce se sociologií venkova ze socialistických zemí svolal na 24.—27. listopad 1965 do Prahy Institut sociologie venkova a historie zemědělství při VÚZE v Praze.

První den zasedání se konal 24. listopadu 1965 ve Společenském domě v Praze 10, byl současně členskou schůzí sekce pro sociologii venkova Čs. sociologické společnosti a byly na něm předneseny:

- informace o poslání a úkolech Institutu sociologie venkova a historie zemědělství,
- zprávy zahraničních účastníků — sociologů venkova ze socialistických zemí o stavu sociologie venkova v jejich zemích a o řešených sociologických úkolech a
- referáty čs. řešitelů úkolů z oboru sociologie venkova a současné historie zemědělství.

Kolokvium zahájil prof. Jan Tauber, ředitel Institutu, uvítáním přítomných, zvláště pak zahraničních hostů — sociologů venkova ze socialistických zemí. (Byli to: prof. Andras Hegedüs z LDM, prof. Živko Ošavkov z LDB, Dr. M. Krambach z NDR, Dr. Stipe Suvar a Dr. Vlado Cvietičanin z SFRJ a doc. Bol. Gałęski z LDP.) Účastníky kolokvia seznámil nejprve s jeho pracovním programem, pak pojednal v krátkosti o historii a rozvoji čs. marxistické sociologie venkova, o poslání a úkolech nedávno založeného Institutu sociologie venkova a historie zemědělství. Dále se dotkl event. možnosti a způsobů směřujících k budoucí užší spolupráci mezi sociologií venkova ve spřátelených zemích, účelnosti sblížování hledisek pracovníků z oboru sociologie venkova a historie zemědělství pro různá mezinárodní jednání. Řekl, že už dnes se rysují reálné možnosti pracovat na společných sociologických výzkumech zemědělských problémů, zajímavých socialistické země, a žádal, aby sociologové venkova v socialistických zemích byli soustavně seznamováni s výsledky práce čs. sociologů venkova. Nato se v krátkosti zmínil o hlavním úkolu sociologického výzkumu, kterým se toho času zabývají pracovníci Institutu a který se týká problematiky řízení zemědělství, jež je problémem nejen ekonomickým, ale zasahuje do sféry všech společenských věd, zejména však do sociologie, psychologie, práva aj. Vyzdvihl

při tom, že „...sociologové by zde měli zaujmout centrální postavení, protože jde fakticky o organizaci vztahů mezi lidmi, i když o povaze těchto vztahů nutně musí promluvit vědecktí pracovníci i z naznačených jiných vědních oborů, a navíc musí být přiblíženi ke spolupráci i agrotechnici, zootechnici a odborníci nejrůznějších odvětví zemědělské výroby.“ Z dnes už rozsáhlé problematiky řízení zemědělství zabývá se Institut velmi důležitým sociologickým problémem — výzkumem sociologických a sociálně psychologických aspektů činnosti vedoucích pracovníků JZD. Po vyřešení tohoto úkolu přistoupí k řešení sociologických aspektů řízení pracovních skupin v zemědělství. S problematikou řízení úzce souvisí problém sociologických a psychologických aspektů vlivu vědy a techniky na strukturu a kvalifikaci pracovních sil v zemědělství, problémy zabývající se důsledky industrializace na sociální strukturu v zemědělství, monografie družstev, které osvětlí i problém řízení aj.

V závěru svého projevu obrátil pak pozornost účastníků kolokvia k programu mezinárodní kooperace při výzkumu efektivnosti šíření zemědělského pokroku a na problematiku studia účinnosti šíření zemědělské techniky, jež organizuje orgán UNESCO. Středisko pro výzkum a dokumentaci společenských věd ve Vídni. Tímto s. Tauber svůj projev uzavřel.

Ještě v průběhu dopoledního zasedání kolokvia promluvili všichni zahraniční hosté. Pozdravili přítomné jménem spřátelených sociologických pracovišť a přednesli své zkušenosti z historie a snah o rozvoj sociologie venkova a historie zemědělství.

Odpolední zasedání bylo věnováno zčásti diskusi účastníků kolokvia k referátům zahraničních hostů, zčásti referátům československých řešitelů úkolů z oboru sociologie venkova a historie zemědělství. Z řady těchto referátů mimořádnou pozornost upoutaly zejména plánované práce a zčásti už i praktické výsledky prováděných výzkumů v terénu na těchto úkolech: už zmíněné *výzkumy sociologických a sociálně psychologických aspektů činnosti vedoucích pracovníků JZD a sociologických aspektů řízení pracovních skupin v zemědělství*. Koordinátor těchto úkolů J. Tauber a řešitelé E. Němcová a D. Sagara. *Sociologická hlediska prostorového uspořádání venkovských sídlišť*, řešitel G. Přenosil. *Metodické vyhodnocení sociologického výzkumu venkova*, řešitel E. Horáková. *Problémy zemědělské mládeže*, řešitel J. Kolařík. *Sociologické aspekty šíření výsledků zemědělské vědy*, řešitel P. Vaněček. *Problémy družstevní demokracie a politické práce v JZD*, řešitel J. Procházka. *Sociologicko-ekonomický průzkum JZD*, řešitel P. Kocura. *Výrobní zemědělské družstevnictví a jeho perspektivy*, řešitel L. Špírk. *Sociologické problémy kovozemědělců*, řešitel K. Ciháková. *Sociální a ekonomické podmínky združšťevňování zemědělství na Slovensku*, řešitel F. Lednár.

Odpolední zasedání kolokvia, jež bylo současně členskou schůzí sekce pro sociologii

venkova Čs. sociologické společnosti, skončilo diskusí k uvedeným referátům.

Práci mezinárodního kolokvia, jež pokračovalo 25. listopadu, se zúčastnila oficiální čs. delegace sociologů venkova a zahraniční hosté. Na pořadu jednání byl program mezinárodní kooperace při výzkumu efektivnosti šíření zemědělského pokroku — zemědělské propagace.

S. Tauber obeznámil přítomné se zamýšleným projektem srovnávacího výzkumu zaměřeného na zjištění účinnosti šíření technického pokroku v zemědělství a na vesnicích, organizovaného Vídeňským střediskem pro výzkum a dokumentaci společenských věd, orgánem UNESCO. Předložil přítomným prozatímní návrh dotazníku vztahujícího se k tomuto projektu a žádal o jeho posouzení, event. o připomínky a návrhy. Současně uvedl, že řešením podobného problému zabývá se Evropské sdružení sociologů venkova, které svolalo do Giessenu v NSR na 28.—30. listopadu 1965 podobnou poradu, jako je toto pražské kolokvium. Vyslovil proto názor, aby obě tyto sobě vcelku podobné akce byly spojeny do jednoho srovnávacího projektu.

Doc. B. Gałęski, který je pověřen vedením tohoto výzkumného projektu, vysvětlil pak přítomným potřebné podrobnosti projektu a naznačil možnosti rozšíření a event. uzpůsobení dotazníku pro potřeby socialistických zemí.

Po živé diskusi byl přijat návrh na upřesnění vídeňského dotazníku a jeho doplnění o zprávu o vývoji zemědělské ekonomiky a výrobní technických procesů i společenských vztahů na těch vesnicích, kde bude proveden srovnávací výzkum. Dotazník bude dále doplněn zprávami o vývoji, které budou mít charakter monografií, umožňujících srovnání současného stavu s minulostí. Za tím účelem byl Institut pověřen vypracováním materiálu o vývoji vybraných čs. zemědělských výrobních družstev a vesnic v posledních padesáti letech.

Práci mezinárodního kolokvia, jež se konalo 26. listopadu, se zúčastnila opět oficiální čs. delegace sociologů venkova a zahraniční hosté. V tomto posledním dnu kolokvia byla diskutována možnost pravidelné a hlubší kooperace sociologů venkova ze socialistických zemí. V rámci výměny názorů byla též diskutována otázka, zda má být vytvořena trvalá instituce kolokvií z oboru sociologie venkova socialistických zemí. Přijat názor, že je nutná a užitečná výměna zkušeností, ale bez současného institucionalizování kolokvií. Zároveň byla zdůrazněna důležitost výměny zkušeností a konzultací v různých mezinárodních sociologických organizacích.

Prof. Hegedüs žádal, aby při Evropském sdružení sociologů venkova byla z podnětu socialistických zemí vytvořena pracovní skupina zabývající se studiem zemědělského výrobního družstevnictví, v němž mnozí západní ekonomové a sociologové vidí možnost

řešení současného palčivého problému drobného zemědělského závodu.

Prof. Ošavkov a dr. Krambach reklamovali pravidelné sdělování informací z uskutečňovaných sociologických výzkumů a rozvíjející se sociologické vědy, aniž by došlo pro tuto potřebu k ustavení nějaké nové organizace sociologie venkova v socialistických zemích. Navrhli, aby touto informační službou byl pověřen Institut, který by konkrétně už rozeslal zprávu o průběhu jednání a závěru na tomto kolokviu, upozornil příbuzná sociologická pracoviště na literaturu z oboru sociologie venkova, informoval jejich pracovníky o nových mezinárodních akcích z oboru sociologie venkova, apod.

Prof. Hegedüs žádal, aby Institut tyto informace sděloval prostřednictvím bulletinu vydávaného v některém evropském jazyku.

V závěru jednání sdělili zahraniční účastníci své návrhy na vytvoření konkrétní, užší spolupráce z oboru sociologie venkova a historie zemědělství.

Tak prof. Hegedüs uvedl, že v průběhu dvou — tří let by mohla být v Budapešti uspořádána konference o organizaci práce v zemědělství, zejména v zemědělských výrobních družstvech. Doc. Gałęski sdělil, že by bylo možno v průběhu příštích dvou let svolat mezinárodní poradou o typologii vesnice a o jejich urbanistických problémech. Prof. Ošavkov řekl, že už v roce 1966 by bylo možno uspořádat ve Varně kolokvium o některých ideologických a kulturních otázkách ve vztahu k vesnici a zemědělství. Dr. Krambach navrhl uspořádat kolokvium o sociální struktuře venkova, event. kolokvium o poslání a úkolech z oblasti působení sociologie venkova. Organizační a časové dispozice sdělí dodatečně. Dr. Šuvar uvedl, že v průběhu příštích tří let by bylo možné uspořádat v Záhřebu mezinárodní konferenci o výsledcích sociologického výzkumu jugoslávské vesnice.

Doc. Gałęski se pak ještě vrátil k svému úkolu na projektu srovnávacího výzkumu zaměřeného na výzkum účinnosti šíření technického pokroku v zemědělství a na vesnici, a navrhl, aby po ukončení první etapy tohoto výzkumu byla svolána Vídeňským střediskem menší poradou zúčastněných řešitelů, později větší konference o dosažených výsledcích.

Doc. Jan Procházka z Vysoké školy zemědělské v Praze navrhl, aby se sešli učitelé sociologie venkova na vysokých školách zemědělských ve spřátelených zemích a diskutovali o problémech výuky sociologie venkova.

Po projednání uvedených konkrétních návrhů na užší spolupráci v oboru sociologie venkova a historie zemědělství v socialistických zemích přijali účastníci kolokvia tato doporučení:

1. Zaměřit výzkum a vědeckou práci sociologů venkova a historie zemědělství k palčivým společenským otázkám současného zemědělství, aby účinně pomáhala při řešení konkrétních problémů socialistické zemědělské výroby a organizace společenských vztahů socialistické vesnice,

a tak přispívala k odstraňování podstatných rozdílu mezi zemědělstvím a průmyslem i mezi městem a vesnicí.

2. Neopomíjet teoretickou práci z oboru sociální problematiky venkova a zemědělství, zejména na úseku sociálních přeměn v důsledku vědeckotechnické revoluce.
3. Přední zájem věnovat problematice řízení zemědělství a organizaci práce v zemědělských závodech i studiu vývojových směrů v socialistickém zemědělství.
4. Uskutečnit pravidelnou vzájemnou informací o
 - a) řešených výzkumných problémech a možnosti event. mezinárodní kooperace,
 - b) různých akcích (konferencích, publikacích apod.),
 - c) změnách v organizaci výzkumné práce.
5. Svolávat kolokvia sociologů venkova a historiků zemědělství na aktuální témata ze společenské problematiky zemědělství a vesnice a soustavně na ně zvát sociology venkova a historiky zemědělství ze spřátelených zemí, pokud dotyčné poradby mají širší mezinárodní význam.
6. Vytvořit nebo dobudovat pracoviště sociologie venkova a historie zemědělství v socialistických zemích.
7. Zahájit soustavně přednášky z oboru sociologie venkova a historie zemědělství na vysokých školách zemědělských.
8. Vytvořit dostatečnou publikační bázi pro výsledky vědecké práce z oboru sociologie venkova a historie zemědělství.
9. Vyčerpávajícím způsobem se navzájem informovat v časopisech z oboru sociologie o výsledcích výzkumné a vědecké práce ze sociologie venkova, historie venkova a zpřízněných oborů.
10. Pověřit Institutu sociologie venkova a historie zemědělství v Praze funkci informačního střediska z oblasti sociologie venkova a historie zemědělství pro ostatní obdobná pracoviště v socialistických zemích.
11. Zúčastnit se všech významnějších mezinárodních akcí, pokud budou jednat o sociální, politické, historické a kulturní problematice zemědělství a venkova tak, aby se marxistická sociologie a historie v daleko větší míře uplatňovala na mezinárodním fóru, než tomu bylo dosud. To znamená rozvíjet mezinárodní spolupráci v širokém světovém měřítku, aby marxistická sociologie a historie si osvojila nebo kriticky přehodnotila výsledky vědecké práce, vytvořené kdekoli na světě a zaujala v mezinárodních organizacích místo, které jí právem náleží.
12. Účastnit se na mezinárodním srovnávacím výzkumu šíření výsledků vědy a techniky do zemědělství, tj. akce, kterou koordinuje Vídeňské středisko UNESCO pro koordinaci a dokumentaci společenských věd. Toto středisko předloží účastníkům pražského kolokvia k další korektuře návrhy na rozšíření a úpravu dotazníku,

předloženého a diskutovaného na pražském kolokviu, do konce ledna 1966.

13. Institut sociologie venkova a historie zemědělství v Praze (jeho oddělení historie agrárních přeměn) vypracuje do konce ledna 1966 metodiku pro jednotné zpracování doprovodné zprávy o společenském vývoji ve dvou obcích, v nichž bude uskutečněn srovnávací výzkum. V této zprávě bude v hlavních rysech znázorněn vývoj v posledních 50–60 letech se zvláštním zřetelem k rozvoji výrobních sil v zemědělství v údobí před 1. světovou válkou (1913), po 1. světové válce (1936), před kolektivizací a po kolektivizaci; resp. v r. 1947 a v r. 1966, pokud jde o kapitalistické země.
14. Zúčastnit se mezinárodních kongresů z oboru sociologie venkova a agrárních přeměn, které se chystají v příštích letech, zejména sociologického kongresu v Evianu, konference Evropského sdružení sociologů venkova v Dublině a konference o pozemkových reformách v Římě, a ustavit za tím účelem přípravné výbory.
15. Uskutečnit členství v Evropském sdružení sociologů venkova a zúčastnit se na práci a akcích této významné organizace.
16. Navázat bezprostřední styky mezi jednotlivými řešiteli výzkumných úkolů z oboru sociologie venkova a historie zemědělství, pokud jejich výzkumné úkoly se zabývají obdobnou problematikou.
17. Věnovat náležitou pozornost sociální a kulturní problematice zemědělství vývojových zemí.
18. Pověřit Institut sestavením přehledu o organizaci pracovišť ze sociologie venkova ve spřátelených zemích a seznamu předních sociologů venkova a pracovníků spřízněných oborů v socialistických zemích, a to na základě zpráv, které budou zaslány Institutu sociologie venkova a historie zemědělství do konce prosince r. 1965.
19. Tentýž Institut vydá zprávu o průběhu i výsledcích kolokvia o formách spolupráce sociologů venkova a historiků zemědělství do konce I. čtvrtletí 1966.
20. Účastníci kolokvia z jednotlivých socialistických zemí uveřejní v jejich odborném tisku zprávu o pražském kolokviu a budou o výsledcích informovat příslušná nadřízená místa.

Kolokvium o formách spolupráce se sociology venkova ze socialistických zemí přijetím uvedených doporučení skončilo. Splnilo předpoklady, za nichž bylo svoláno. Vedlo k osobnímu seznámení sociologů, zabývajících se sociologií venkova v socialistických zemích. Vedlo k užitečné výměně zkušeností z rozvíjející se sociologie venkova, položilo základ k pravidelné výměně poznatků z probíhajících sociologických výzkumů a ke konkrétnímu navázání úzké spolupráce v tomto oboru.

Josef Kolařík

Architektura a životní prostředí

Toto obsáhlé a aktuální téma bude předmětem jednání IX. mezinárodního kongresu UIA (Mezinárodní unie architektů), který je připravován v Praze na červen příštího roku. Mezinárodní unie pořádá kongresy svých členů jednou za 2–3 roky a snaží se zaujmout stanovisko k nejožehavějším architektonickým a urbanistickým problémům současnosti.

V Praze se tedy sejde výkvet světových odborníků, aby zasvěceně porokovali o otázkách člověka a jeho životního prostředí, které nabývá ve společnosti stále většího významu. Svaz československých architektů, jenž je vlastně faktickým pořadatelem kongresu, rozpracoval podrobněji kongresové téma již v minulém roce zároveň s návrhem ankety a otázkami, které budou rozeslány jednotlivým národním sekci UIA k zodpovězení.

V úvodu brožury, která byla vydána již v rámci přípravy kongresu, se říká:

„Epocha industrializace od základu přeměnila a dále mění svět. Nepochybně kladné stránky gigantického růstu výroby jsou doprovázeny negativními jevy, útočícími na životní prostředí člověka. Není to jen příroda mimo nás, jejíž zákonitosti jsou mnohdy narušovány, nýbrž i v nás samých se projevuje nedostatečná schopnost adaptace základním přeměnám životních podmínek a prostředí. Cítíme, že současná civilizace přináší nové protiklady, přičemž lidská společnost nevyřešila ani své sociální rozpory, spojené s jejím vývojem.

Ve společnosti je vlivem prudkého rozvoje mnoho dřívějších vztahů porušeno a jiné na sebe narážejí. V minulosti postavené budovy, jejich soubory, celá města i vesnice již neodpovídají novým potřebám člověka i lidských kolektivů. Civilizační proces se lavinovitě přelévá i tam, kde ještě donedávna trvaly tisícileté neměnné vztahy mezi přírodou a člověkem. Přeskakují se věky jedním velkým skokem, trvajícím dvacet, padesát či sto let. Musí se vždy znovu opakovat choroby nezahládnuté civilizace?

Jak ovšem vytvářet životní prostředí člověka i celé společnosti tak, aby bylo v souladu s dosahovanou civilizační i kulturní úrovní a nebylo přitom v rozporu s biologickou rovnováhou v přírodě i v nás?

V čem hledat podmínky nové rovnováhy, již ne pouze mezi člověkem a přírodou, ale mezi člověkem, přírodou i vším, co vytvořil a co by mu mělo sloužit? Jak vyrovnat rozpor mezi dlouhodobou životností staveb a rychle se vyvíjejícími novými potřebami společnosti a člověka a novými nároky na řešení provozu budov i celých měst? Z čeho má vyrůstat životní sloh a životní prostředí, které nezavrhne přínosy tradice i vymoženosti civilizace a budou vítězstvím člověka nad technikou? Vítězstvím, jehož ovoce mají sklízet všichni obyvatelé této zeměkoule. Jaké místo zaujme architekt a urbanista v tomto procesu, jemuž má postavit více než pouhé přístřeší?

Jistě již pouhé tyto čtyři odstavce úvodu dostatečně naznačují závažnost a šíři otázek,

kteřé se budou na kongresu projednávat. Pořádě se plenární schůze by sotva zvládly tak rozsáhlou problematiku, bude hlavní důraz kladen na jednání v sekcích, zaměřených na těchto pět hlavních témat:

- struktura osídlení,
- historický odkaz a dnešek,
- obytné prostředí,
- výroba a pracovní prostředí,
- člověk a krajina.

Prvé téma se má zabývat koncepcemi budoucího rozvoje osídlení a jeho jednotlivých urbanistických složek. Diskutována má být i optimální velikost a struktura měst; v souvislosti s tím budou vážena dosud prováděná i zamýšlená opatření v národním hospodářství a legislativě, která povedou k vytváření nové sídlištní struktury a umožní komplexní realizaci urbanistických záměrů.

Druhý problém je zaměřen na současnou i budoucí funkci historických objektů, souborů a měst. Rozebírají se zde rovněž metody a opatření, uplatňující se při ochraně historických objektů.

Třetí téma se bude hlavně snažit zodpovědět otázku forem a způsobů bydlení z hlediska výhledových potřeb obyvatel a také upřesnit názor na význam rodinných a bytových domů v budoucnu. Pro příští obytné prostředí bude jistě důležité, zda bydlení, služby, pracoviště a rekreace budou vzájemně oddalovány nebo přibližovány (soustřeďovány).

Čtvrtou otázku charakterizují zvláště tendence v rozmísťování a navrhování průmyslové výroby a vliv automatizace na výrobní procesy a vytváření pracovního prostředí.

Páté téma se obírá budoucím vývojem a funkcí krajiny v souvislosti s postupujícím procesem civilizace; zároveň se zjišťuje účinnost opatření na ochranu a tvorbu krajiny.

Na podzim minulého roku se již v Praze sešli zahraniční zpravodajové uvedených kongresových témat — Nikolaj Ullas ze SSSR, Bernard Vitry z Francie, Mikko Mansikka z Finska, Olga Mináry z Maďarska a Percy Johnson-Marshall z Velké Británie. Generálním zpravodajem kongresu bude Jiří Novotný. Úkolem zpravodajů bylo posoudit návrh kongresových témat a rozesílat ankety, a také učinit první kroky k výměně názorů na přípravu hlavních referátů.

Na anketu, která již byla rozeslána, mají národní sekce zaslat odpovědi na jaře tohoto roku. Odpovědi budou hlavním podkladem pro sestavení referátů, jejichž teze mají zpravodajové projednat na podzimní schůzce v Praze.

Příprava zdárného průběhu kongresu a pokongresových exkurzí si vyžadá ještě nemalou námahu a velké organizační úsilí československých architektů. Společenská závažnost otázek, k nimž se chce kongres ústy svých účastníků vyslovit, stojí však za tuto námahu; je třeba si jen přát, aby jednání kongresu byla co neplodnější a aby přinesla nové podněty v řešení této neobyčejně důležité problematiky.

Vladimír Matoušek

Sociologické průzkumy obytných souborů ve Francii

Vývoj urbanizace ve Francii vede k obdobným důsledkům v růstu existujících měst, jako asi ve všech kulturních zemích. Tento proces nezádržitelně pokračuje i v současné době, a tak poválečná výstavba obytných souborů situovaných na periferii všech větších a důležitějších měst je vyvolávána v prvé řadě imperativem — zajistit bydlení lidem, opouštějícím venkov. Obyvatelé přitom nemají velký výběr. Většinou musí přijmout to, co se jim nabízí, často po letech čekání. Dnešní urbanistická praxe ve Francii tedy stojí před dvěma otázkami, které se prozatím neřadí uspokojivě zodpovědět. Jednou otázkou je, jak postavit dostatečný počet bytů, druhou otázkou je, zda velké obytné soubory jsou právě tím ideálním řešením, neboť svou novost, nezabydenost a značnou koncentraci obyvatel na malé ploše vyvolávají v obyvatelích často psychické reakce, které nikdo nepředvídal.

A tak některé průzkumy z nedávných let daly francouzským odborníkům do rukou překvapivý materiál. Kdyby měli obyvatelé Francie zcela na vybranou, zpravidla by si nezvolili bydlet v „činžáku“. Z šetření prováděných v pařížském regionu vyplývá, že Pařížané dávají přednost bydlení v rodinných domcích postavených ve vzdálenějších pásmech ve volné přírodě, za předpokladu zlepšení dopravních podmínek. Jen nepatrná část dotazovaných, a to vlastně jen mladí lidé, se vyslovuje pro bydlení v centru ve věžových domech.

Sen o bytě v rodinném domku vyvěrá pravděpodobně z podvědomého strachu lidí před rostoucí koncentrací obyvatel ve městech, což je zejména ve francouzských podmínkách skutečně na pováženu. Vždyť už jen myšlenka, že například pařížský region se podle současných výhledů rozroste v r. 2000 nejméně na 12 milionů a pravděpodobně na 16 milionů obyvatel, připadá obyvatelům Paříže jako nepochopitelná a často je považována za „skutečné šílenství“.

V současné době tedy nastala svízelná paradoxní situace, kdy města permanentně narůstají vlivem neustávajícího přílivu nových obyvatel, kteří jsou do nich přitahováni zejména za pracovními příležitostmi, kdy však zároveň si městští obyvatelé přejí bydlet na venkově, tedy vlastně tam, odkud migrují do měst.

Za těchto okolností je přesto určitou světlou stránkou zjištění, že převážná většina obyvatel, kteří nedávno migrovali do Paříže, se zde přes počáteční obtíže s hledáním vhodného bytu a problémy s dopravou cítí spokojena. Z výsledků anket zaměřených na tuto otázku lze usoudit, že přece jen výhody velkoměstského způsobu života převažují nad jeho negativními stránkami.

Francouzští urbanisté jakož i státní plánovací složky jsou tedy postaveni před problémem, jak prostorově řešit neustálý nárůst městských obyvatel, který nechtějí — a snad také ani nemohou — zabrzdit, protože jej po-

važují za přirozený směr vývoje, jehož omezení by podle jejich soudu mohlo vést k nečekaně vážným překážkám psychologického rázu.

Chybějící bytový fond ve velkých městech bylo prozatím možno nahradit z technických i ekonomických důvodů vlastně jen formou masové výstavby velkých obytných souborů na okrajích měst. Tyto obytné soubory sice umožňují lidem bydlet za přijatelných podmínek ve městě, do něhož jsou přitahováni, zároveň však podmínky bydlení zde jsou zdrojem častých nespokojeností. Pro přítomnou dobu proto vyvstál úkol zvážit výhody i nevýhody tohoto řešení a pokusit se zjistit, na které straně je převaha, a zároveň hledat formy řešení, které by zdroje nespokojenosti odstranily.

Z těchto důvodů se ve Francii začaly provádět rozsáhlejší sociologické průzkumy mezi obyvatelstvem nových obytných souborů. Na prvním místě je zde nutno jmenovat práce spíše statistického charakteru, vedené „l'Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques“. Timto institutem byla zpracována data o počtu a velikosti bytů, o jejich vybavení, a základní údaje o domácnostech, které je obývají. Potřeby psychologického a sociálního rázu však předmětem ankety nebyly. Těmito aspekty se zabývala série průzkumů, organizovaných celou řadou institucí a společností. Tak v roce 1961 bylo pod patronací „Centre de Recherches et de Documentation sur la Consommation“ provedeno šetření, při němž byli obyvatelé mezi jiným dotazováni i na vlastní osobní mínění, přání a potřeby. Výsledky ukazují, že v nedávném období bylo dosaženo určitého pokroku ve standardu bydlení v nových obytných souborech, neboť počet domácností, které se považují za špatně ubytované, se oproti roku 1955, kdy činil 30 %, snížil v roce 1961 na 22 %. Přesto však nové byty vždy neodpovídají požadavkům, které jsou na ně kladeny, neboť 20 % jejich obyvatel si je přejí směnít. Jelikož zároveň 24 % obyvatel žijících ve starém bytovém fondu by si přálo odejít do nového, celkový rozdíl není příliš veliký. Přesto však zůstává skutečností, že silný prvek nespokojenosti zde existuje. Tato situace je napjatější ve velkých městech a obzvláště v Paříži, kde se pro směnu nového bytu za starý vyslovuje daleko větší procento obyvatel. Je to způsobeno pravděpodobně zejména tím, že nové soubory jsou v relativně odtržené poloze od centra města, a konečně i skutečností, že nové byty jsou navrhovány příliš „na míru“, takže postupem doby rozrůstající se rodině nestačí. Příčin je ovšem více.

Jinými průzkumy, které prováděl Henry Lefebvre a F. Malley, se zjistilo, že v některých souborech se vytváří velmi nepříznivá a nepřirozená atmosféra vlivem porušení věkové rovnováhy. Typickým příkladem může být obytný soubor Lacq — Mouren, obydlený mladými lidmi, majícími jen zcela malé děti a pracujícími společně v jediné továrně. Tyto okolnosti však ve Francii nelze generalizovat, jsou spíše charakteristické pro vý-

stavbu souborů při velkých průmyslových závodech, kde dochází ke zjevu, který již má svou historickou obdobu v hornických sídlištích z devatenáctého století.

Současnou situaci bydlení v nových obytných souborech ilustruje dále celá řada sociologických průzkumů, z nichž si zaslouží pozornosti v prvé řadě několik prací provedených pod vedením Chombarta de Lauweho, jednoho ze zakladatelů nejen francouzské, ale i světové urbanistické sociologie. Zde je nutno upozornit na důležité průzkumy tří souborů v aglomeracích Paříže, Bordeaux a Nantes.

V Marseille to byl „l'Institut des Recherches Economiques et Sociales d'Aix-Marseille“, který začal v roce 1959 provádět šetření v obytných souborech sociální i luxusní výstavby a ve známém kolektivním domě Cité Radieuse od architekta Corbusiera. Obdobná šetření se provádějí i v jiných městech, jako např. v Lyonu (prostřednictvím „l'Institut de Médecine Sociale“), v Toulonu a v Bron-Parilly.

V Sarcelles, situovaném v severním předměstí Paříže, kde již žije 27 tisíc obyvatel, a kde se předpokládá, že jejich celkový počet dosáhne 40 tisíc, se vytvořila společnost „Association Sarcelloise“, jejíž čtížností je mezi jiným i snaha o vytvoření pocitu sounáležitosti mezi všemi obyvateli. Tato společnost rovněž uspořádala rozsáhlou sociologickou anketu a zpracovala přes 1200 odpovědí.

Ve Francii tedy dnes existuje dosti bohatý, byť i nesystematický materiál o demografických a sociologických problémech života v nových obytných souborech. Tento materiál, vybraný za různých podmínek z různých vzájemně často nesrovnatelných souborů, však nepostačuje ke generalizování a ke vzájemnému srovnávání jednotlivých vyšetřovaných obytných útvarů. Dílčí výsledky však přesto nepostrádají zajímavostí:

V Marseille se v různých sledovaných skupinách proporce mezi „spokojenými a nespokojenými“ pohybuje od 25 % až do 100 %. (ovšem včetně průzkumu v obytných souborech kategorie „de luxe“). V celku 46 % vyšetřovaných domácností si byt měnit nepřeje. V Bron-Parilly si 53 % obyvatel přejí zůstat ve svých bytech, v Sarcelles 47 % obyvatel je spokojeno s novým městem, 77 % shledává, že jejich byt jim postačuje, 54 % je nespokojeno z nejružnějších příčin týkajících se vybavení.

Podle průzkumu Chombarta de Lauweho je v Paříži spokojeno 53 %, v Bordeaux 73 % a v Nantes, v objektu Corbusierově, 87 % obyvatel. Chombart de Lauwe se mimo to speciálně zabýval i otázkou „kolektivní formy“ bydlení ve dvou Corbusierových realizacích, o nichž je známo, že zejména kolektivní dům v Marseille nebyl po dlouhou dobu zaplněn a dnes je vlastně dobydlen přesídleníci z Alžiru. Nedávným šetřením však bylo zjištěno, že drtivá většina obyvatel je zde spokojena a byt směnít nehodlá.

Poměrně nejpozitivnější výsledky byly zjištěny v Toulouse, kde 92 % obyvatel je spo-

kojeno s podmínkami života v nových souborech, z čehož více než jedna čtvrtina je velmi spokojena, proti pouhým 7% méně spokojených. Z jiného aspektu šetření zde vyplývá, že 73% obyvatel sledává svůj život příjemnějším než předtím.

Obecné a konkrétné podložené závěry o tom, zda nové obytné soubory splňují či nesplňují požadavky, aby se jejich obyvatelé v nich cítili spokojeni a netoužili se přestěhovat, nelze na základě existujících materiálů učinit. Faktory hrající hlavní roli ve spokojenosti či nespokojenosti obyvatel nejsou vždy totožné, neboť šetření byla prováděna u souborů realizovaných v různých podmínkách. Jednou je to kvalita bytu, jindy kvalita urbanistického řešení, občanského vybavení, a v neposlední řadě i vztahy vnější, jako napojení souboru na staré město a vztahy dopravní.

Protože ve Francii prozatím chybí ucelené materiály o komplexním průzkumu faktorů důležitých pro podstatnější poznání života obyvatel v nových realizacích obytných souborů, vypracoval „Centre de Recherche d'Urbanisme“ návrh metodického postupu na jednotný sociologický průzkum, který by zahrnoval soustředěnou bytovou výstavbu v celé Francii. V první řadě doporučuje se zaměřit na obytné soubory od 800–1000 bytů výše, tedy od určité mezinárodně přijaté velikosti, kdy už je možno obytný útvar vybavit komplexním občanským zařízením. V takových souborech žije jen v pařížském regionu asi 400 tisíc obyvatel (asi v padesáti obytných souborech přesahujících 1000 bytů). V provinciích to činí asi 90 obytných souborů, kde bydlí asi 500 tisíc obyvatel. Tato čísla jsou překvapivě vysoká, uvědomíme-li si, že takřka milión Francouzů žije v ucelených obytných souborech, což jen podtrhuje důležitost připravované akce. Ústav stanovil i kategorizaci obytných souborů s ohledem na konkrétní podmínky výstavby a ve vztahu souboru ke staré zástavbě a k centru města, čímž hodlá zajistit vzájemnou srovnatelnost údajů v jednotlivých kategoriích i mezi nimi, což při dosavadním náhodném výběru reprezentantů nebylo možné. Dotazník bude sledovat asi tyto údaje:

Demografie — data narození, pohlaví, složení rodiny.

Geografický pohyb — místo narození manželů, datum a důvod příchodu do města, místo předchozího bydliště, datum a důvod k přestěhování do dnešního bytu, úmysl opustit dnešní byt.

Zaměstnání — zaměstnání manželů, výše příjmů, zaměstnání ženy před a po usazení v obytném souboru, místo školských zařízení pro děti a délka cesty.

Život rodiny a její vztahy k okolí — rodinný život a zdraví, pocit přináležitosti k obytnému souboru, sousedské vztahy, vztahy k bydlišti rodičů a přátel, využití volného času, účast nebo přání po účasti ve veřejném životě.

Podmínky bydlení — způsob nabytí bytu,

údaje o místnostech, vybavení bytu, finanční zatížení a nájemní poplatky. Stupeň spokojenosti jednotlivě (rozměry, dispozice, izolace, poloha atd.) a všeobecně, srovnání s podmínkami bytu předchozího, přednostní způsob bydlení: rodinný domek — bytový dům.

Názory na vybavení obytného souboru — vybavení školské, obchodní, zdravotnické, sociální, administrativní, sportovní, kulturní, doprava do města, obecné poznatky, výhody a nevýhody života v obytném souboru, jejich zvážení.

Celou akci se rozhodl vést zmíněný ústav ve spolupráci s „l'Institut National d'Etudes Démographiques“. Lze právem předpokládat, že v případě, že se tento rozsáhlý průzkum uskuteční, bude k dispozici konečně ucelený materiál, který si zaslouží důkladného studia nejen mezi sociologickými odborníky, ale bude přínosem i pro samotné architekty, kterým pomůže v hledání nových cest při řešení otázek bydlení v obytných souborech.

František Press

Z činnosti Čs. sociologické společnosti

V Praze dne 4. listopadu 1965 se konala ustavující schůzka sekce sociologie lékařství Čs. sociologické společnosti — vedoucím sekce je **MUDr. Pavel Vodák** z Psychiatrické poradny pro děti a mládež KÚNZ. Na schůzce bylo dohodnuto, aby byl uspořádán informační seminář o předmětu lékařské sociologie, a to v I. období r. 1966. 17. ledna 1966 se konala další schůzka, na které přednášel doc. **V. Lamser** na téma: *Základy medicínské sociologie*.

14. ledna 1966 zahájila činnost sekce sociologie národnostních vztahů. Sekce naváže na dosavadní práci koordinační komise pro národnostní otázku v rámci státního plánu vědeckých prací i na práci kolektivu připravujícího podkladové materiály o národnostní otázce pro XIII. sjezd KSČ. I když jde o sekci Čs. sociologické společnosti, hodlá využít dosavadních zkušeností ze spolupráce odborníků různých oborů na pokud možno komplexní řešení problému národnostní otázky a chce v tomto směru dále pokračovat. Vedoucí sekce **dr. Karel Pomaizl** ČSc. z Filosofického ústavu ČSAV zve proto ke spolupráci každého, kdo jakýmkoliv způsobem může pomoci v rozpracování národnostní otázky.

26. listopadu 1965 na téma *Politické, ekonomické a sociální problémy „konjunkturální krize“* přednášeli doc. **J. Janiš** a **J. Chlumský** ČSc.

U příležitosti zahájení Kolokvia o formách spolupráce sociologů venkova ze socialistických zemí 24. listopadu 1965 se konala schůzka sekce sociologie venkova. Na programu byly: a) Informace o poslání a úkolech Institutu sociologie venkova a historie zemědělství, b) sdělení sociologů venkova o jejich zemích a o řešených úkolech, c) referáty čs. řešitelů úkolů z oboru sociologie venkova a

současné historie zemědělství. 22. února 1966 přednášel prof. Jaroslav Kabrhel na téma: *Nová soustava zdokonalení řízení v zemědělství — sociologické aspekty*.

Sekce sociologie rodiny a mládeže, skupina sociologie rodiny, uspořádala 8. prosince 1965 přednášku inž. Milana Kučery na téma *Některé aspekty populačních problémů zaměstnaných žen*. Pro skupinu sociologie mládeže přednášel 31. ledna 1966 prof. Otakar Nahodil o *Mládeži jako věkové a generační skupině*.

Dr. D. Slejška CSc. 26. ledna 1966 hovořil v sekci sociologie průmyslu o svém studijním zájezdu do NSR a o hypotéze výzkumu „Člověk v podniku“.

Společně s Vědeckou radou ÚV ČSTV, komise sociologie TV, byla 1. prosince 1965 uspořádána přednáška doc. V. Lamsera O *životním stylu*.

Pro členy Čs. sociologické společnosti byly opět zajištěny přednášky některých zahraničních sociologů, kteří navštívili ČSSR. 16. listopadu 1965 doc. Wladyslaw Markiewicz z Polska přednášel v sekci sociologie průmyslu na téma *Výsledky konkrétních socio-*

logických výzkumů průmyslových závodů, které prováděli polští sociologové v Poznani. Italský sociolog Vittorio Rieser 30. listopadu 1965 přednášel o *Politických, ekonomických a sociálních problémech „konjunkturální krize“ (Sociologická problematika soudobého kapitalismu)*. Ve spolupráci s Polským kulturním střediskem v Praze byla uspořádána 18. ledna 1966 beseda s polským sociologem prof. Janem Szczepańským na téma *Společenské přeměny v Lidovém Polsku*. V únoru 1966 byl hostem Socialistické akademie a Čs. sociologické společnosti prof. Ralf Dahrendorf z NSR. Přednášel 21. února v Praze a 23. února v Bratislavě na téma *K problémům sociálního konfliktu*.

V prosinci 1965 se konala ustavující schůze pobočky Čs. sociologické společnosti v Liberci (předseda Zdeněk Raiman z VŠST v Liberci). Členové pobočky se dohodli, že budou pořádaný, vždy jedenkrát v měsíci, „sociologické úterky“. Na těchto pravidelných schůzkách již přednášeli: dr. Slejška CSc., doc. V. Lamser a B. Filipcová CSc.

A. Gabalová

Z domova ...

Člověk mezi lidmi aneb o potřebě výzkumu mezilidských vztahů

Toto téma nemizí ze stran denních, odborných i literárních časopisů. Stránky, jež zde vyplňují stížnosti občanů na přerušné nedostatky a závady, jsou vlastně prvním hrubým materiálem pro sociologa, který by chtěl formy mezilidských vztahů v naší společnosti podrobit objektivnímu rozboru. Materiálem k posouzení této problematiky jsou dále např. zjištění o fluktuaci zedníků na pražských stavbách, které ukazují narušené sociální klima už tím, že při fluktuaci není rozhodující výše odměny za práci, ale spíše špatná organizace práce a celkové poměry a vztahy lidí na pracovištích. Nebo úvaha o nápravné výchovném táboru mladých děvčat — vlastně spíše o nelidskosti některých národních výborů, zaměstnavatelů a sousedů provinilých, kteří nedávají navrátilcům prostě možnost, aby se znovu zařadili do normálního života, kteroužto poučnou úvahu napsali Z. a K. Taussingerovi do LN (1965, 50). Jako další příspěvek k tomuto tématu zaznamenáváme obsáhlou studii významného slovenského dramatika Petra Karvaše, kterou pod názvem *Priestor, v ktorom žijeme* napsal do Kultúrneho života (1965, 49, 50). Karvaš nejprve vysvětluje, že teorie životního prostoru se zabývá jen vytvářením objektivních podmínek pro rozvoj lidské individuality — ostatní je tématem pro psychologa, sociologa, lékaře; avšak právě z této umělé izolace pramení politováníhodná jednostrannost našeho zacházení s projevem životního prostoru, náš v podstatě utopistický a idylizující přístup k němu, opomíjení skutečnosti, že existuje mikrokosmos jedinečných mezilidských vztahů, které nejsou přímým a okamžitým promítnutím poměrů v materiální základně. Autor dále vypočítává hlavní společenské jevy, které narušují normální, optimální mezilidské vztahy: počítá k nim zarážející nedostatek slušnosti a ohleduplnosti, lhostejnost a neúctu k prožitému životu, takže se v naší publicistice objevil už i termín „neobarbarismus“, neúctu k práci, neúctu k sobě samému, nedostatek skutečné národní sebeúcty, sklon „dať sa strhnúť emóciami, závidieť, nenávidieť, zhrýbať sa, roztrpčovať sa.“ Otvorila so tak možnosť, že z porúch socialistickej ekonomickej základnice vyrástali charakterové a morálne momenty či aspoň prax správania sa človeka k človeku, príznačná pre spoločenskú skutočnosť, mentalitu a atmosféru, proti ktorej socializmus vznikal a odjakživa bojoval“. Vedle inštitúcie manželstvá — pokračuje autor — je

i inštitúcie priateľstvá v hlboké krízi, ktorou nejviac vyvolalo tzv. obdobie kultu, čo je ostatne „lakonické označení, ktoré už dávno pociťujeme ako nepresné, nevýstižné a ani zďaleka nedostačujúce“. — V závere pak autor shrnuje konkrétni fakta porušovania optimálnych mezilidských vztahů v úvahy zásadnejší, ktoré hľadajú obecnější a hlbší dôvod uvádzaných poruch: Strhovala nás filosofie mas, zanedbali jsme filosofii jednotlivce. „Súvislosti sociologické sa tak neraz mimovoľne nahradili súvislosťami vulgárnosociologickými, pri koreňoch ktorých stáli voluntaristické výklady prevratných spoločenských procesov. Nepýtali sme sa pravidelne, čo si človek myslí a čo cíti, neskúmali sme ho psychologicky. Nepýtali sme sa vedecky, čo si myslia a cítia ľudia, neskúmali sme ich sociologicky ani štatisticky; s epochálnou veľkorysostou sme plánovali ich budúcnosť a stále menej sme vedeli, čo o tom práve teraz hovoria. Nielenže teda psychológia a sociológia ako vedy boli zatlačené do úzadia, ďaleko i za brožúrkovú ekonómiu, nielenže stagnoval skutočný vedecký výskum na tomto poli, ale pri ďalekosiahlych politických zásahoch do organizácie spoločnosti vzdali sme sa takých elementárnych pomocných a kontrolných inštitúcií, ako je seriózný výskum verejnej mienky, skutočnej mienky ľudí, ako je výskum a registrácia najmladšieho vývoja ozajstných mezilidských vzťahov a zväzkov, základného „životného pocitu“ človeka v spoločnosti, v štáte, v epoche. Nahradil ho predpokladaným, plánovaným, možno práve tak málo ako nahradil spoločenskú pravdu inou: ak marxizmus zúžime na záujem, čo sa robí s ľuďmi, a zanedbáme, čo sa robí v človeku a medzi človekom a človekom, ak sa veľký sen komunistov o tom, čo bude s ľudstvom, izoluje od poznania, ako človek práve žije, čo ho trápi a teší — hrozí strata obsahu, spoločenskej príťažlivosti a inšpiratívnej sily myšlienky, jej humanizmu.“

Ústav pro teorii a dějiny hromadných sdělovacích prostředků

fakulty osvety a novinárstvá UK v Praze byl zřízen ministerstvem školství a kultury s platností od 1. září 1965. Podle Věstníku ministerstva školství a kultury (XXI, sešit 31 z 10. XI. 1966), v němž je publikován i organizační řád nově zřízeného pracoviště, je Ústav podřízen děkanovi fakulty osvety a novinárstvá UK. Jeho úkolem je vyvíjet vědeckou činnost v oboru hromadných sdělovacích prostředků, přispívat ke zvyšování

kvalifikace pracovníků v oboru hromadných sdělovacích prostředků a připravovat nové vědecké pracovníky v tomto oboru. Vědecko-výzkumná činnost nového ústavu se má zaměřit především na problematiku hromadných sdělovacích prostředků v nejširším smyslu, tj. novin, časopisů, publicistické části rozhlasu, televize a filmového zpravodajství, a to včetně dějin novinářství. Zároveň ústav jakožto dokumentační středisko mezinárodního charakteru pro oblast teorie a dějin hromadných sdělovacích prostředků sbírá a soustřeďuje údaje, týkající se hromadných sdělovacích prostředků, a vytváří odbornou mezinárodní bibliografii teorie a dějin novinářství. Proto se ústav člení na oddělení badatelské a bibliograficko-dokumentační.

Pražské průzkumy o sexuálním životě mládeže

Jsou tématem článku I. Šípoové ze Sexuologického ústavu FVLKU, uveřejněného v časopisu Vychovatel (1965—66, č. 1). Autorka úvodem konstatuje, že ve světové literatuře se stále setkáváme s upozorňováním na časnější počátek pohlavního života, na zvýšenou promiskuitu mládeže a uvolňující se etické normy. Výzkum komise Britské lékařské společnosti provedený v letech 1961—1964 zjistil např. vzrůst sexuálně přenosných nemocí o 73,5 %, vzrůst venerických chorob o 47,3 %, přičemž vzrostl podíl mládeže od 15—19 let, vzestup počtu nemanželských dětí; dvě ze tří narozených dětí u žen pod 20 let byly v roce 1961 počaty před manželstvím.

Dílčí výzkumy o sexuálním životě pražské mládeže konstatují: Venerologické oddělení I. kožní kliniky KU v Praze upozorňuje, že za posledních pět let stoupl počet žen předvedených k ním veřejnou bezpečností o 48 %, z čehož žen poprvé předvedených o 110 % a mladistvých do 18 let dokonce o 188 %. Ženy, které dosud neměly venerickou chorobu, bylo o 108 % více. Dále byly sledovány rozdíly v pohlavním životě žen narozených ve třicátých a čtyřicátých letech. Byl zjišťován věk ženy při prvním pohlavním styku, počet důvěrných známostí před manželstvím i věk ženy při sňatku, a to u souboru 437 žen, které se narodily v letech 1921—1940. Rozdíl ve skupinách žen narozených 1921—1930 a 1931 až 1940 byl významný ve dvou směrech: Ženy narozené ve třicátých letech začínaly později s pohlavním životem (více než z poloviny případů až po 20. roce než ženy narozené v letech čtyřicátých, a také se později vdávaly. V obou skupinách $\frac{3}{4}$ žen nemělo důvěrnou známost s jiným mužem než manželem; ze starších ročníků bylo více žen, které neměly před svatbou pohlavní styk ani s manželem.

Průzkum mezi mládeží od 13 do 18 let prováděli J. Pondělíčková a J. Mellan ze Sexuologického ústavu. Vyšetřovali 305 chlapců a 300 dívek pražských devítiletů a učňovských škol formou krátkého dotazníku. Pro

zahájení styků kolem 16 roků se vyslovilo jen 8 % chlapců a 4,3 % dívek. „Ale z odpovědí vyplývá, že asi 60 % dívek a 50 % chlapců mohlo mít za sebou první sexuální zkušenosti už v 17 letech. Věk před ukončením 18. roku je značným procentem zkoumané mládeže považován za vhodný pro zahájení sexuálního života.“ Autorka soudí, že současná sexuální výchova se v průzkumu projevila jako nedostačující, více by se na ní měla podílet škola i rodina. U chlapců je nejmenší pozornost věnována zneužití, ač klinická zkušenost ukazuje, že i u nich je nebezpečí zneužití značné. „Výsledky přinášené našim pracovištěm (uzavírá I. Šípoová) nejsou zdaleka tak povážlivé jako výsledky velkých průzkumů v západních zemích. Je ovšem třeba si uvědomit, že jde o výsledky dílčích průzkumů, nepodchycujících problematiku v plné šíři, prováděných také na menším počtu případů. Ale i tak závěry z nich podporují názor, že mládež rychleji nejen fyzicky, ale i duševně dospívá, přičemž se jí dostává pouze nesystematického jednorázového poučení rodinou a školou.“

O výzkumu vlivu alkoholismu na mládež

Uvedl na besedě s novináři dr. Skála z protialkoholní léčebny v Praze data velmi významná pro celkové posouzení všech nebezpečí, jimž je vydána dnešní mladá generace. Z celkového počtu zachycených alkoholiků bylo v letech 1951—1953 4,5 % mladých do 20 let, v letech 1961 až 1963 činí jejich podíl již 16,6 %. V posledních dvou letech však došlo k poklesu zachycených alkoholiků do 18 let. U trestně provinilých do 30 let způsobil protizákonný čin alkohol v 59,1 %. Každý šestý rozvod v minulém roce byl ovlivněn alkoholismem jednoho z manželů. Zjištění ministerstva školství a kultury mezi hornickými učiteli v Severomoravském kraji ukázala, že se alkohol podílí na zmeškání směn. Zkoumání příčin nemírného požívání alkoholu — zejména pak piva — mezi mládeží na Ostravsku odhalilo, že největší negativní vliv na ni má nesprávný příklad dospělých a neuspořádané rodinné poměry. Mezi příčinami je na jednom z předních míst i nedodržování zákazu nalévat mladistvým. Z přednesených poznatků i prověrek, které prováděla generální prokuratura, vyplývá, že zejména národní výbory neplní úkoly uložené zákonem 120. Protialkoholní poradny a sbory při okresech nepracují vůbec, anebo pracují minimálně, neprovádějí důsledné kontroly v restauracích, nepostihují rodiče, kteří nemírným používáním alkoholu zanedbávají povinnou péči o děti a ohrožují jejich výchovu a zdraví.

V republice je hlavním problémem pivní alkoholismus. Přes tuto známou skutečnost nerozšiřuje se výroba nealkoholických nápojů (piva však ano), a rovněž cenová relace mezi kvalitními nealkoholickými nápoji a pivem je v neprospěch prvně jmenovaných nápojů.

Další příspěvek k sociologii a psychologii mládeže,

především vysokoškolské, napsal do „Kultúrneho života“ (1965, 40) M. Kupriak, odb. asistent Pedagogické fakulty v Nitře. Úvodem zdůrazňuje (podle našeho názoru velmi správně), že otázka „jaká je mládež?“ je příliš všeobecná a svou formulací povrchní: „mládež“ je společensky jev vnitřně velmi diferencovaný a složitý, a proto se autor právem omezuje na jednu složku tohoto sociologického komplexu, na zkoumání mládeže vysokoškolské. Toto omezení musíme tedy představit jako charakteristiku jeho úvah a soudů, v nichž se zaměřil na vymezení rozporů mezi sociální skupinou vysokoškolské mládeže a společností.

První rozpor vidí autor mezi sexuální zralostí vysokoškolské mládeže a možností existenčního osamostatnění. Protože toto je ve většině případů nemožné, vede to, zejména u děvčat, ke ztrátě zájmu o studium, nad nímž vítězí zájem založit si rodinu. Závažnější rozpor je mezi ideálem a skutečností, s nímž se u vysokoškoláků setkáváme velmi často. Dochází k němu proto, že jsme mládeží ukazovali perspektivy, ale často jsme skrývali nedostatky. „Vychovávali sme ju na kladoch socializmu a v záporoch kapitalistickej spoločnosti. V skutočnosti sa však mládež stretávala s nedostatkami našej spoločnosti a z kapitalistickej spoločnosti nekriticky obdivovala tie stránky, ktoré podľa jej nedostatočnej kritickosti umožňujú rozvoj »slobodnej osobnosti«.“

Mládež kritizuje způsob přijímání uchazečů na vysoké školy, porovnává zásady lidského vztahu k člověku s nesprávnými postupy při umísťovacím řízení, zásadu vědeckého řízení socialistické společnosti s nedoceňováním práce odborníků ve mzdové politice atd., což vede k nezájmu o studium. Socialistická společnost (pokračuje autor) neodstranila ani možnosti odcizení, jež mládež prožívá daleko složitěji a intenzivněji. K rozporu dále dochází, když se za pravdu vydávají nepravdy, když se během jedné generace vyvrátily celé sumy starých „pravd“. Vznikal rozpor mezi slovy a činy, směrnicemi a výsledky. „Mládež se začala stavat ke všetkému kritickejšie a neraz skepticky. Búri sa proti nanútenému vkusu a takým životným postojom, ktoré jej nevyhovujú. — Deformácie v politickom myslení z obdobia kultu osobnosti nesú so sebou nedôveru, lahostajnosť, cynizmus a nezáujem o veci spoločenské.“ Antipolitickosť začala u mládeže ako výraz živelného odporu proti formalizmu v práci ČSM, proti zbytočným formálnym záväzkám, schůzovaniu, opakovaniu frázi atd. Další rozpor vznikl medzi ideológiou a skutočnosťou. Mládež uznáva socialistické ideje, študuje je. „Búri sa však proti deklarativnému vyznávaniu určitých téz, ktoré sa spoločensky nerealizujú. Porovnáva ideológiu so skutočnosťou. Neraz sa stretáva s formálnosťou, pokrytectvom a morálnopolitickou schizofréniou.“

Další rozpor povstáva z toho, že prakticky vliv vysokoškolské mládeže na vývoj udá-

lostí je malý; také postup k společenské samosprávě je pomalý. Když pak společenská aktivita mládeže ve společenských otázkách nepřináší žádných výsledků, vyhýbá se jí, jak svědčí např. názor: „Čo sa budem do toho starieť, aj tak nič nezmením.“

Své úvahy pak M. Kupriak končí tímto závěrem: „Mládeži... ide o skutočné poznanie, vnútorný príklon k spoločenským záujmom. Chce dospieť k pozitívnemu poznaniu a preto je proti uniformovanosti v názoroch. Hľadá, dopytuje sa po podstate. Nechce zostať na polceste.“

... i ze světa

Průzkum recidivity v Polsku

Recidivita, zejména u mladých provinilců, je celosvětovým zjevem, a proto jí věnují zvýšenou pozornost sociologové, pedagogové i kriminalisté. Průzkum, který byl proveden v Polsku, ukázal (podle zprávy Trybuny Ludu 1965, 315) řadu zajímavých faktů, které i na tomto poli ukazují význam a cenu podobných sociologických šetření, neboť tato jsou předpokladem i pro konkrétní opatření zákonná, preventivní, výchovu atd.

Polský výzkum, prováděný po čtyři léta, především potvrdil, že recidivita vzrůstá v rámci celkového poklesu trestnosti: V roce 1963 celkový počet odsouzených byl o 17,4 % menší než v roce předchozím, ale v témž období počet odsouzených recidivistů vzrostl o 19 %. Dalším faktem je zjištění, že recidivu ve 42 % všech případů tvoří přečiny proti veřejnému i soukromému vlastnictví, rvačky a násilnosti proti spoluobčanům, třetinu všech případů pak přečiny dopravní. V této poslední skupině se situace zlepšuje, počet recidivistů odsouzených pro dopravní přečiny klesá. Průzkum zjišťuje, že toto zlepšení se datuje už od r. 1959, od vydání nového zákona, podle něhož je možno odebrat oprávnění k jízdě každému, kdo řídí vozidlo v nestřízlivém stavu.

Zajímavé je i zjištění o tom, jak působí výkon trestu a peněžní pokuty. Ti z provinilců, kteří byli odsouzeni poprvé na více než dva roky vězení, se dali znovu na špatnou cestu jen ve 2,5 % případů; naopak, při trestech nižších než dva roky činil celkový počet recidivistů téměř 9 %. Z toho důvodu se v poslední době v Polsku stále více uvažuje o tom, aby soudní výroky o krátkodobých trestech na svobodě byly nahrazeny peněžními tresty a pokutami, které bývají citelnějším trestem než odnětí svobody.

Výzkum veřejného mínění o problémech odzbrojení ve Francii a dalších státech

Z podnětu UNESCO byl uspořádán mezinárodní výzkum veřejného mínění ve Francii, Norsku a Polsku. Zjišťoval názory veřejnosti těchto států s rozdílným ekonomickým i politickým systémem o problémech odzbrojení,

postoj veřejného mínění k jedné ze zásadních otázek naší doby.

Organizace výzkumu se ujal evropské středisko společenských věd ve Vídni, které se zabývá koordinací a plánováním především sociologických průzkumů, prováděných vědeckými pracovníky v jednotlivých evropských státech. Výzkum byl prováděn formou ankety, jíž se účastnilo přes pět tisíc osob z různých středisk, různého věku i vzdělání. V Polsku řídil anketu dr. A. Siciński, ve Francii prof. Jean Stoetzel z Institutu veřejného mínění, v Norsku prof. Johan Galtung.

Po důkladnější analýze budou výsledky projednány na mezinárodní konferenci, která se sejde během roku 1966. Tento průzkum se má stát v nejbližší době východiskem pro podobnou anketu, která bude provedena na daleko širší základně; má do ní být zahrnut nejen větší počet evropských států, ale i země ostatních světadílů. (Doufáme, že i ČSSR). Než však k tomu dojde, shrneme předběžné výsledky této zajímavé průkopnické ankety, o níž bližší podrobnosti jsou uvedeny např. ve varšavské Trybuně (1965, č. 304, str. 2).

Anketa především ukázala, že ve všech uvedených státech se veřejné mínění velmi zajímá o problémy zahraniční politiky a že vidí souhlasně v atomové zbrani hlavní nebezpečí pro celé lidstvo i ohrožení míru. Jakoliv se dotazovaní bojí války a jejích následků, přece nepropadají panice; nejsilnější byla akceptována hrozba atomové války v Polsku. Francouzi, Dánové i Poláci odpovídali, že největší vliv na udržení míru mají především všichni státníci; na druhém místě zdůraznili Francouzi vliv velmocí, Poláci vliv veřejného mínění a Norové zesílení role OSN.

Svět vydává každoročně asi 1400 miliard dolarů na zbrojení. Na otázku, jak by bylo možno lépe využít této fantastické sumy, odpověděli dotázaní shodně, že by měla být použita na zlepšení materiálních poměrů obyvatelstva; v druhé řadě se Poláci a Norové přimlouvali za to, aby tyto prostředky byly věnovány na rozvoj osvěty a kultury, Francouzi pak na pomoc rozvojovým zemím.

Poslední otázka se snažila zjistit představy dotázaných o tom, jak by měl být zorganizován svět, až by se dosáhlo všeobecného odzbrojení — tedy o jakémsi „modelu příštího světa“. Odpovědi ukázaly, že účastníci ankety to pokládali za věc těžko představitelnou a velice odlehlou. Mnozí Poláci soudí, že v budoucnu budou likvidovány hranice a ustavena celosvětová vláda; jiní (a také část Norů a Francouzů) soudí, že je třeba zachovat svébytnost a odlišnost jednotlivých států, ale posílit roli OSN. Značná část Francouzů se vyslovila pro koncepci regionálních seskupení zemí, spojených shodnými zájmy.

Středisko společenských bádání v Delhi

Poznaňský docent University A. Mickiewicz, Janusz Ziolkowski, byl pověřen řízením střediska pro společenská a ekonomická studia v Delhi. Toto vědecké středisko,

které zřídilo UNESCO, zahrne do svých prací celou oblast jižní Asie. Polský sociolog je specialistou ve studiu procesů urbanizace a sociologie měst.

Prostituce jako společenský problém v Itálii

V 5. čísle SČ (str. 638) jsme zaznamenali výsledky sociologického průzkumu, který prováděla M. Jasińska mezi děvčaty propadlými prostituci v obvodu Varšavy. Prostituce, která jako společenský jev bývá z hlediska sociologického zařazována do rámce sociální patologie, je ovšem problémem daleko přesahujícím hranice jednotlivých států nebo ekonomicko-politických systémů. Proto obdobné problémy, jaké zjistila polská badatelka, souží i Itálii, a v největší míře i „věčné město“ — Řím. Italský příspěvek k praktickému boji s prostitucí je po stránce administrativní velmi radikální: Už v r. 1958 byly v celé zemi úředně zavazeny a zrušeny všechny veřejné domy, což pro ministerstvo financí znamenalo roční ztrátu kolem 20 miliónů dolarů. (Tolik činily totiž daně, které ze svého „podnikání“ odváděly tyto veřejné domy státní pokladně.) Ukazuje se však znovu, že pouze administrativním zásahem prostituci jako jeden z jevů společenské patologie nelze odstranit. Dnes totiž žije v Itálii na 200 000 žen z prostituce, po 12 tisících populárních prostitutek má Milán, Turín i Řím. Úřady hlavního města zjistily, že v centru Říma je už tolik prostitutek, že turisté se těžce prodírají řadami děvčat, která je oslovují a zastavují před historickými památkami, jež si chtějí prohlédnout. A tak se znovu ozývají návrhy na obnovení veřejných domů: prý je to jediný prostředek, jak zamezit uliční prostituci, stále se šířící a stále agresevnější.

Sociologickou analýzu voličů a voleb v NSR.

a to v nejprůmyslovnější a nejlidnatější spolkové zemi (Nordhein-Westfalen), provedl prof. Ervin K. Scheuch, ředitel ústavu pro srovnávací sociální bádání v Kolíně (Institut für vergleichende Sozialforschung der Universität zu Köln). V této zemi získala CDU/CSU 44,8 % hlasů, SPO 41,5 %, a vzájemný poměr obou hlavních stran západního Německa, vzrůst hlasů sociálně demokratických a psychologické i politické důsledky měnící se sociální struktury v porúrské oblasti soustřeďují hlavní zájem Scheuchova rozboru, který byl otištěn v revui Der Spiegel (1965, 42).

Sociální demokracie získala nejen ve starých dělnických centrech, dovozuje autor, ale i v okresech vysloveně katolických, což se přičítá nové orientaci, kterou tato strana uskutečnila ve své kulturní politice. Získala dále ve venkovských okresech, a to z důvodů, které mají širší a obecnější sociologickou platnost než pouze západoněmeckou. Prof. Scheuch po našem soudu správně zdůrazňuje, že „dnes je už ve skutečnosti těžko říci, kde přestává městský způsob života a kde začínají životní formy venkova. Města — ve srovnání

se 19. stoletím — se stala „venkovským“ — a venkov se přizpůsobil městskému životnímu stylu“. Tím je postupně odstraňován rozdíl i protiklady mezi městem a venkovem, což v německých dějinách bylo často ideologicky formulováno jako rozpor rozdílných životních forem.

Jako další skutečnost zjišťuje německý sociolog plynulejší přechody mezi jednotlivými sociálními skupinami. Soudí, že protiklady se zmírňují neustále postupující vnitřní diferenciací uvnitř jednotlivých tříd, „křížením sociálních okruhů“ — mohli bychom to nazvat podle německého sociologa Simmela — důsledkem mnohonásobných kombinací sociálních rolí. Je to (podle autorova názoru) nový tmel společnosti, v níž lidé jsou jednotlivci pouze v málo věcech, avšak jsou jednotni v přesvědčení, že se nelze absolutně připojit k jediné sociální skupině či ideové orientaci. Tak úzkou identifikaci s jedinou stranou (pokračuje německý sociolog), téměř náboženské nadšení pro jeden politický program, nelze již proto očekávat. Vůbec lze u německých voličů konstatovat málo zájmu o světónázorové úvahy i vcelku malý zájem o politiku. Protiklady v německé společnosti, které v minulosti působily na politické dění a spolupůsobily na protiklady mezi politickými stranami, ovšem existují; změnily však svůj charakter i svůj význam: „Passé jsou světónázorové diskuse, „vysoké C“, i „vysoké S“ (zkratka názvu křesťanských demokratů a sociálních demokratů), žádný druh náboženské víry či její náhražky již nevznécuje lidové masy.“ Tak dochází prof. Scheuch k zobecnujícímu závěru, že psychologické postoje a politické formy, v nichž se vyvíjí nejrůznovější německá země, jsou prostě obrazem moderní průmyslové společnosti vůbec. Je prý to společnost s mnoha přirozenými protiklady, s vysokými požadavky na své členy, kteří protikladně povinnosti, přání a touhy v každodenním životě vždy znovu vybalancovávají a vzájemně vyrovnávají.

Francouzský sociolog autorem úspěšné beletristické knihy

George Perec, francouzský sociolog z povolání, který pracuje jako dokumentarista v jednom vědeckém středisku, dostal cenu Renaudot za svou beletristickou knihu *Les Choses*. Jeho dílo o 120 stranách je vlastně „sociologickým románem“, jak říká francouzská kritika, protože velmi podrobně zachycuje tvář let šedesátých. Na tomto pozadí, jež popisuje metodou sociologické studie, líčí Perec osudy mladého manželství a jeho vztahy k okolnímu světu, lidi vydané na pospas povrchní civilizaci dobrého žítobytí, v níž zanikají všechna vyšší snažení; kniha měla u kritiky i čtenářů úspěch.

Sociologie zkoumá problémy mladé inteligence v Polsku

Kolektiv pracovníků katedry sociologie varšavské university provedl v městských stře-

sociologický výzkum, který zjišťoval stabilizaci mladé inteligence v okrajových oblastech Polska, „v terénu“. Výsledky průzkumu potvrdily v zásadě mínění, které se o této otázce již ve společnosti ustálilo: absolventi vysokých škol, kteří jsou zaměstnáni jako vysocí kvalifikovaní specialisté v malých provinciálních městech, jsou obvykle spokojeni se svou materiální situací, obávají se však svého kulturního i odborného sestupu a zklamování, protože v místech svých pracovišť mají omezené možnosti prohlubovat své znalosti odborné i kulturní. Tento nedostatek perspektivy, obava před provincialismem, je jednou z hlavních příčin specifické atmosféry dočasnosti, která vyznačuje střediska mladé inteligence: po několika letech „terénové karantény“ mladý inženýr, lékař atd. se snaží získat zaměstnání ve velkoměstském prostředí, v konkrétním případě ve Štětíně.

Tyto výsledky sociologického průzkumu jsou potvrzovány i statistikou. Z celkového počtu asi 8500 pracovníků s vysokoškolským vzděláním (lékaři, právníci, ekonomové, inženýři, agronomové, zootechnici a vědeckí pracovníci), kteří jsou zaměstnáni v kraji (województwo) šetěnském, pouze 2100 jich pracuje mimo město, což nelze odůvodnit dominující rolí Štětína v ekonomické a kulturní struktuře tohoto kraje.

B. Chocianowicz odpovídá (Trybuna 1965, 345) po této analýze na otázku, co činit, aby mladá inteligence rostla s „terénem“ a zároveň měla zabezpečený všestranný další rozvoj. V polských poměrech se tuto otázku snaží řešit např. pracovníci sdružení v Szeceńskim Towarzystwie Kultury především rozšířením a prohloubením regionálního ruchu vědeckého i kulturního. Jsou zakládány např. regionální kluby techniky, historické společnosti, sdružení rolnické inteligence, i do malých měst putují výstavy, zajíždí sem filharmonie atd. Prvé výsledky této práce jsou velmi nadějné, a tak rok 1966 má být rokem intenzivní ofenzivy zaměřené na „terénového inteligenta“. Hlavně se má prohloubit vědecká regionální práce, podporovat doktorské práce s regionální tematikou a budovat i regionální studentské hnutí. Chystá se také první setkání mladé inteligence, která pracuje v regionálním ruchu šetěnského kraje. „Slova se tu ujmou (končí referát) mladi z terénu i ti, kteří sem zakrátko přijdou. Zdá se, že to bude pionýrský podnik nejen v rámci kraje, ale i celkově velmi užitečný.“

Člověk ve společnosti

Snad ještě nikdy v posledních letech žádná kniha nezbudila takový ohlas, zájem, kritiku i nesouhlas, jako nejnovější práce významného polského učenice Adama Schaffa, jeho filosoficko-sociologický výklad o lidském individuu v pojetí marxismu, nazvaný *Marksizm a jednostka ludzka*. Je totiž o ní prováděna rozsáhlá diskuse, která dosud zabrala 130 stran prosincového čísla Nowych Drog (1965) a pokračuje zde i v ji-

ných časopisech. Nadto má tato diskuse tak zásadní ráz v polském ideologickém životě, že je nazývána reprezentační diskusí (pokud jde o složení a odbornost diskutujících), diskusí nejživější, kontraverzní, plodnou a vážnou, protože se v ní střetly názory velmi odchylné i pokud jde o Schaffovu knihu, i pokud jde všeobecně o problémy zde rozvíjené.

Uvedeme aspoň krátce hlavní kritické hlasy a Schaffovu závěrečnou odpověď. Andrzej Werblan kladně oceňuje, že kniha je věnována důležité problematice socialistického humanismu. Tyto problémy jsou předmětem živé diskuse v levicových střediscích celého světa, bylo by však přílišným zjednodušením vidět v této skutečnosti jen intelektuální reakci na antihumanistické a antisocialistické zjevy období tzv. kultu osobnosti. Je to spíše důsledek skutečnosti, že socialismus v SSSR i evropských lidově demokratických státech dospěl do takového stadia rozvoje (po splnění základních úkolů socialistické přestavby společnosti, rozmachu industrializace atd.), že může přistoupit ke společenské realizaci svého nejlubšího obsahu a smyslu. „Humanismus je totiž ona základna, na níž musíme vyhrát zápas proti buržoazní ideologii.“ Schaffově knize pak tento kritik speciálně vytýká, že příliš rozšiřuje pojem odcizení i na socialistické zřízení, zejména pokud jde o formu vlády. — Nesoudím (říká Werblan), že by naše socialistická demokracie byla dostatečně dotvořená a vyzrálá. Každá z dosavadních společenských formací potřebovala několik pokolení, aby vytvořila svou vlastní formu demokracie pro vládnoucí třídu. V socialismu jde o obtížnější úkol, o vytvoření demokracie pro celou společnost. Jsme svědky a účastníky krystalizace procesu vytváření forem této demokracie a jejího mechanismu. Úkolem společenských věd musí být napomáhat tomuto procesu, a ne abstraktně uvažovat o úloze vlády v procesu odcizení.

J. Wiater upozorňuje na makrosociologickou analýzu Schaffovy knihy i na pojetí nových problémů, které jsou spojeny se soudobým ideologickým zápasem i rozvojem socialismu: oceňuje poznávací hodnotu knihy, která využívá celé marxistické literatury. — Rovněž St. Żółkiewski oceňuje, že Schaffova práce obohacuje problematiku společenských věd. „Ještě před deseti, pěti léty (pokračuje) nediskutovali bychom tak svobodně o odcizení; to je diskuse úplně nová, svěží, kterou umožňuje právě tato kniha.“ Konkrétně jí však vytýká, že nevyužila četných empirických prací, které se zabývají soudobou kulturou Polska. — Další z diskutujících, M. Pohorille, také uznává přínos knihy pro nové pojetí socialistického humanismu, ale odmítá její metodologický postup, který neodpovídá vědeckým požadavkům, a přesunuje akcent na odlehlé a okrajové zjevy skutečnosti. — Také A. Starewicz kladně oceňuje, že Schaff vystoupil s problematikou marxistického humanismu. Avšak kriticky hodnotí onu část autorovy analýzy, která váže problematiku individua s atomovým ohrožením celé lidské existence, s postupem tech-

niky, s industrializací a urbanizací. Názor o vlivu těchto procesů na pocit osamocení člověka, popření osobnosti automatizací společnosti, pokládá za libovolnou konstrukci či ohlas existencialismu. Podle názoru A. Schaffa (pokračuje kritik) „dějiny lidstva nejsou historií třídních bojů, ale historií odcizení lidského individua, odcizení, s nímž je boj beznadějný, protože se nedá vyhrát, protože toto osamocení a odcizení nezanikne ani v socialismu, ani v komunismu, ale zmizí až s lidským rodem“. Starewicz dále odmítá Schaffovo pojetí odcizení jako kategorie klasifikace vztahů mezi individuem a společností, pochybuje o správnosti dalšího názoru Schaffova, totiž o vzníkání privilegované vrstvy vládnoucí elity, a uzavírá svou kritiku výtkou, že autor nevidí hlavní frontu boje — s filosofií a ideologií buržoazní.

V odpovědi na tyto a další kritiky Schaff obhajuje centrální motiv své knihy, humanistickou interpretaci marxismu a její význam pro ideologický zápas. „Měl jsem původně v úmyslu (pokračuje Schaff) napsat srovnávací studii »Marxismus, personalismus, existencialismus a koncepce lidského individua«. Ukázalo se však, že nemožno takovou studii napsat, protože je nedostatek materiálu pro charakteristiku názorů — marxismu. Tento stav věci, který je možno lehce zjistit v literatuře předmětu, přinutil mne zkoncentrovat se na pozitivní výklad o názorech marxismu na tuto otázku.“ Schaff se dále brání proti výtkám individualismu a subjektivismu, hájí své názory o odcizení tím, že jeho kniha „mobilizuje do boje proti pocitu osamocení, do boje pochopeného jako proces překonávání jednotlivých forem odcizení“. V závěru pak děkuje organizátorům diskuse i kritikům své knihy, protože „výměna názorů byla plodná a užitečná i pro autora knihy“.

Václav Osvald

Čtyřměsíční studijní zájezdy do USA

pro sociální pracovníky a vedoucí organizaci mládeže pořádá od roku 1956 každoročně CIP (Council of International Programs). Letos se této akci zúčastní přibližně 180 pracovníků z 50 různých zemí světa. Každý si hradí ze svých prostředků nebo ze stipendia své země cestovní výlohy. Po dobu pobytu v USA jim poskytuje celé zaopatrění a příspěvky na drobné výlohy CIP, která sdrzuje na sto různých organizací a institucí. Po krátkém pobytu v New Yorku jsou účastníci rozděleni do pěti skupin a rozesláni do měst: Chicago, Cleveland, Minneapolis, St. Paul, Philadelphia a San Francisco. Prvých sedm týdnů navštěvují univerzitní přednášky. Dalších deset týdnů je věnováno praktickému zaškolení ve výchovném zařízení, které si zvolí. Jsou tam přijati jako placení pracovníci na plný úvazek. Mezi pracovišti jsou zvláště jmenována zařízení pro duševně postiženou mládež, pro tělesně vadné, smyslově postižené, nápravná výchovná zařízení pro mladistvé provinilce, dětské léčebny, nemoc-

nice, prázdninové tábory a mládežnické organizace. Přijímají se jen účastníci ve věku 23—40 let, ovládající plynně slovem i písmem angličtinu. Požaduje se, aby to byli lidé, kteří bezprostředně přímo mezi mládeží pracují, a nikoliv jen administrativní nebo dozorčí síly. Nejzajímavější na celé věci je to, že USA má kritický nedostatek sociálních pracovníků a odborníků pro práci mezi postiženou mládeží. V Anglii se už dnes ozý-

vají kritické hlasy proti této a jiným akcím, které odčerpávají z Británie i z jiných států odborníky do USA, protože dosti je těch, kteří se dávají zlákat výhodnějším materiálním zaopatřením k trvalému pobytu v USA. Americká vláda tyto akce podporuje, neboť import odborníků vyjde mnohem levněji nežli obtížné získávání a nákladné zaškolování domácích sil.

Bohuslav Kovář

Kiss G.: Soziologie in Osteuropa

in: Osteuropa 1965, č. 11–12.

Autor rozlišuje dvě etapy vývoje sociologie v socialistických zemích: 1. etapu teoretických diskusí o vztahu sociologie a historického materialismu (1956–1962) a 2. etapu rozvoje praktických sociálních výzkumů (od r. 1962). Článek obsahuje některé nepřesnosti v diskusích mezi dogmatiky a revizionisty. Hlavní je však důraz na široké perspektivy a poznávací možnosti, které sociologie má v podmínkách socialismu. Sociologická hlediska přispívají k lepšímu fungování socialistického společenského systému a stávají se prostředkem plánování. To podle Kisse může sice poněkud omezovat teoreticky poznávací funkci sociologie, ale znamená velký praktický užitek pro stabilizaci socialistického systému a zároveň získání věcně fundovaných poznatků o společenské skutečnosti v tomto systému. Autor zdůrazňuje příznivé podmínky pro národní i mezinárodní koordinaci sociologických výzkumů v socialistickém světě.

D. S.

Papalekas J.: Zur Soziologie der Automatisierung der Produktion

(Probleme und Befunde) — Dortmund 1964.

Studie obsahuje ve stručném výkladu některá teoretická východiska i částečné závěry z intenzivního výzkumu průmyslové práce v podmínkách pokročilé automatizace v chemickém podniku. Vítá přechod k zvěčnění diskuse o sociálních důsledcích automatizace, k němuž došlo v 60. letech. Cílem automatizace je osvobození člověka od všech pracovních postupů, které se pravidelně opakují. Podíl automatizovatelné produkce, který před 8 lety byl odhadován pouze na 8 až 10 %, je nyní uznáván na úrovni 20 až 25 %. Při výzkumu byly zjišťovány souvislosti mezi 4 dimenzemi: rozdělení práce, kooperace mezi dělníky navzájem i mezi dělníky a představenými, vztah dělníka k technickému zařízení, vztah dělníka k představenému jakožto nositeli sociální moci. Byl zkoumán vliv relativní nepetržitosti automatizovaného procesu a distance dělníka vůči němu. Na místo pevného pracoviště přichází rotující struktura pracovišť. Zatímco pro první etapu průmyslové produkce byla příznačná práce jednoho spolu s druhými (Miteinanderarbeiten — Einung — týmová kooperace) a pro mechanizační fázi práce jednoho vedle druhých nebo po druhých (Neben- und Nacheinander-

arbeiten — Einheit — skladebná kooperace), automatizace položila základy k práci jednoho vstřícně vůči druhým (Zueinanderarbeiten — Verbund), což je podle Papalekase nová forma abstraktní univerzality práce. V jejím rámci ovšem zůstávají tři skupiny dělníků: dohlížející, ošetřující (jejichž funkce arbeiten — Einheit — skladebná kooperace) a tradiční (zámečníci, kováři). Dělník nového typu kontroluje a rozhoduje, musí umět přetvářet abstrahovanou souvislost do konkrétního postupu.

D. S.

Klönne A.: Wirtschaftsdemokratie als Alternative

in: Blätter für deutsche und internationale Politik I. 1965, č. 11. II. 1966, č. 1.

Sociologická analýza současných diskusí o otázkách tzv. Mitbestimmung (spolurozhodování), které jsou vedeny v NSR zejména mezi odbory a podnikatelskými svazy. Odbory navrhuji rozšíření norem, platných pro hornictví a metalurgický průmysl (paritní obsazení dozorčích rad a instituce tzv. dělnického ředitele), do větších podniků všech ostatních odvětví. Podnikatelské svazy argumentují proti tomu mj. tím, že demokratizované hospodářství a tržní hospodářství se navzájem vylučují, neboť tržní hospodářství spočívá na soukromém vlastnictví výrobních prostředků. Autor se přiklání k odborářskému stanovisku, přičemž přisuzuje Mitbestimmung zejména funkci uplatnit stanoviska zaměstnanců v měřítku celohospodářském, zabránit politickému zneužití koncentrace hospodářské moci a přenést proces demokratizace do hospodářství. Proti argumentaci podnikatelských svazů uvádí zejména fakta zesílené koncentrace západoněmeckého průmyslu, která podle něho znemožňuje „iniciativu vlastníků“. Zdůrazňuje, že přání demokratizovat hospodářství nemůže být ztotožňováno s utopii odstranění řídících funkcí. Připomíná též problém odcizení mezi představiteli a představenými, který se objevuje při realizaci Mitbestimmung.

D. S.

Ben — David J.: Professions in the Class System of Present Day Societies

A Trend Report and Bibliography, Oxford, England 1964.

Výstižný přehled problematiky a vývoje sociologie povolání, zužených ovšem na svobodná povolání intelligence. Staví proti sobě

koncepte, které spojovaly tato povolání s altruistickou tvorbou sociálních ideologií (Wilson, Marshall) a koncepte, zdůrazňující úsilí o individuální úspěch na zvoleném poli (Parsons). Ukazuje, že současná literatura o této otázce se jednostranně vyvíjí v mikrosociologickém a sociálně psychologickém směru („occupational roles“, pracovní satisfakce, proces profesionální socializace atd.). Sám autor naproti tomu ukazuje význam početního růstu profesí pro třídní strukturu společnosti, přičemž je porovnávána řada zemí za celé století. Proti evropskému systému přípravy těchto povolání v dřívějších desetiletích se zdůrazňuje rychlý růst systému amerického a sovětského. Závěrečná kapitola se týká sociální mobility povolání inteligence. Cenné jsou tabulky pohybu z různých vrstev do elit. V jednotlivých kapitalistických zemích tvoří podle nich příliv ze středních vrstev 200–600 0₀ ve srovnání s přílivem z dělnických, respektive „manuálních“ tříd.

D. S.

Matoušek O., Růžička J., Psychologie práce. Základní otázky

NPL, Praha 1965.

Přehledný populární výklad, v němž zájemce o sociologii upoutá zejména nejobsáhlejší kapitola o sociálně psychologických problémech práce. Soustřeďuje se na tři problémové okruhy:

I. Pracovní motivace se zdůrazňovanou společenskou podmíněností. Jsou uvedeny žebříčky hodnot, přikládány různým stránkám pracovní činnosti a přehledy pracovních stimulačních činitelů, mj. účinnosti různých forem slovního hodnocení.

II. Pracovní skupina; zejména problémy její formální (pojímání přísluš hierarchicky) a neformální struktury. Předpokládá se existence pouze jednoho neformálního mluvčího, ač právě pro soudržné skupiny je příznačné autoritativní jádro z několika členů. Kromě vedoucího se uvažuje o izolovaných pracovnících, opomíjí se např. role kritika. Velký důraz je kladen na společenskou atmosféru na pracovišti. Výkonnost pracovníka je ovlivňována tím, jaké jeho hodnocení z hlediska osobní a pracovní stránky se stalo součástí celkového mínění skupiny.

III. Vedoucí pracovník z hlediska svého postavení ve skupině, své role i osobnosti. Autoři zdůrazňují, že jeho vlastnosti jsou vždy odrazem celkové interakční role jedince. Užitečný je přehled determinant úspěšného jednání vedoucího pracovníka. Zvláště důkladně je rozebírána personální činnost vedoucího.

D. S.

Ralf Dahrendorf: Arbeiterkinder an deutschen Universitäten

J. B. C. Mohr, Tübingen 1965, 48 str.

Empirická studie, založená na sekundární analýze rozsáhlých výzkumů, provedených v poslední době v NSR. Dahrendorf vychází

ze zjištění, že německé university v posledních letech navštěvuje cca 5 0₀ studentů, pocházejících z dělnických rodin (Anglie — 25 0₀, USA — 30 0₀). Fakt, že polovina německého obyvatelstva dodává jen dvacetinu vysokoškoláků, považuje za jednu z oněch „kritických skutečností“, jimiž je angažovaný sociolog povinen se zabývat. Protože neexistuje žádné právní omezení, které by bránilo dělnickým dětem v přístupu na vysoké školy, je třeba hledat bariéry v sociální struktuře společnosti a v motivační struktuře individuí. Z tohoto hlediska zkoumá 1. *sympatie dělnické rodiny ke vzdělání* (Bildungsfreundlichkeit der Arbeiterfamilie), 2. *sympatie vzdělávacích zařízení k dělnickým dětem* (Arbeiterfreundlichkeit der Bildungseinrichtungen). Ad 1. Vztah dělnické rodiny ke vzdělání je nejprve *ekonomickou otázkou*, rozhodující roli však nehrají *náklady na studium*, které lze dnes krytí pomocí stipendia (v NSR existuje poměrně dobrý systém sociálních stipendií, tzv. Honnef-Modell), ale nutnost *rezignace na vlastní příjem* po dobu studia. V této souvislosti dokazuje, že v dělnických rodinách dosud chybí typický středostavovský motivační vzor „odsunutého uspokojení“ (*deferred gratification pattern*, srv. L. Schneider a S. Lysgaard, ASR 18, 1953) a rozhodující roli hraje orientace na možnost okamžitého výdělku. Druhým determinujícím faktorem je empiricky prokazatelná *sociální distance*, která má dvě základní formy: informační distance a efektivní distance. Ad 2. Dahrendorf dokazuje rozbořem sociálního profilu a mobilních vzorů německého učitelstva, že střední školy mají výrazný charakter „středostavovských institucí“, z čehož vyplývají základní heterostereotypy vzhledem k dělnickým dětem. Polemicky se vypořádává s tradičním předsudkem „nižšího nadání“ dělnických dětí, vycházejícím z anachronických představ o dynamice vývoje osobnosti a dokazuje, že za současného stavu představují dělnické děti základní *Begabungsreserven* v NSR. Rozbor vrcholí zdůvodněním nutnosti překonat současný stav, který je překážkou na cestě k Dahrendorfovu ideálu „moderní společnosti“. „Jde mě především o to, že svobodná společnost potřebuje vyspělé občany, kteří mohou vyrůst jen tehdy, když „právo na svobodný rozvoj osobnosti“ bude sociálně podloženo“. Dahrendorfova studie bezprostředně souvisí s jeho publikací *Bildung ist Bürgerrecht* a knihou jeho tübingské žačky Hannelore Gerstein, *Studierende Mädchen*, München 1965.

B. J.

Ralf Dahrendorf: Bildung ist Bürgerrecht. Plädoyer für eine aktive Bildungspolitik

Nannen-Verlag 1965, 155 str.

Publikace pro Dahrendorfa velice příznačná: jeho koncepte angažované sociologie (*Gesellschaft und Freiheit, Die angewandte Aufklärung*) a představa *moderní společnosti* (*Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*) jej konsekventně vede do oblasti *praktické*

politiky. Volba školské politiky je teoreticky podmíněna představou o funkci školství v moderní společnosti jako základního mechanismu obsazování společenských pozic, prakticky autorovou účastí při zakládání university v Kostnici a členstvím v poradním sboru badensko-würtenberského ministerstva školství. Rozvoj školství a školskou reformu nelze podle autora zdůvodňovat primárně ekonomickými nebo prestižními zřeteli, základní hledisko musí být sociálně politické: aktivní vzdělávací politika je autorovi jedním z nejzákladnějších předpokladů reálné, materiální (tzn. neformální) občanské rovnosti, která je strukturální podmínkou aktivní účasti všech účastníků společnosti na sociálním a politickém procesu. Školství je povinno zajistit všem dosažení základní kvalifikace „občan“, jehož základním rysem je schopnost dalšího autonomního rozvoje osobnosti. Tato argumentace demonstruje silné i slabé stránky Dahrendorfovy teoretické pozice: její sympatický demokratický, humanistický patos, i její osvíceneckou abstraktnost. V řadě kapitol zkoumá pomocí pronikavé sociologické analýzy neutěšené rysy západoněmeckého školství: disproportionální zastoupení venkovských a dělnických dětí, dívek a mládeže z katolických oblastí na všech typech vyšších škol, masový rozsah předčasného ukončení studia na středních i vysokých školách při prokazatelném nadání, neefektivní studium na vysokých školách, vyplývající z nedostačné diferenciace studijních směrů a přežitého chápání akademické svobody atd. Rozbor doplňuje návrhy hlavních směrů a cílů reformy. Závěrečná kapitola představuje pozoruhodný esej o vztahu sociologického výzkumu, plánování a politiky.

B. J.

Helmut Schelsky: Auf der Suche nach Wirklichkeit. Gesammelte Aufsätze

Eugen Diederichs Verlag, Düsseldorf-Köln 1965, 487 str.

Sborník 24 statí z let 1949–1961, vesměs již publikovaných. (Obsahuje mj. tyto knižně publikované Schelského práce: *Die sozialen Folgen der Automatisierung*, Düsseldorf 1957, *Schule und Erziehung in der industriellen Gesellschaft*, Würzburg 1957, *Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation*, Köln-Opladen 1961). Shromážděné statí demonstřují několik typů přístupu k sociální realitě, od empirického zkoumání jejích jednotlivých oblastí v rámci „speciálních sociologií“ (oddíl *K významu jednotlivých životních oblastí*: sociologie podniku a profese, sociální důsledky automatizace, sociologické problémy volného času, sociologie výchovy a školství, medicíny, náboženství, města, publicistiky) přes „teoretickou sociologii“ (oddíl *K strukturální analýze společnosti*, kde v souvislosti s rozborem kategorií sociální stratifikace, společenské třídy a sociální změny rozvíjí svoji teorii soudobé společnosti jako „niveлизованé středostavovské společnosti“) až po „transcendentální teorii společ-

nosti“ (oddíl *K diagnóze současnosti*, obsahující zejména proslulé statí *Ztráta reality v moderní společnosti a Člověk ve vědecké civilizaci*), pohybující se již za hranicemi sociologie v oblasti filosofické reflexe a blíží se tradičnímu proudu německého „kulturesimismu“. Divergence výsledků těchto jednotlivých přístupů je příznakem toho, že pokus o spojení německé filosofické tradice s empiricky koncipovanou sociologií se Schelskému v podstatě nezdařil. Část publikovaných statí, především pocházejících z první poloviny padesátých let, je již značně antikvována, jejich publikace tak představuje spíše příspěvek k dějinám poválečné německé sociologie i k dokreslení profilu autora, který v předmluvě knihu charakterizuje jako „rozloučení s jednou formou sociologického bádání a učení, jehož sociální a vědecký význam se chýlí ke konci“.

B. J.

Anthony Giddens: Problém sebevraždy ve francouzské sociologii

The British Journal of Sociology, sv. XVI., březen 1965, 3 a n.

Anthony Giddens (Leicester) rozbírá vývoj sporu o vysvětlení sebevraždy především ve francouzské vědě. Jev vykládá jednak teze psychiatrická (Falret, Esquirol, de Fleury, Delmas), považující sebevraždu za projev duševní poruchy, jednak teze sociologická (Durkheim, Halbwachs), spatřující v ní spíše produkt společenských poměrů. Svou důkladnou monografii, věnovanou sebevraždě (*Le Suicide*, 1897), přispěl Durkheim, tvůrce sociologické teze, nejen k objasnění jevu ze sociologického hlediska, ale uspěl i v ospravedlnění sociologie jako samostatné vědy probádáním předmětu, považovaného dosud za výhradní doménu psychologie. Jak ovšem ukázal Gurvitch (1952), zašel Durkheim ve svém sociologickém objektivismu poněkud daleko, neboť vytvořil strohý protiklad společnosti a jedince, mezi nimiž je ve skutečnosti stálá souvztáhnost. Na nedorozumění se zakládal spor mezi Durkheimem a Tardem o to, zda je sebevražda v zásadě jevem společenským či individuálním. Jádrem problému je právě naopak vztah mezi společenskými a psychickými činiteli v etiologii sebevraždy, neboť ani výlučný psychiatrický výklad nebyl zkušeností potvrzen, ani výklad sociologický nestačí k úplnému objasnění sebevraždy, již propadá jen malý zlomek obyvatelstva. Sociologové dosud vyhledávali korelace mezi sebevraždou a určitými sociálními proměnnými, psychologové se vesměs omezovali na anamnézy osob, které se o sebevraždu pokusily, a anamnézy těch, kteří takto skončili v nemocnici, ale ostatní osoby, jež při sebevraždě uspěly, už vyšetřovat nelze. Giddens však vidí cesty ke zdokonalení výzkumů v soustavném šetření u příbuzných a známých krátce po činu, ve výzkumu těch, jejichž pokusy se nezdařily jenom pro technické překážky, v laboratorních pokusech, postihujících činitele ovlivňu-

jící kontrolu i projev agrese (Menninger) u individuí a skupin, a posléze v pozorování vzorů zespolenšňování spjatých s útlumem nebo s usnadněním zevních agresivních projevů v různých skupinách. Tím by se vyjasnil vztah mezi skutečnými sebevraždami a pouhým sebevražedným chováním (pokusy, hrozby) a rozšířením výzkumů na větší počet osob bude spíše možno odpovědět na otázku, proč se za určitých společenských situací některé osoby vraždí, zatímco jiné za týchž poměrů sebevražedné chování neprojevují.

Jistě velmi přehledná a podnětná a důležitému problému sociologickému věnovaná studie Giddensova neujde pozornosti našich sociologů, neboť jev byl studován i u nás (Chalupný, Král aj.). Z našich badatelů byl autorovi znám toliko jazykově dostupný Masaryk, kterého však mlyně řadí k německým sociologům. Zjevně se zabýval také předčasně v emigraci zesnulý Ullrich, který částečně spolupracoval na znamenitém díle Halbwachsové (viz mou obsáhlou recenzi v Soc. problémech 1932, 233—239).

F. P.

Jean Maissonneuve: La psychologie sociale

Sbírka Que sais-je? Presses Universitaires de France, Paris 1965, 128 s.

Autorovi není sociální psychologie ani „intermentální“ psychologii (Tarde), ani pouhým přívěskem sociologie; jejím vlastním předmětem je interakce vlivů společenských i jednotlivých osob, vztahy jednotlivců mezi sebou i vzájemné vztahy skupin. Naproti tomu studuje sociologie formy skupin, jejich hierarchické uspořádání a soustavy hodnot. Každé společenské chování je však podmíněno jak určitými psychickými pružinami, tak i dříve vytvořenými sociálními podmínkami. Knižka má dvě části: první je věnována styku a jeho sociálním rámcům, druhá studiu interakcí a dynamiky skupin.

V první kapitole prvé části se M. zabývá pohnutkami jednání, vedoucího k stykům, ve vztahu ke společensko-kulturnímu rámci tohoto jednání. Pojednává o samovolné stránce družnosti (sociabilité) a vychází přitom z psychoanalýzy a z poznatků vývojové psychologie. V druhé kapitole, věnované fenomenologii družnosti, pojednává o způsobu, jakým se projevuje v mase (užívá k jejímu objasnění francouzského zájmena „on“), v pospolitosti (communauté: rodina, pracovní kolektiv, národ) a ve společenství (communio: manželská dvojice, jiná sdružení o nejvýše 10—12 lidech) — zde navazuje M. na třídění Gurvitchova. Třetí kapitola vysvětluje společenské rámce společenských skupin, přičemž autor vychází ze sociologie, aby vyložil vznik a vývoj kulturních norem, modelů, soustav, statusů a rolí, skupin i místních prostředí.

První kapitola druhé části pojednává o studiu početně omezených skupin, vhodném z důvodů praktických i metodologických. Druhá kapitola je věnována sociometrii —

autor vychází z prací J. L. Morena. Třetí obsahuje výklad procesu interakce a soustavy rolí (tyto pojmy jsou srozumitelně objasněny) a dále je tu vyložena a rozebrána teorie K. F. Balesa, který zredukoval počet kategorií interakce na dvanáct, vysvětlujících nicméně řešení základních problémů. Konečně čtvrtá kapitola vykládá skupinovou dynamiku pomocí teorií Lewinovy a Sherifovy. Čtenáře patrně nejvíce zaujme stať o výzkumech Lewina a spol., týkajících se vlivu různých způsobů vedení (autoritativního, demokratického a liberálního) na výkon a „společenské klima“.

Spisek se nezabývá ani vývojem sociální psychologie ani jejími ostatními metodami, ani problematikou lidských vztahů v celé jejich plnosti. Je toliko stručným úvodem do některých zorných úhlů a některých základních problémů s vypuštěním teoretických a technických otázek. Autorova snaha o oddělení předmětu sociální psychologie od předmětu sociologie a psychologie je jistě chvalyhodná, avšak takový úkol se snad ani nedá uspokojivě zvládnout ve vědecko-populární, byť sebestromyšlenější příručce. Při výkladu interakcí a dynamiky skupin se autor omezuje na skupiny o malém počtu členů a na sociometrii, což je samo sebou vhodné a vysvětlitelné i tím, že na tomto úseku sám pracoval a usiluje o vlastní přínos, např. metodou „kola“ pro individuální sociogram (str. 89). Ani při těchto omezeních nebude patrně knížka, aspoň v některých svých partiích, snadnou četbou pro začátečníka, jemuž je určena.

F. P.

Alfred Sauvy: L'Opinion publique

Sbírka Que sais-je? Paris 1964, 128 str.

Poutavá knížka o veřejném mínění, jež vysvětluje především na základě francouzských, českému čtenáři nicméně dosti blízkých zkušeností. Autor soudí celkem dost skepticky o kompetenci veřejného mínění utvořit si správný názor o různých událostech a vládních opatřeních a dokládá tyto své pochyby na příkladech jako hodnocení politiky Léona Bluma nebo Paula Reynauda. Přesto zastává názor, že vláda má občany objektivně informovat o věcech veřejného zájmu, zejména nepředkládat publiku jen některá vybraná fakta, jež se jí hodí, a ostatní utajovat, a dále má ponechávat utvoření závěrů občanstvu, jemuž by neměly být vštepovány konečné soudy o předkládaných faktech. Tomuto autorovu požadavku by nevyhovoval ani francouzský, ani sovětský způsob informací: za poměrně nejdokonalejší považuje Sauvy vztahy mezi vládou a veřejným míněním ve Velké Británii, kde se blíží jeho koncepci správných vztahů.

Slabinou spisu je poměrně málo zpracovaná část o poznávání veřejného mínění a o technice jeho studia (tomu je věnována jen IV. kapitola, str. 39—47). Z toho důvodu nebude patrně čtenář vždy přesvědčen o správnosti různých autorových úsudků o obecných

názorech, týkajících se různých otázek (války a míru, řízeného hospodářství, distribuce potravin za války, zvyšování mezd), když ani neví, jak autor dospěl k svým závěrům.

F. P.

Základní kurs sociologie pro ekonomy

Napsal kolektiv katedry sociologie a psychologie INHPL VŠE, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1965.

Skripta, složená ze dvou částí. V první jde o celkové seznámení s některými obecně sociologickými otázkami, jež se týkají vzniku, vývoje a předmětu sociologie, metod a technik sociologického výzkumu. Ve druhé jde o zevrubnější výklad problematiky sociologie průmyslu. Kapitoly *Sociologie a ekonomika* (J. Kohout) a *Human relations* (M. Míček) podávají přehled dosavadního vývoje tohoto oboru i rozbor soudobé literatury. Důraz je kladen na jejich praktické využití v podnikové praxi. Za jeden z prvních úkolů naší sociologie průmyslu se považuje promýšlení systému kvalifikace vedoucích hospodářských pracovníků. Správně je kritizována všeobecnost požadavků, aby formální vedoucí plnil i funkci skupinového vedení v neformálních vztazích. Kapitoly vykazují určité nepochoopení pro vnitřní souvislosti mikrostruktury a makrostruktury. Skripta vrcholí Kohoutovou kapitolou o průmyslové sociologii a socialistickém podniku. Výrazně dokazuje, že sociologie má mít své místo již v projektu podniku, dále při přijímání a adaptaci nových pracovníků. Je podán přehled výzkumů fluktuace a faktorů stabilizace. Autor odlišuje sociální roli v podniku od sociální pozice, která má stabilnější povahu. Jsou uvedeny výsledky průzkumu hospodářských vedoucích, podle nichž např. autoritu mistra u nás nejvíce snižuje nedostatečná kvalifikace, na druhém místě špatné jednání s lidmi.

D. S.

G. Mury: A propos de la nouvelle classe ouvrière

in: *Economie et politique*, 1965, č. 1.

Stať poskytne čtenáři zajímavý pohled do ideologických problémů francouzské sociologie. G. Mury rozebírá dvě díla francouzských sociologů S. Malleta a P. Bellevile, věnovaná problému „nové dělnické třídy“, tj. produktivních pracovníků vyšších stupňů technického rozvoje. Oceňuje v nich mnoho pozitivního — oba autoři mají blízko k marxismu, současně však vznášejí z pozic klasické marxistické teorie a komunistické politiky řadu střídlivých námitek proti módním generalizacím. Pro našeho čtenáře je to současně informace o různých řešeních závažné problematiky nových procesů ve vývoji dělnické třídy a zaměstnanců průmyslu v kapitalistických zemích, navazující nepřímou na známou diskusi v „Otázkách míru a socialismu“.

P. M.

Matejko A.: Wybrane problemy współdziałania dyrektora z załoga

Materiál na seminariu przygotowanym dla kadry kierowniczej Zjednoczonych zakładów stolarki budowlanej w Jablonnie, 1965.

Rozmnožená studie prakticko-sociologického (do určité míry přímo sociotechnického) rázu. Ředitel závodu nemůže podle autora v poměru k osazenstvu zůstatv hostejným k projevům odcizení, jejichž překonání souvisí se zásadami socialistického humanismu. Musí být přístupný, ale zároveň si zachovávat odstup, zajišťující svobodu manévrování při rozhodování. Faktický demokratismus ředitele nachází svůj výraz v zainteresovanosti životními problémy osazenstva, v navazování stálých mnohostranných kontaktů s podřízenými pracovníky. Vedle zájmu celku nemůže opomíjet ani zájmy jednotlivců. Má nejen koordinující a kontrolní, ale i inspirující funkce. V jeho postojích hrají úlohu takoví činitelé jako hlavní zaměření jeho pozornosti (buď na služební úkoly nebo na řídicí hierarchii apod.), odborná kvalifikace, vlastní zájmy, řídicí schopnosti, ochota spolupracovat s podřízenými, taktost v jednání, dávka sebekritičnosti. Některé výzkumy zjistily, že kolektivy řízené lidmi zcela zaujatými služebními záležitostmi měly horší výsledky než kolektivy, jejichž nadřízení věnovali mnoho času bezprostřednímu kontaktu s podřízenými. Velkou pozornost věnuje autor potřebě ponechávat podřízeným široké pole samostatného rozhodování. Pokud jde o iniciativu zdola, uvádí její 4 základní podmínky: musí se týkat autentických potřeb zainteresovaných osob; tyto osoby musí být schopny iniciativu rozvinout; musí existovat reálná možnost projevu aktivity ve smyslu náležité svobody; aktivita a iniciativa zdola musí být dostatečně efektivní ve smyslu uspokojení životních potřeb zainteresovaných osob, tj. mít konkrétní výsledky.

Často se projevuje nedostatečná pružnost organizačních forem. Zvláštní oddíl je věnován vztahu ředitele vůči vysoce kvalifikovaným odborníkům. Autor zdůrazňuje nutnost respektovat vysokou úroveň jejich společensko-profesionálních aspirací, spravedlivě hodnotit možnosti jejich rozvoje a postupu. Moderní organizaci práce — a to zvláště za socialismu — se přičií maření cenné lidské energie odborníků na místech, kde jsou sice poměrně vysoce placeni, ale nejsou tam potřební. Ředitelovy znalosti o osazenstvu nemohou být nadále opeřeny jen o pragmatickou zkušenost, ale především o sociologické a psychologické vědecko-analytické znalosti. Z tohoto hlediska nutno uvažovat specifiku věkové struktury, zdravotního stavu a dalších charakteristik osazenstva toho kterého závodu.

D. S.

Atteslander P.: Die Stellung des alternden Erwerbstätigen im Betriebe und in der industriellen Gesellschaft

in: „Industrielle Organisation“ 1965, 8.

Studie vychází z faktu tendencí k „přestárnutí“ v industriálních společnostech. Stárí je

kolektivní sociální situaci, jde ovšem o relativní pojem i skutečnost, které je třeba pojímat na podkladě současné široké divergence rolí. Vedle důvodů proti dalšímu zaměstnávání starších pracovníků („bezstarostné stáří“, uvolnit místa mladším, menší schopnost přizpůsobení technickým změnám) lze uvést řadu důvodů pro (pravidelnost v práci, koncentrovaná pozornost, metodičnost, kázeň, trpělivost aj.). Statistické věkové skupiny nemohou téměř nic vypovídat o sociálním průběhu stárnutí. Autor vyslovuje hypotézu, že specifickou pro stáří je redukce sociálních vztahů a potíže vznikají právě v důsledku toho, že je pracovník vyloučen ze své pracovní skupiny a postaven do nového prostředí. Zvláštní role starého neexistuje, je to fikce. Jde spíše o problém menšiny v sociální struktuře. Nemáme-li staré lidi považovat za menšinu, musíme dle Attes'andera ovšem změnit vžitou stupnici hodnot.

D. S.

Atteslander P.: Der Mann am Steuer, Ein Beitrag zur Führerrolle im Industriebetrieb in: „Industrielle Organisation“ 1964, 1.

Po zdůraznění významu empirických sociálních výzkumů pro demytologizaci pojmu „vůdce“ autor uvádí, že vzhledem ke své pluralistické hierarchii představují průmyslové podniky v podstatě kontrární normativní subkultury vůči okolní společnosti, tendující k egalitárnímu demokratismu. Vedení a skupinové normy se těsně proplétají. Vedení je sociální proces omezeného trvání: inovace, změna sociálních systémů. Je dynamické, zatím co řízení, administrace se týká již pozic a jiných strukturálních znaků. Vedení se silně týká neformální oblasti. Funguje nejen v souvislostech věcné, ale i emoční kooperace. Vlastní vedení může být prováděno pouze v kooperačním systému, který ovšem není bezkonfliktním vzhledem k divergujícím zájmům jednotlivců i skupin. Vedení má být zkoumáno jako sociální role. Vedoucí chování plyne ze stálých interakcí lidí. Atteslanderova studie se vyrovnává s řadou pojetí pojmu „vedení“ v německé i americké sociologické literatuře. Sama spíše rozebírá pojmoslovné předpoklady problému, méně se opírá o konkrétní výsledky sociologických výzkumů v závodech.

D. S.

Machonin P.: Změny v postavení pracujících v československých závodech od roku 1945 do dneška

in: Dějiny závodů v ČSSR, Práce, Praha 1965. Přehled hlavních problémů společenských vztahů v našich průmyslových závodech je podán na pozadí základních revolučně třídních přeměn, které vedly k početnému rozšíření a souasně k určitému „rozřezávání“ dělnictva. Autor výrazně hovoří o vybudování kolektivistického typu ekonomických vztahů, opomíjí však hierarchické vztahy, které zesílily na základě soustředěnosti společenského vlastnictví. V souvislosti s tím poněkud přeceňuje sociální jednotu pracujících

v závodech, i když správně zdůrazňuje, že nelze hovořit o sociální stejnorodosti. Poznává, že při tomto studiu nestačí sledovat jakési „holé“ sociálně politické vztahy, ale je nezbytné opírat se o tendence vývoje techniky, kvalifikace, pracovní doby atp. a spolu s těmito tendencemi sledovat vývoj vztahů mezi lidmi i jejich psychologický projev. V přehledu sporných vztahů socialistických pracovních kolektivů v závodech jsou uvedeny vztahy mezi pracujícími vyplývající z různého stupně složitosti, kvalifikovanosti a oduševnělosti práce, rozporné vztahy mezi pracovními kolektivy a profesemi (k tomu dodáváme, že jejich studium je zvlášť důležité pro poznání utváření skupinových, nakonec i podnikových zájmů), rozporné vztahy vyplývající z různé úrovně účasti pracujících na řízení, sociální vztahy mužů a žen a sociální vztahy generací. Autor vyzvedá, že zavedení nové soustavy řízení si dříve či později vynutí podstatné zvýšení neformální účasti kolektivů pracujících na řízení. Svou argumentaci omezuje jen na předpoklad, že pracovníci budou na kvalitě a efektivnosti výroby i samotného řízení mnohem bezprostředněji zainteresováni.

D. S.

Vopička E.: Vnitropodnikové řízení v nové soustavě řízení

NPL, Praha 1965

Popularizující knížka vychází z toho, že v zájmu zajištění souladu mezi hospodářskou aktivitou vnitropodnikových útvarů, jednotlivých pracovníků a potřebami celého podniku, sladění prvku kázně a prvku iniciativy přináší nová soustava důraz na využívání hodnotových vztahů též ve vnitropodnikovém řízení. Výstižně charakterizuje hospodářská střediska, odpovídající úsekům činnosti, jež tvoří uzavřené odpovědnostní okruhy a mají se stát základními nositeli hodnotových vztahů. Pro sociologa je práce přínosná nejen jako solidní ekonomicko-organizační informace, ale i tím, že kritizuje jednostranně ekonomický přístup k řízení. Žádá podstatný ohled k psychologické a sociologické stránce řízení. Uvádí např., že mistři mohou podstatně zvýšit efektivnost své řídicí činnosti a její vliv na vytváření motivů k práci, překročí-li hranice úzce ekonomického či dokonce technického chápání problematiky dílny, budou-li se hlouběji zamýšlet nad sociálními vztahy mezi pracovníky. V osobních odděleních by se měli více uplatňovat profesionální psychologové a sociologové, to však nemůže substituovat požadavek, aby poznatky psychologie a sociologie pronikly do obsahu, metod a forem práce každého, kdo se v našich podnicích podílí na řízení.

D. S.

Kobr J.: Organizace průmyslu a průmyslových podniků v nové soustavě řízení

NPL, Praha, 1965

Solidně informativní práce o organizačním utváření zejména nadpodnikových hospodář-

ských orgánů v nové soustavě a o vzájemných vztazích mezi těmito orgány a podniky. Obsahuje řadu přehledných organizačních schémat. Sociologické aspekty v samotném obsahu jsou slabé. Pro sociologa průmyslu a průmyslového podniku má však práce význam tím, že včas seznamuje s novými organizačními rámci, v nichž se bude podnik při své činnosti pohybovat a které nepochybně ovlivní i vnitřní sociální systém podniku, nejen jeho organizaci. Knížka výrazně odlišuje dva základní typy nových výrobně hospodářských jednotek: oborový podnik (případně s koncernově přidruženým podnikem) a trust podniků. Ukazuje jejich přednosti i nevýhody. Důraz je kladen na organizační racionalitu nového uspořádání. Z tohoto hlediska vyzvedá jako důsledek silné monopolní postavení výroby. I když se autor snaží vyvodit, že různé formy soutěže (resp. konkurence) budou tento monopol mírnit a posilovat pozici odběratele, ponechává velkou nejasnost v tom, jak to v daném organizačním rámci při zachování silných centrálních pravomocí bude možné.

D. S.

Blucha J.: K užití některých sociologických metod při zpracování dějin závodů

in: Dějiny závodů v ČSSR, Práce, Praha 1965

Autor konstatuje společný metodologický základ historie a sociologie. Pro historiografii závodů přináší sociologické výzkumy nové aspekty zkoumání, rozšíření studia o další oblasti jevů, které nelze uspokojivě zpracovat historickými metodami, a metodické obohacení o některé kvantifikační postupy, materiálovou analýzu atd. Pokud jde o využití memoárů a autobiografií, domnívá se autor, že historik se na základě těchto pramenů snaží rekonstruovat vývojové souvislosti, zatímco sociolog se soustřeďuje na vysvětlení motivace společenského postoje osobností a skupin. Tento psychologický aspekt samozřejmě musí být studován, ale přesto je správněji dále jako dominující požadavek obsahového rozboru uvedeno vyšetření souvislosti mezi určitým společenským prostředím a konkrétním individuálním postojem, k němuž pak přistupuje typologická analýza osobností a statistická syntéza této analýzy. Podle autora názor nebudou moci speciální sociologické výzkumy optimálně přispívat ke zvláštním potřebám dějepisectví, ale bude nutno uvažovat o komplexních sociologických výzkumech s ústředním cílem získat materiál pomáhající řešit konkrétní otázky dějin.

D. S.

Teschner M.: Zum Verhältnis von Betriebsklima und Arbeitsorganisation. Eine betriebssoziologische Studie

Frankfurt am Main, 1961.

Analýza obsahu 63 interviewů s nahodile vybranými dělníky ocelárny — muži. Vychází z hypotézy, že postoj dělníků k poměrům na

závodě („podnikové klima“) se nedá redukovat na relativně stálé individuální dispozice, ale že mínění a reakce poukazují na objektivní momenty, jimiž jsou podmíněny. Organizaci pojímá jako zvláštní dimenzi závodu, jejíž funkci je vědomá, racionální koordinace kooperačního systému. Centrální organizační problém daného závodu spočívá v tom, nakolik lze při málo standardizované produkci spojit nutnou elasticitnost výrobního procesu s dlouhodobým formalizovaným plánováním. Většina dělníků nemá jasno v normách odměňování a určení výše mzdy připsuje vedoucím, má dojem osobního nadřezování. Z negativních postojů k velkým mzdovým rozdílům autor usuzuje, že obecná tendence k nivelizační konzumní poptávce snižuje vyhlídky vedení na zavádění silné mzdové diferenciace bez odporu dělnictva. Proti výkonové orientaci (vysoké odměny dělníků v akordu) stavějí dělníci konzumní orientaci. Ve vztahu k práci je vysoce hodnocena její rozmanitost a možnost určitého disponování. Časté přání změnit pracoviště v rámci závodu je motivováno přáním 1. mít lépe placené místo, 2. mít zajímavější práci, 3. mít fyzicky snadnější práci. Dělníci mají pocit jistoty před nezaměstnaností. Strukturální souvislosti mezi subjektivními postoji, sociální organizací a technickým procesem se výrazně projevují na problému nadřezání. Existují obavy z důsledků stíznosti. Nespokojenost se týká působení nadřezaných při odměňování a přidělování pracovišť, které je málo racionalizováno. Napětí je způsobováno hlavně objektivními podmínkami, ne psychologickými momenty. Netýká se mistrů, ale nejvíce vedoucích oddělení. Polovina tázaných byla spokojena s tím, jak podniková rada zastupuje jejich zájmy, druhá polovina ji kritizovala za to, že zaujímá spíše stanovisko ředitelství.

D. S.

Borchard H.: Für die Entwicklung einer „Industriesozilogie“

in „Die Wirtschaft“, 1964, Nr. 34.

Programová stať, vymezující sociologii jako vědu, která zkoumá složité komplex sociálních vztahů a z nich vyplývající skupinové postoje v konkrétních historických a regionálních podmínkách, stanoví jejich zákonitosti a vyjadřuje se ke společenskému řízení za socialismu. Těžiště sociologického výzkumu v NDR hledá autor v sociologii průmyslu, jejíž problematiku skicuje takto: 1. *Struktura sociálních kooperačních vztahů jednotlivců a kolektivů* — 1.1 formální skupinová struktura v průmyslových podnicích, 1.2 neformální skupinová struktura, 1.3 skupinová struktura jednotlivých průmyslových odvětví, 1.4 změny sociálních tříd a vrstev, 1.5 řídicí systémy, 1.6 řízení a efektivní struktura autority, 1.7 formální a neformální struktura informací v podnicích; 2. *Typické skupinové postoje* — 2.1 vztahy mezi tvořivým charakterem práce a chováním různých sociálních skupin, 2.2 sociologické problémy kvalifikace,

2.3 působení ekonomických a morálních stimúlů na různé skupiny, 2.4 faktory podnikového klimatu, 2.5 fluktuace, 2.6. chování vedoucích, 2.7 vztah chování vedoucích a informací, 2.8 sociologické problémy přípravy řídicích kádř; 3. *Organizace řízení* — 3.1 organizační typy, 3.2 metody řízení, 3.3 sociální modely řídicí činnosti, 3.4 sociologické analýzy praktických experimentů; 4. *Metody sociálních výzkumů v průmyslu*. I když tento přehled není úplný, je podnětný. Autor žádá lepší zajištění výzkumné práce a mezi socialistickými zeměmi, které v tomto ohledu mají před NDR značný předstih, jmenuje i ČSSR (sic!). (Upozorňujeme, že plný překlad Borchardova článku vyšel v časopise „My 65“, 1965, č. 3.)

D. S.

Klein A., Speigner W., Ergebnisse einer betriebssoziologischen Untersuchung

in: „Wirtschaftswissenschaft“ 1964, č. 11.

Po vědoslovném úvodu, v němž je úkol marxistické podnikové sociologie formulován jako studie zákonitostí, které jsou základem utváření a vývoje socialistických výrobních kolektivů, autoři rozebírají význam podnikového klimatu, formálních a neformálních skupin v podniku. Za důležité objekty výzkumů považují konflikty a informační vazby. Ve druhé části jsou podány výsledky průzkumů 5 pracovních skupin. Byly zjišťovány, škálovány a kvantifikovány postoje jejich členů k podniku. Obzvláště nepříznivé na tyto postoje působily nedostatky v organizaci práce, neinformovanost, nedostatečné respektování návrhů, nedostatečné hodnocení kvality při odměňování, nespokojenost s vedením i s činností společenských organizací. Příznivě působila spokojenost s jednáním bezprostředních nadřízených, sociální jistota a neformální vztahy ve skupinách. Tyto vztahy byly studovány speciálně s použitím sociometrických metod. Určité napětí mezi podskupinami souviselo i se světónázorovými rozdíly, hlavní však byly sociálně lidské motivy.

D. S.

Burch W. R. J.: The Play World of Camping: Research into the Social Meaning of Outdoor Recreation

American Journal of Sociology, sv. 70, č. 5, 1965, str. 604—612, 1 tab.

Autor procestoval se ženou a 3 dětmi v roce 1962 12 rekreačních táborů ve státních leších Oregonu a hovořil s 288 rodinami o táboření v lese. Studoval vztah mezi zaměstnáním a způsobem táboření, denním programem rekreace, volbou her a rozdělení práce na mužskou a ženskou. Činnost v táboře rozdělil na 6 skupin: Symbolická práce (s trofejemi, lov, rybolov, houbaření, sběr dřeva atd.). Expresivní hry (plavání, vodní lyže, veslování). „Volné hry“ (odpočívání, slunění, čtení). „Organizované“ hry (kopaná, volejbal atd.). Substituční hry (stavění a udržování tábořiště,

vaření, oheň). Společenské hry (konverzace, pití, zpěv, procházky). Velkou úlohu hraje každodenní „rituál“ a sportovní zdatnost. Hry, které ženy považují za „normální“, jsou mužům příliš „prozaické“, vyžadují „dramatičtější“ činnost. „Hra na táboření“ vyhovuje typu amerického mužského hrdiny, kdežto žena „hraje“ statečnou, ale mírnou „pionýrskou matku“. Jsou hry oběma pohlavím společné (plavání, konverzace, pití, tanec), ale mnoho „mužských“ her si oblíbují ženy (rybaření, lov, vodní lyže). Hry se v každé generaci mění. Dnešní generace vyhledává způsoby i místa rekreace svých dědů, nikoliv otců. Dává přednost volnému táboření před organizovanými táborovými celky. Je nápadná snaha po „starém pionýrském táboření“, odmítá se „kultura“ (sirky, zapalovače, stany). Autor podává rozbor zkoumaného souboru podle věku, pohlaví, zaměstnání a původu a uvádí tyto skutečnosti do vztahů se způsoby rekreace jeho členů. Zjišťuje, že dnešní člověk pro svou rovnováhu absolutně potřebuje „hru“ jako vyrovnávací sociálně psychologický faktor.

—cy—

Bourdieu, P. et M.-C., Le paysan et la photographie

in: Revue française de sociologie, VI, 1965, 164—174.

Metodicko-analytická studie o funkci fotografie v životě vesnického obyvatelstva je příspěvkem k sociologii kultury. Autoři hodnotí význam fotografie pro vesničana a ptají se, proč fotografie je na venkově ještě stále řídkým zjevem. Je to nedostatek přístupu k „technice“, nebo to souvisí s kulturní úrovní v širším smyslu? Zatím se fotografie na venkově vyskytuje jen jako doklad slavnostních příležitostí, především svateb. Fotografie pořizovaná při křtu je vzácnější. Snímek zobrazuje shromáždění příbuzných a má svůj specifický význam pro dokumentaci rodinného života. Rodinné fotografie jsou ukládány obvykle odděleně od ostatních „všedních“ snímků, aby byly méně přístupné náhodným příchozím a návštěvám. Naopak „slavnostní“ fotografie jsou vyjímány ze schránky, do nichž jsou pravidelně ukládány, a při jejich ukazování je zachováván jakýsi ceremoniel a vytvářena slavnostní nálada. Obecně však platí, že fotografie je pro venkovana v každém směru „marnivostí“, s čímž je spojeno její menší rozšíření a určitá obradnost při zacházení s obrázky. Venkován považuje osobu mající vztah k fotografování a fotografiím za „poměstěného“ člověka, za někoho, kdo se chce povýšit nad ostatní obyvatele vesnice. Studie, která je jednou z verzí napsanou na toto téma pro knihu *Un art moyen, essai sur les usages sociaux de la photographie* (Editions de Minuit), je pro našeho sociologa i zajímavým příspěvkem k poznání úrovně materiální kultury technického typu na francouzském venkově.

V. S.

Tavistock Publications, Londýn 1965.

Vztahy v průmyslu jsou stále pramenem problémů a frustrace v mnohých společnostech, v nichž technologická éra způsobuje rychlé střídání podmínek. Některé základní otázky jsou společné všem těmto společnostem — kupř. jak dosáhnout ustáleného tempa ekonomického růstu jakožto základu pro zlepšení životního standardu a kvality života, a zároveň jak vytvořit dynamické a pružné vzory organizace a řízení, jež by pomohly vyškoleným a ochotným pracovníkům dosáhnout vysoké úrovně výroby a výkonnosti.

Pojednání o jugoslávském systému závodních rad je obzvlášť důležité pro diskusi o průmyslových formách, a Kolajova studie je v západním světě první, která podává ucelený, adekvátními vědeckými metodami systematicky sebraný materiál, doplňující úřední oznámení a zprávy návštěvníků, jež dosud byly jediným zdrojem informací. Zajímavě pojednává o dvou závodních radách v Bělehradě a o jejich vztazích k jiným organizacím, které hrají úlohu v životě průmyslového dělníka — k odborovým svazům, Komunistické lize a mládežnické organizaci. Dokazuje, že ačkoli se závodní rady zasloužily o zvýšenou výkonnost a větší zainteresovanost zaměstnanců, nedosáhly vytčeného cíle v tom, že základní rozdíly v postojích mezi vedením a dělnictvem trvají.

Tato analýza procesů průmyslové demokracie v Jugoslávii vrhá ostré světlo na mnohé rysy, považované za samozřejmé ve formách průmyslové organizace na Západě. Proto je tato kniha zajímavá jak pro ty, kdo se zabývají praxí průmyslového řízení, tak pro průmyslové sociology a sociální psychology.

—Mj—

Erich Fromm: Science, Art and Peace

Co-existence, Pickering (Canada), č. 3, 1463

V úvodu autor konstatuje, že 20 let po porážce nacistů je třeba řešit otázku, jak mají vědci a umělci pomáhat při odstraňování hrozby nové války. Jejich úkolem je překonávat omezující předpojatost, navazovat vzájemné mezinárodní styky, vysvětlovat nedorozumění, poukazovat na hodnoty, které by válka zničila. Nemusí tak činit explicitně — věda a umění totiž slouží lidstvu a míru bez ohledu na to, čím se zabývá.

Průměrný člověk myslí, vidí, slyší v kategoriích „zdravého rozumu“ (common sense). Jeho logiku, vkus, řeč, formuje společnost, v níž žije; a nejen to, závažnost minulých společenských forem je stále pocítována v myšlení i vkusu ještě dlouho po tom, když se původní společenské podmínky změnily. Pokud jsou ve společnosti rozpory, pokud představují zvláštní zájmy, které nejsou identické se zájmy lidstva, poskytují průměrnému člověku pokroucený názor na svět. Vědomí při myšlení a vnímavost při umění jsou víceméně „falešným vědomím“, pokud všechny rozpory v dané společnosti i mezi společnostmi nevymizí.

Jsou však dva přístupy ke skutečnosti, které zasahují dále než chápání reality pomocí „common sense“: věda a umění. Skutečný vědec, i když začíná s údaji, které mu poskytují smysly, jim nedůvěřuje a nespojuje se s nimi. Jeho cílem je proniknout klamným závojem smyslů prostředkovaných údaji, a kritickým myšlením a ovládanou fantazií dojít k adekvátnějšímu pochopení skutečnosti. Jeho výsledky jsou často nepochopitelné a zdají se laikovi absurdními, protože přesahují specifické sociální kategorie a pojednávají o hlubší realitě. Vědecké myšlení nejen rozšiřuje horizont intelektu, ale také rozvíjí schopnost člověka přemýšlet, a sjednocuje lidstvo.

Velké umění má tutéž funkci jako věda. Proniká do sféry „common sensu“ a jeho představ o člověku a přírodě, které, právě tak jako myšlení podle „common sensu“, jsou utvářeny a pokrucovány společností. Umění odhaluje za klamným zdáním podstatu jevů, jejich pravou realitu. Umělec se nutně staví kriticky ke způsobu, jakým „common sense“ vidí a slyší; pokud je umělcem, je *radikálem* — protože jde až ke kořenům; je *internacionalistou*, protože se dotýká skutečnosti bytí, všem lidem společné. Funkci vědy je dodat myšlence kritičnosti, funkci umění je učinit člověka citlivějším pro všechny životní jevy. Vědecká a umělecká pravda mají společné to, že jdou dále než konvenční myšlení a vnímání ve styku s realitou, tj. se silami skrytými za statickým zdáním. Tak Homér udělal víc pro mír, když psal o trojské válce, než méně slavný autor písní o míru — i když jeho dílo má také svou důležitou funkci.

Autor uzavírá, že — vedle přímého zabývání se problémem války a míru — vědec a umělec nejvíce přispívají míru a internacionalismu tím, že jsou prozíraví a odvážní.

—Mj—

Odpověď dr. Dušanu Slávikovi

Poněvadž se o mně dr. Dušan Slávik kriticky zmínil ve svém dopise redakci Sociologického časopisu ČSAV (otištěno v 1. čísle 1966, str. 136), nezbývá mi než vysvětlit toto nedorozumění — alespoň několika větami. Proč nedorozumění?

Dr. Slávik mi vytýká, že jsem ve svém článku v SČ 1965/3 necitoval knihu prof. Adama Schaffa *Filozofia člověka* (mimochoodem: ani toto není docela přesné, poněvadž jsem na Schaffa reagoval v jedné poznámce pod čarou). Mohu na to odpovědět prostě tím, že jsem nepocítil potřebu citovat v dané souvislosti Schaffa — na jednom článku nelze požadovat, aby v něm bylo všechno. S přibližně stejnou oprávněností by se mohlo požadovat, aby byl citován z německé literatury René König nebo Jürgen Habermas, z francouzské R. Aron, G. Gurvitch, Claude Lévi-Strauss aj., z americké třeba D. Riesmann, Bruno Bettelheim aj., což jsou — namátkou vzato — všechno autoři, kteří nebyli uvedeni. Literatura je vybírána vzhledem k autorově koncepci, a domnívám se, že je dobrým právem autora, jakou koncepci zvolí, resp. pokusí se vytvořit (což bylo účelem mé stati).

Pokud jde o Schaffa, nešlo v mé stati nikterak o podceňování slovenské literatury — i zde bych mohl říci, že nelze usuzovat o komkoli z jedné stati. Schaffa jsem ovšem studoval, a to předtím, než byl pořízen slovenský překlad (— na němž, mimochoodem řečeno, oceňuji především znamenitou předmluvu Bodnárovu). Studoval jsem ho v originále a půjde-li jen o to, pak dám vždy přednost originálu před jakýmkoli překladem. Schaff před časem vzrušil naši teoretickou veřejnost svými seriály, které publikoval v časopise *Przegląd Kulturalny* (v letech 1960—62) a jistě zasluhuje pozornost. Upozorňuji autora dopisu především na pasáž věnovanou Schaffovi v mé knize *Problém člověka* (Bratislava 1965, Obzor), která vyšla slovensky, a to dokonce v I. vydání. Kromě

toho jsem věnoval Schaffovi zvláštní kapitulu v pojednání *Problém člověka* (vydal Ústřední dům armády, Praha 1965, rotaprintovaná brožura; společně s ním rozebírám koncepci Sartrova a Frommova), a dále, Schaffův přínos k filosofické antropologii rozebírám v knize *Teorie lidských vztahů*, která má vyjít v tomto roce, rovněž slovensky. — Myslím, že těchto několik fakt dostatečně charakterizuje můj vztah ke slovenské filosofické a sociologické literatuře, původní i přeložené. Nemohu bohužel za to, že autorovi dopisu nejsou tato fakta známa.

Musel jsem uvést tyto věci na správnou míru, poněvadž jsem byl nucen via facti považovat výtku dr. Slávika za nespravedlivou. Pochopil jsem však smysl jeho dopisu v požadavku více respektovat slovenskou ediční činnost — a s tímto požadavkem zcela souhlasím. Domnívám se rovněž, že díla vydávaná na Slovensku nezanechávají v českých oblastech ten vliv, který by měla a mohla zanechávat při rozumnější distribuční soustavě teoretické literatury. Zatímco slovenští teoretičtí pracovníci pravidelně sledují českou literaturu, není tomu tak bohužel u nás — i když vina není na lidech samých. Lze stěží chtít, aby si každý jednotlivec objednával sám knihy přímo z Bratislavy, a přitom na distribuční mechanismy (přes všechno dobré úsilí pražské Slovenské knihy) se nelze, jak ukazuje zkušenost, spolehnout.

Dodávám kromě toho k dopisu dr. Slávika, že se mi nezdá být tím pravým východiskem hledat příčinu v zájmu nebo nezájmu odborníků o slovenskou literaturu — předpokládám, že i nejběžnější výzkumná sonda by dokázala, že zájem teoretiků o slovenskou literaturu je bezpochyby značný (neboť slovenská ediční aktivita je skutečně pružnější než naše, zejména díky lepší polygrafické základně a modernější vydavatelské praxi). Kořen věci patrně tkví v dosud nedořešených otázkách vztahu dvou kultur, z nichž jedna — slovenská, přece jen není dosud tak zrovnoprávněna, jak by bylo záhodno.

Karel Mácha

Eva Lišková: Erich Fromm and His Latest Work

Erich Fromm was born in Frankfurt am Main in 1900. He studied psychiatry, sociology and philosophy, was specially trained in psychoanalysis in Berlin and has been active as a psychiatrist and pedagogue first in Germany, later on in the USA and now in Mexico. E. Fromm is a prominent representative of the progressive intelligentsia in the West striving for the revival of a humanistic approach to the solution of the problem of liberating man in the present social crisis.

His early activity and his first publications are linked with the activity of the "German left-wing party" in the thirties, with its Marxist ideological orientation and progressive anti-fascist activity. In accordance with his humanistic approach to the liberation of man, Fromm gives particular attention to the problem of his liberation from false consciousness, illusions, rationalizations and ideologies. He tries to deepen the understanding of social laws according to Marx's fundamental conceptions and to supplement them by the knowledge of mechanisms regulating the origin, development, changes and functions of false conceptions. Here he makes use of results achieved by modern science, especially by Freud's scientific psychology. He studies the possibilities of creating an analytical social psychology which would be an application of Freud's individual psychology, deprived of its mechanically materialistic frame of reference, to social phenomena. The subject of analytical social psychology is, according to Fromm, the study of psychological laws in social process. Its task is to achieve a deeper understanding of the attitudes and actions of social groups; in this sense it would be an auxiliary discipline of historical materialism. These attitudes and actions reflect the psychic dynamics of the unconscious and the conscious in the socially determined course of human energy and activity.

This socially determined direction, expressing the needs of the socio-economic structure of society, leads to socially relevant attitudes and actions prevailing in the given socio-cultural unit. As a type, they result in the social character which acts as a mediator between the basis and the super-structure of society and makes clear the mechanism of "producing" social ideas.

Fromm produces a typology of characters in the capitalist society. Especially the type

of the authoritative social character he describes makes us understand the psychic domination of masses by the fascist dictatorship. In the USA he analyses changes in the orientation of character during the further stage of development in an industrial capitalist society. His work influences the characterology of the American social psychology (Riesman).

Accutely criticizing the socially cultural conditions of the American civilization, Fromm theoretically develops his own humanistic starting-points based on Marx's works. In doing so he develops the fundamental conceptions of philosophical anthropology, among others the conception of the substance and nature of man, the conception of alienation. At the same time Fromm criticizes the apologetic attitudes of the American social theory and by his conception of "alienation" he expresses a protest against an absolute adaptability of the human personality to dehumanized social conditions. As a progressive representative of the American intelligentsia whose approach is already marked by the specific aspects of American reality and development of thought, he concentrates himself upon the fundamental problem of the world, upon the fundamental dispute of the era, namely upon seeking a humanistic basis for the alternative developmental possibilities, i. e. the social progress and the liberation of man on the one hand, and his total self-destruction on the other.

Fromm's contribution, which is singularly stimulating further creative work in this field, reveals the force of materialized false ideas about reality — including their psychic mechanisms — and regards the necessity of their eradication as a condition for human liberation, for human self-realization. The relation between this illusion about reality and the reality it conceals, i. e. the *inner unity* of the objective human activity — as a practical activity, its experience and conscious recognition — is not represented by Fromm in a sufficiently exact way, which stimulates to make a deeper analysis of fundamental conceptions in the works of both Karl Marx and S. Freud.

The Beginning of Public Opinion Research in Czechoslovakia (Part Two)

In the second part of his article, the author reports about two institutions which carried on public opinion research in the years after the Second World War: 1. The Socio-

logical Circle of the Prague University Students, 2. The Czechoslovak Institute of Public Opinion. First, the author explains his conception of opinion and public opinion. Then he describes three surveys performed by the Circle: a) Reactions of the Prague citizens towards the currency reform; b) the workers' opinions about various problems of public interest; c) the attitudes towards England in two contrasting parts of Prague. The first survey was made by the technique of listening to conversations in queues, shops etc., the second by direct interviews, the third by means of the Thurston scale. The main object of the surveys was to ascertain what would be the reaction of people to the interview situation.

The author reports in detail about the activity of the Czechoslovak Institute of Public Opinion, about the planning of research, about the type of interview, the quota sampling etc. He describes three surveys: a) Election forecast in 1946 which turned out to be one of the most exact ever made; b) public opinion about the national enterprise Bata; c) international poll about the death penalty. The Institute used sometimes the technique of Mark-Sensing instead of the interview schedule.

It is suggested that it would be useful to exploit the first experience made in this country after the war. The author believes that public opinion will play an important part in the socialist society. The research into public opinion should not be postponed.

Dragoslav Slejška: The Formation of Public Opinion and Small Groups

Even if the differentiation of public and private opinion is justified to a certain extent, it cannot be generalized. There is an entire scale of transitions from private to public opinion, while every social group forms its own public opinion. Moreover, the closed communication structures of smaller groups are sooner or later affected. Impulses concerning opinions, attitudes and evaluations penetrate from smaller groups into wider structures and correct officially recognized elements of the public opinion on a macro-sociological scale. In an often surprisingly quick spreading of information and viewpoints which have not passed through institutionalized means of mass communication, means of informal communication manifest themselves — primarily by oral transmission. This is made possible by linking small groups in chains, by the group pluralism of their members. Therefore, besides public opinion in the strict sense of the word, we may speak about the informally public opinion relying on community contacts. The functioning of the means of mass communication should reckon with its circulation to a much greater extent than has been done so far, even in the interest of its own authority. In this respect public opinion surveys are functionally indispensable.

The secondary analysis of Lipset's research concerning the formation of the opinion of California university students in 1951 showed that the formation of the opinion was markedly influenced by the collective in which they had lived for a longer period of time. The attitudes of less well-to-do students were little affected by the fact whether they had lived with their families or with their fellow students, which testifies to the convergency of interest, evaluation references of the microstructures of both the types in the given macrostructural group. Among the more well-off students, however, such proportions of attitudes were presented only by those living with their fellow-students. With them, the influence of the smaller structure in the given period considerably outweighed the macrostructural influences of their social class status.

Other researches in the USA proved that the nearer the responsible decision, the higher is the homogeneity of attitudes in small groups, and, on the other hand, the polarization in wider social structures. Accordingly, the modern conception of the given processes respects both the feed-back from the recipient to the communicator, and the complex reciprocal influence of the group and the social structures in which they both live.

In our society, the former class-mediated relations are being gradually and increasingly replaced by collectivist relations among people; under the conditions of socialism, therefore, the connection of public opinion surveys with the research of internal group relations should represent a task considerably more urgent than e.g. in the USA. This means the research of the ways in which the public opinion is formed and spreads in compact groups. It is necessary to find out as exactly as possible the importance of the public opinions of these groups for their members' lives, as well as for the formation of the macrosocial public opinion. A small group represents a source cell in the formation of public opinion.

Vladimír Srb—Milan Kučera: Population Structure in Czechoslovak Towns and Villages

1. *Structure according to occupational branches.* These are represented by economic sectors (1. agriculture, 2. industry, 3. services, 4. independent persons with their own sources of living, e.g. pensioners). Comparison was made between the differences in the representation according to the size groups of all communities in Czechoslovakia, in Czech countries and in Slovakia, communities of the municipal type according to the size groups of communities, rural communities according to the size groups, and, besides, towns according to their functions (county, district and other towns). There is a regular decrease in the agricultural population which, however, does not depend on the growth of

the industrial population but on the increase of sector 2 and 3. (Table 1, graph 1.)

2. Social structure of the population. In 1961 55% of the inhabitants belonged to the working class, 27% to the intelligentsia, 11,7% were members of co-operatives; the social group of 2,2% was not known. In the Czech countries, workmen are relatively equally represented in communities of the municipal type as well as in the country. In Slovakia, workmen live mainly in the country, not so often in towns. In the Czech countries, the intelligentsia is represented in towns relatively twice as often as in the country, in Slovakia even three times as often. The highest representation of workers is in the so-called agglomerated communities (workers' communities in the vicinity of towns, lodging-places of large cities and towns. (Table 2, graph 2.)

3. Age structure. Although the average age of townspeople is almost the same as in the country (33,9 years in towns, 33,7 years in the country), there are considerable differences in the age structure: the proportion of the youngest and the oldest is larger among the population in the country, whereas in towns the proportion of people in the working age is higher. This fact involves serious sociological and economical consequences. Economical differences are compensated by travelling to workplaces in towns, the sociological ones remain, for the time being, unsolved. (See Table 3, graph 3.)

4. Structure according to sex. In the total population there are more men than women up to the age of 28-29. In towns the number of men relatively exceeds that of women only up to 15 years, from that age onwards the ratio is reversed. In the country the number of men exceeds that of women up to the age of 35 years. Also this fact has important economical and sociological consequences. The predominance of men in the country is connected with the fact that young women refuse to work in agriculture and leave for the towns. Here are, therefore, also serious economical problems (see Tables 5-6; for comparison on an international scale, see Table 7). The sexual structure in towns and in the country, as well as its differences in Czechoslovakia, correspond to the situation in other countries.

5. Differences in reproduction. Although it is generally accepted that with regard to the fact that the country population is older and consequently presents a less favourable age structure than the population in towns (i.e. less population in the age of both economical and biological reproduction), a comparison of fertility makes it clear that even now the rate of reproduction of the population is higher in the country than in towns. Table 8 shows a comparison between the Czech countries and Slovakia, as well as a comparison of separate community types based on standardized indices of total fertility

calculated from the rate of specific fertilities. In the Czech countries the highest fertility may be found in villages having less than 2 000 inhabitants, in Slovakia in villages having more than 2 000 inhabitants. The lowest reproduction rate is in towns with 50 000 and more inhabitants, both in the Czech countries and in Slovakia.

H. Schimmerling: Some Problems of Material Interest of Co-op Workers from the Professionographic Point of View

The economico-sociological research of material interest carried out by the Research Institute of Agricultural Economics in Brno with 1104 co-op workers in 43 uniform agricultural cooperatives represents an application of sociology in economic research, the contribution of which lies in a complexly conceived cooperation of these social sciences.

The author describes and gives reasons for the methods used in the whole research, as well as the fundamental hypothesis of the work, anticipating a differentiated introduction of progressive reward systems to uniform agricultural cooperatives, with due regard

1. to individual conditions of the cooperative,
2. to different attitudes of individual social groups of co-op workers.

The article deals with only a part of the whole work, i.e. with different attitudes towards the most suitable forms of rewards in individual social groups of co-op workers classified from the points of view of the respondent's 1. original occupation and 2. present occupation.

The analysis according to the original occupation shows that views concerning rewards are essentially connected with the co-op workers' original occupation and age: Former farmers and household women mostly prefer the forms of rewards in kind (work unit + reward in kind, land privately farmed). Co-op workers with a less intense emotional relation to soil (former workmen and youth) prefer the form of pecuniary reward. Here the common distinguishing features of the village community, determining the attitudes of people working in agriculture (individual land property and individual land cultivation), are gradually dying away. They keep on influencing older age groups in spite of the changed structure of social relations within an agricultural cooperative.

The professionographic point of view shows the dependence of the workers' attitudes on the character of the work they perform:

- individual work together with traditional technology effects the "conservation" of assumed attitudes (e.g. workers employed in driving draught animals),
- group work, when the workers are not mutually bound by the results of their working activities, also preserves traditional atti-

tudes (e.g. manual workers in vegetable production),

— group work manifests itself in different forms and has, on principle, progressive effects; in complexly mechanized groups

(where the operative cooperation performed by a greater number of qualified workers has already an industrial character) there appear also attitudes similar to those of industrial workers.

Sdělení redakce

Ve Středisku technické literatury v Praze 1, Spálená ul. 51, byla otevřena *Stálá výstava světové a odborné literatury* s volným prodejem, kde vědečtí pracovníci všech oborů a všichni, kdo ke své práci a studiu potřebují co nejširší znalosti, najdou odbornou literaturu ze všech odvětví vědy, techniky a umění, vycházející jak v zemích socialistického tábora, tak na Západě.

Přestože výstava trvá teprve krátkou dobu, setkala se již se značným ohlasem v naší odborné veřejnosti. Proto neustále rozšiřuje své obchodní styky s významnými světovými nakladatelstvími, aby si v dohledné době mohl každý návštěvník výstavy objednat jakoukoli odbornou knihu podle svého přání.

Knihy vystavené na Stálé výstavě jsou určeny k prodeji pouze jednotlivcům; podniky a instituce si musí svůj nákup zahraniční literatury obstarávat, jako dosud, prostřednictvím podniku Zahraniční literatura.

Upozornění našim autorům!

Protože se v redakci množí případy obsahově hodnotných rukopisů, které však nevyhovují po stránce formální a musí z tohoto důvodu buď být autorům vráceny nebo opsány na jejich účet, žádá redakce znovu naléhavě všechny autory, aby dodržovali příslušné směrnice:

Maximální rozsah příspěvků:

- Stati — 25 stran
- Recenze — 10 stran
- Anotace — $\frac{1}{2}$ stránky
- Resumé — 2–3 stránky.

Příspěvky se píšou jen po jedné straně normalizovaného formátu na dobrém psacím

stroji s neopotřebovanou páskou, aby byl rukopis čitelný. Norma: Píše se ob řádek (nikdy s menšími mezerami mezi řádky, jak bývá často zvykem) — 30 řádků na stránku, 60 písmen na řádek. Všechn text (tj. včetně textu určeného pro přetištění petitem, včetně poznámek apod.) se píše stejně hustě, tj. podle uvedené normy. Poznámky se číslují průběžně. Je-li jich mnoho a jsou-li obsáhlé, zařazují se na závěr statí; jsou-li ojedinělé a krátké, lze je zařadit na příslušné stránky. Celý text se stránkuje průběžně.

Autor posílá redakci čistý strojepis s konečnou verzí textu, bez poznámek vpsovaných rukou, bez nepřehledných škrtů, sešívacích drátků atd. Pokud je oprava nutná, lze ji provést *přelepením* příslušných řádek. Zvláštní sazba se označuje takto: *Kurziva*: podtržení vlnovkou. Proložená slova: podtrhuje se čárkovaně. Petit se označuje svislou čarou na okraji rukopisu a poznámkou „petit“. Úprava matematických vzorců se řídí normou ČSN 01 1001 a ČSN 88 0220. Případné obrázky musí být průběžně číslovány. Rýsují se tuší na kladívkový nebo pauzovací papír. Popisují se buď na stroji nebo šablonou č. 5. Velikost obrázků 2:1. Odkazy v textu na obrázky musí být provedeny již při odevzdání rukopisu. Tabulky je nutno prokreslit vodorovnými i svislými čarami! Není přípustné zasílat příspěvky psané malým typem (perličkou).

Redakce žádá, aby jí byly všechny příspěvky zasílány v 1 originále a 2 kopiích. Autoři statí pošlou zároveň se svou statí její resumé, které nadále bude také podrobováno recenznímu řízení.

Všechny rukopisy, které nebudou vyhovovat těmto směrnicím, budou buď opraveny na účet autora, nebo mu budou vráceny.

Redakce S. Č.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkop 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knihotisk, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Casopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 8,—, předplatné na celý rok Kčs 48,—, US \$ 6,60, £ 2,7,0. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v březnu 1966. Číslo vyšlo v červnu 1966.

A—22*61205

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1966.